

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Diplomová práce

**České země 1850–1920: gender, sexualita a postavení ženy
ve společnosti**

Martina Kratochvílová

Plzeň 2015

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Katedra historických věd

Studijní program Historické vědy

Studijní obor Moderní dějiny

Diplomová práce

**České země 1850–1920: gender, sexualita a postavení ženy
ve společnosti**

Martina Kratochvílová

Vedoucí práce:

PhDr. Roman Kodet, Ph.D.

Katedra historických věd

Fakulta filozofická Západočeské univerzity v Plzni

Plzeň 2015

Prohlašuji, že jsem práci zpracovala samostatně a použila jen uvedených pramenů a literatury.

Plzeň, duben 2015

Touto cestou bych ráda poděkovala PhDr. Romanu Kodetovi, Ph.D. za odborné vedení mé diplomové práce.

Obsah

1	ÚVOD	1
2	POSTAVENÍ ŽENY VE SPOLEČNOSTI 19. STOLETÍ	6
2.1	Fenomén Tří K: Kinder	12
2.2	Fenomén Tří K: Küche	14
2.3	Fenomén Tří K: Kirche.....	17
3	ŽENA, RODINA, MANŽELSTVÍ, DĚTI.....	21
3.1	Proměny postavení ženy v české společnosti v letech 1850–1920: od vlasteneckých klubů k univerzitám	21
3.1.1	Ženské tělovýchovné spolky a dívčí turismus	36
3.1.2	Charita	38
3.1.3	Salony	39
3.2	Rodina a výchova dětí v „dlouhém“ 19. století	41
3.3	Proměny domácnosti v průběhu času.....	45
3.4	Vliv církve v životě ženy a společnosti v letech 1850–1920	50
4	GENDER, SEXUALITA A DĚJINY TĚLA.....	55
4.1	Genderová studia – feminita versus maskulinita v době osvícenství, 19. a 20. století.....	55
4.2	Teorie sexuality 19. století.....	61
4.3	„Život muže a ženy v lásce a manželství“	63
4.3.1	Cesta k manželství – výběr partnera, námluvy, zasnoubení a svatba	72

4.4 „Tělo měnící se a toužící“ – dějiny těla ve vztahu k sexuálnímu chování	76
4.5 Demografický a statistický obraz české společnosti v letech 1850–1920	79
5 ŽENY NA OKRAJI SPOLEČNOSTI: ODVRÁCENÁ STRANA SEXUALITY A ŽENSKÁ KRIMINALITA V OBDOBÍ 1850–1920	84
5.1 Žebračky, tulačky, zlodějky a podvodnice	89
5.2 Nemanželská matka – infanticidium, potraty a anděličkářství.....	92
5.2.1 Preventivní opatření – Porodnice, příručky pro budoucí matky, kontracepce	98
5.3 Vražedkyně	102
5.4 Prostitutky	106
5.5 Oběti sexuálního násilí	111
5.6 Pornografie	116
6 ČESKOSLOVENSKO 1918–1920: POSTAVENÍ ŽEN V DOBĚ VZNIKU A FORMOVÁNÍ PRVNÍ REPUBLIKY	122
6.1 Ženy v politice – cesta k volební reformě z roku 1920	123
7 ZÁVĚR	133
8 SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY A PRAMENŮ	139
9 PŘÍLOHY	163
10 RESUMÉ	168

1 ÚVOD

V období let 1850–1920 došlo v českých zemích k zásadním a nevratným sociálním, kulturním, právním a vnitropolitickým proměnám, které do značné míry „připravily půdu“ pro budoucí podobu svrchované Československé republiky a jejího demokratického zřízení. Jeden z podstatných pilířů procesu formování samostatného českého národa tvořily ženy, jejichž silicím postavením ve společnosti, vrůstajícím vlivem na utváření podoby „češství“, stále rozsáhlejší činností ve veřejné správě i akademických kruzích a v neposlední řadě také jejich podílem na trestné činnosti – obecně řečeno proměnou dobového konstruktů vnímání feminity – se předkládaná diplomová práce zabývá.

Cílem práce je co možná nejkompexnější analýza podoby společnosti 19. a prvních desetiletí 20. století, především v souvislosti s postoji k otázce žen a jejich emancipace, a to nejen v záležitostech sféry veřejné, tj. vzdělání, účasti na celospolečenském dění, zakládání spolků, výkonu povolání, aj., ale také ve sféře soukromé, kde představuje ženu jako manželku, hospodyni, matku, milenkou, aktivní věřící, atd. Aby bylo dosaženo co nejucelenějšího obrazu tehdejší ženy, zaměřuje se práce také na výzkum dobové ženské kriminality a obecně přijímaných ideálů ženství.

Vzhledem ke zvolenému časovému období, které reflektuje sedm desetiletí českých, respektive československých dějin a širokému záběru zkoumaných témat není práce koncipována pouze coby historická sonda, ale na pomoc si bere rovněž ostatní vědní obory jako právo, medicínu, kriminologii, psychologii, antropologii, politologii a sociologii. Právě tato transdisciplinarita umožňuje důkladnější analýzu jednotlivých tematických okruhů – řazených za sebou nikoliv chronologicky, ale s ohledem na jejich oborové zaměření – jejímž výsledkem je komplexní a ucelený obraz české ženy v jejích rozmanitých sociálních rolích. Pro správné pochopení vybraného tématu je dostatek prostoru věnován rovněž výchozí sociálně-politické situaci, která slouží coby komparativní model budoucích společenských změn. V práci byly využity především metody analýzy, komparace a metoda sondy. V celkovém přístupu k tématu byl pak uplatněn diachronní přístup.

O zvolení daného tématu rozhodl můj dlouhodobý zájem o tuto značně proměnlivou a pro seberealizaci českého národa zásadní dějinnou éru. Coby velmi atraktivní se rovněž jevila možnost výzkumu historiky často opomíjených témat jako sexualita a ženská kriminální činnost (či trestné činy na ženách spáchané).

Práce je rozdělena do pěti kapitol, členěných na další podkapitoly. První z nich přibližuje podobu české společnosti před rokem 1850, a to především z hlediska nazírání na něžné pohlaví, a neopomíjí ani zásadní události sociálně-politického charakteru, mající klíčový význam pro vznik a posilování ženského emancipačního hnutí.

Druhá kapitola, první z celkem tří klíčových částí (dále kapitola tři a čtyři), je věnována proměnám postavení žen v české společnosti, k nimž došlo v letech 1850–1920. Konkrétně se zaměřuje na vývoj dívčího školství, prvního důležitého kroku na cestě k ženské rovnoprávnosti. Zevrubně líčí historii ženských spolků, představuje jejich nejvýznamnější osobnosti a reflektuje jak názory odpůrců, tak příznivců ženské emancipace. V rámci podkapitol analyzuje nastalé změny týkající se fenoménu Tří K, tj. Kinder, Küche, Kirche, do té doby obecně přijímaného tradičního ženského údělu. Představa ženy jako manželky, matky, a hospodyně byla po staletí ustáleným leitmotivem, který však od druhé poloviny 19. století začala narušovat ženská snaha o osamostatnění. Ženy chtěly být „vidět a slyšet“, angažovaly se ve veřejných záležitostech, toužily studovat na středních a vysokých školách, vstoupit do politiky; jinými slovy být plnohodnotnou součástí společnosti, kterou by pomáhaly vytvářet.

Třetí kapitola, respektive její první část se soustřeďuje na specifické téma, které představují v posledních desetiletích mezi historiky velmi populární genderová studia. Vrací se ke kořenům tzv. sporu o pohlaví, kterým se zabývala řada intelektuálních vzdělanců (sociologů, antropologů, filozofů) již od dob osvícenství, snaží se vypátrat jejich přístupy a způsob vnímání sociálních rozdílů (v protikladu k diferenciacím biologickým) mezi muži a ženami. Další část pojednává o teoretických stanoviscích vědních oborů jako filozofie, psychologie a medicína v otázce vnímání sexuality 19. století. Třetí podkapitola nazvaná „Život muže a ženy v lásce a manželství“ popisuje dobový manželský svazek s jeho aspekty: intimním životem, pohlavní hygienou obou partnerů, každodenností a realitou manželství, otázkou případné nevěry, stejně jako tradicemi a zvyky samotné svatbě předcházejícími. Pomocí rozboru nejrůznějších příruček populárně-naučného i odborného charakteru pak podává výpověď o způsobu šíření (či v mnoha podstatných ohledech spíše cenzuře) sexuální osvěty. Pohlavnímu dospívání a jeho projevům, obecně dějinám těla se zaměřením na sexualitu se věnuje podkapitola číslo čtyři. Celý oddíl je zakončen demografickým a statistickým obrazem období 1850–1920. V jeho rámci byly s pomocí grafického znázornění demonstrovány

hodnotové poměry reprodukčního chování, manželské i mimomanželské plodnosti a sňatečnosti s přihlédnutím k národnostnímu složení obyvatelstva.

Analýzou ženské trestné činnosti a jejím podílem na celkovém úhrnu kriminality sledovaného období se zabývá kapitola číslo čtyři. K ženám žijícím na okraji společnosti přistupuje hned z několika hledisek – pojednává nejen o ženách, které byly aktérkami deliktů nejrůznějšího typu, ale rekonstruuje také případy, v nichž něžnému pohlaví náležela role oběti. Specifické téma představují zločiny a přestupky spojené s otázkou sexuality jako znásilnění či dobová pornografie. U každého oddílu jsou rovněž uvedena legislativní opatření, na jejichž základě byla daná problematika justičně řešena. Jak samotný text, tak rozsáhlý poznámkový aparát pak umožňují nahlédnout do skutkové podstaty konkrétních trestných činů.

Poslední kapitola ve svém úvodu přibližuje situaci, v jaké ženy vstoupily do éry samostatného Československa – zmiňuje jejich úspěchy i cíle dosud nedosažené. V rámci podkapitoly pak analyzuje etablování a vývoj ženských politických spolků, účast žen na politickém dění, zmiňuje významné poslankyně a senátorky a celou práci zakončuje volební reformou koncipovanou skrze *Ústavu republiky československé* z roku 1920.

Diplomová práce byla zpracována na základě nevydaných pramenů, dobových periodik, dostupné odborné literatury v českém, německém a anglickém jazyce i několika doplňkových internetových zdrojů. V Archivu města Plzně byl prostudován fond Městské registratury, kde pro mě byly přínosné především policejní spisy, nejrůznější druhy žádostí, korespondence, různé typy oznámení, veřejné vyhlášky a nařízení. Materiály se týkaly zejména prostituce, případně rodinného práva a místních ženských spolků. Kapitola zabývající se trestnou činností je z větší části vystavěna na soudních, vyšetřovacích, policejních a četnických spisech z fondů Krajský soud Plzeň I a II, nalezených ve Státním oblastním archivu v Plzni. Téměř dvouletý výzkum těchto pramenů napomohl k lepšímu pochopení a komplexnější analýze ženské kriminality páchané v letech 1850–1920.

Podklady z českého dobového tisku, mnohdy vydávaného v návaznosti na politické strany či ženské spolky, představovaly velmi vhodný dodatek k dokreslení některých sledovaných jevů a dílčího doplnění tematických oddílů. V první řadě bylo čerpáno z periodik jako *Národní listy*, *Ženské listy* a *Plzeňské listy*.

Zásadní zdroj informací, využitý zejména jako pomůcka ke strukturování práce a tematickému vymezení jednotlivých oddílů reprezentovalo kolektivní dílo autorů

Mileny Lenderové, Boženy Kopiczkové, Jany Burešové a Eduarda Maura nazvané *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, poskytující komplexní analýzu ženských dějin. Milena Lenderová, jedna z předních odbornic na dějiny českých zemí v 19. století, obzvláště ve spojení s ženskou otázkou, je autorkou mnoha publikací na toto téma, na nichž nezářídka spolupracuje s jinými historiky. Podstatnými pro práci byly především knihy *Radostné dětství? Dítě v Čechách 19. století* (spoluautor Karel Rýdl) a *Tělo mezi medicínou a disciplínou. Proměny lékařského obrazu a ideálu lidského těla a tělesnosti v dlouhém 19. století* (spoluautoři Daniela Tinková a Vladan Hanulík).

K bohatým zdrojům informací k ženským spolkům náležely studie *Do politiky prý žena nesmí – proč? Vzdělání a postavení žen v české společnosti v 19. a na počátku 20. století* od Jany Malínské, která je rovněž autorkou knihy *My byly, jsme a budeme! České ženské hnutí 1860–1914 a idea českého národa*, dále *České ženy v 19. století. Úsilí a sny, úspěchy i zklamání na cestě k emancipaci* napsané Marií L. Neudorffovou a *Počátky emancipace žen v Čechách. Dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze v 19. století* od Marie Bahenské. Coby cenné doplňkové údaje posloužilo velké množství dobových populárně-naučných i odborných příruček a brožur (například dílo Tomáše Garrigue Masaryka *Mnohoženství a jednoženství. Přednáška pořádaná spolkem Domovina 7. března 1899*, případně publikace Honoraty Zapové *Nezabudky. Dar našim pannám*).

Vzhledem k transdisciplinárnímu zaměření práce bylo zapotřebí prozkoumat značný počet odborné literatury – pro příklad uvádím nejvíce využívaná díla v rámci vědních oborů pro bádání nejpostatnějších. Z lékařských publikací představovalo nejvíce využívaný spis společné dílo profesora R. Kossmanna a docenta J. Weisse *Život muže a ženy v lásce a manželství*, po němž byla také nazvána jedna z kapitol diplomové práce. Důležitými zdroji trestního práva byly knihy *Všeobecný slovník právní. Příruční sborník práva soukromého i veřejného zemí na radě říšské zastoupených* (především pátý díl) od JUDr. Františka Xavera Veselého a *Velké dějiny zemí Koruny české. Tematická řada, svazek III. Zločinnost a bezprávi* sepsané Jindřichem Franckem. Historicky cennými doplňky se staly původní Tereziánský trestní zákoník z roku 1769 (původním zkráceným názvem *Constitutio criminalis Theresiana*) a *Kniha práw nad přečiněnými hrdelními a těžkými řádu městského, (totiž policye) přestupky* z roku 1804, které byly k dispozici v rámci sbírky historických fondů Studijní a vědecké knihovny Plzeňského kraje. Rodinné právo pak nejlépe obsáhl *Obecný zákonník občanský státu rakouského* z roku 1887. Sexuální delikty a perverze pomohly lépe pochopit přednášky

a úvahy „otce psychoanalýzy“ Sigmunda Freuda sebrané v rámci knihy *Spisy z let 1904–1905*. Filozofický přístup k sexualitě 19. století zdařile reflektovala knižní trilogie Michela Foucalta *Dějiny sexuality*, zatímco s historicko-antropologickým pojetím „sporu o pohlaví“ přišel ve své studii *Historická antropologie. Vývoj. Problémy. Úkoly* Richard van Dülmen. O bojích žen za rovná občanská práva a volební reformu, umožňující být nejen zvoleny, ale i volit, podala zdařilou výpověď dobová úvaha *Parlamentní právo žen* od Bohuslava Franty, či přednáška první poslankyně Boženy Vikové-Kunětické *O ženském mandátu do sněmu království českého*. K získání podstatných demografických údajů sloužily sborníky časopisů *Historická demografie* (především devátý ročník) a *Demografie* (ročník č. 38) i kniha *Dějiny obyvatelstva českých zemí* od editorů Ludmily Fialové, Pavly Horské, Milana Kučery, Eduarda Maura, Jiřího Musila a Milana Stloukala.

Při výzkumu aristokratických rodin z hlediska jejich reakcí na celospolečenské proměny byly využity knihy *Příliš uzavřená společnost. Orličtí Schwarzenbergové a šlechtická společnost v Čechách v druhé polovině 19. a na počátku 20. století* od Zdeňka Bezecného a *Rodinné strategie šlechty. Mensdorffové-Pouilly v 19. století* sepsaná Radmilou Švarčíkovou-Slabákovou.

Mezi nejvyužívanější z webových stránek, sloužících většinou coby úložiště dokumentů převedených do elektronické podoby – archiválií, článků, sborníků, periodik i cenných písemností – patřily databáze Infoportál Kramerius při Národní knihovně ČAV, Österreichische National Bibliothek, Digitální repozitář Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky, digitální knihovny JSTOR a Gutenberg. Jejich elektronické databáze poskytly zejména množství běžně nedostupných materiálů převážně zahraniční produkce.

2 POSTAVENÍ ŽENY VE SPOLEČNOSTI 19. STOLETÍ

Ženský svět byl po staletí soukromou sférou, do níž se pouze čas od času podařilo proniknout skrze umělecká díla, dobovou krásnou a naučnou literaturu či dokumenty osobní povahy jako korespondence, deníky a memoáry. Naproti tomu muži a dějinné události s nimi spojené byli dlouho vnímáni jako jediní, kdo tvoří historii. Francouzská filozofka Simone Beauvoirová pak měla k tomuto, dle jejích slov nerovnému uspořádání, vlastní kritický komentář: „*Tento svět vždycky patřil mužům... když dvě kategorie lidí přijdou do styku, každá chce té druhé vnutit svou svrchovanost. Jsou-li obě strany schopny tyto nároky hájit, vytvoří se mezi nimi vztahy vzájemnosti buď nepřátelské, nebo přátelské, vždycky však napjaté. Získá-li jedna z nich výsadní postavení, vítězí nad druhou a snaží se pak udržet ji v poddanství.*“¹ Až přesvědčení, že i ženy mají své vlastní dějiny, které nutně nekopírují dějiny rodiny, či mužů, vedlo k počátku bádání navázaného na nově se rozvíjející akademický feminismus. V Českých zemích přelomu třicátých a čtyřicátých let 19. století byl pak zájem o ženskou otázku a slavné Češky v minulosti odnoží národní emancipace.

Podobně jako jinde v Předlitavsku, nebylo ani v českých zemích v průběhu devatenáctého a ještě počátkem dvacátého století v moci žen do značné míry rozhodovat o svém osudu (např. v otázkách volby partnera, budoucnosti svých dětí, výběru povolání, atd.) samostatně. Ať už šlo o ženy pracující, či ženy podnikatelky, bylo tento krok nutno předem schválit od otce, manžela, či poručníka.² Zcela zapovězeno jim pak bylo členství a práce v politických organizacích, ovšem i činnosti pro instituce kulturního, charitativního či vzdělávacího rázu byly úřady přísně střeženy, což souviselo s častou provázaností kulturně osvětových akcí s politickými demonstracemi.³

Zákon a státní moc koneckonců nebyly jedinými překážkami, kladenými ženám do cesty. Letité předsudky a tradiční zvyklosti, jež byly jen obtížně překonatelné, s sebou přinášely řadu omezení dokonce i v rodinném životě. Značně ironický byl rovněž postoj podstatné části české žurnalistiky, a to včetně mnoha ženských periodik a

¹ BEAUVOIROVÁ, Simone, *Druhé pohlaví*, Praha 1966, s. 27.

² VOŠAHLÍKOVÁ, Pavla, MARTÍNEK, Jiří a kol., *Cesty k samostatnosti. Portréty žen v éře modernizace*, Praha 2012, s. 6.

³ BAHENSKÁ, Marie, *Počátky emancipace žen v Čechách. Dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze v 19. století*, Praha 2005, s. 9–10.

dívčí literatury, které sebemenší snahy o emancipaci znevažovaly či zcela odmítaly.⁴ Klasický příklad řešení ženské otázky viděného mužskými očima poskytovala kniha *Ženy české. Nositelky štěstí svého národa* od Josefa Veselého, v níž autor uvedl, že „manželka vládne doma, říše její se nazývá domácnost... Oblažen, posilněn, hrd na svou manželku, s vědomím boháče, který našel poklad a skryl jej v tajnosti domu svého, vrací se muž do víru světa, by na novo zápasil, pracoval, strádal a budoval blahobyť své rodině i národu“.⁵

Kromě vlastních snah o zrovnoprávnění, vyplývajících z nedostatečné seberealizace, se ženy v českých zemích směly věnovat taktéž úkolům národně emancipačním, které se mohly navzájem doplňovat, často však spíše kolidovaly a zapříčiňovaly tak oslabování uniformity nacionálního hnutí. Přesto byla ženská veřejná aktivita, chápaná coby element kulturně osvětové složky vlasteneckých snah, akceptována bez větších námitek, či dokonce s pochopením a českými vlastenci pak reprezentována jako základní projev národní identity⁶: „Svébytností českého ženského hnutí je jeho sepětí s národním programem, zatímco v zemích západní Evropy (ve Francii, Velké Británii) se od počátku jednalo o vlastní proces boje za rovnoprávnost žen. Tím se zároveň vysvětluje určité ‚zpoždění‘ nároků českých žen oproti zmiňovaným zemím a spolupráce s muži při počátečním prosazování ženských požadavků.“⁷ Problém nastal v okamžiku, kdy se žena umělkyně rozhodla svou činnost, do té doby plně oddanou vlasteneckým cílům, profesionalizovat a tvorba samotná se měla stát nástrojem k její vlastní samostatnosti. Svě o tom věděla i jedna z nejznámějších českých průkopnic ženské emancipace, spisovatelka Božena Němcová. Hledání priorit mezi národními či ženskými požadavky vylučovaly možnost být dobrou vlastenkou a současně plnoprávnou ženou.⁸

Paní a slečny sice nalézaly podporu u tehdejší inteligence, zastoupené ve valné většině osobami mužského pohlaví a rozsah spolupráce mezi českými ženami a osvícenými muži v průběhu 19. století se do značné míry vymykal evropským standardům, avšak tyto fenomény byly primárně umožněny specifickým charakterem feministického hnutí, které neusilovalo pouze o získání větších práv pro ženy, ale svým

⁴ VOŠAHLÍKOVÁ, MARTÍNEK a kol., s. 7.

⁵ VESELÝ, Josef, *Ženy české. Nositelky štěstí svého národa*, Praha 1888, s. 7–8.

⁶ NEUDORFLOVÁ, Marie L., *České ženy v 19. století*, Praha 1999, s. 10–11.

⁷ BAHENSKÁ, s. 10.

⁸ VOŠAHLÍKOVÁ, MARTÍNEK a kol., s. 16–26.

postojem bojovalo za práva českého národa coby celku⁹: „*Ženy aktivní v ženském hnutí přijaly obecně předpoklad, že možnosti k jejich pozitivnímu rozvoji závisí do značné míry na demokratizaci národa i na jeho celkové úrovni.*“¹⁰

Bádání o ženách, očištěné od všudypřítomného obrozeneckého nánosu, se tak v druhé polovině 19. století rozvíjelo jen velmi umírněně, například skrze životopisné medailonky slavných žen minulosti uveřejněných v (nejen ženském) tisku. Coby první „vlastovku“, ohlašující nový pohled na něžné pohlaví, lze vnímat nedokončenou *Encyklopedii pro dámy* vznikající v raných čtyřicátých letech 19. století v okruhu kolem Karla Slavoje Amerlinga, kde bylo jedenáct z celkových jedenapadesáti hesel věnováno ženám.¹¹ Od konce šedesátých let se rovněž mnohem naléhavějším stal sociální problém uplatnění žen v pracovním procesu, otevírající tak globálnější pohled na ženskou otázku a záležitosti s ní spojené. Významnou generaci reprezentovaly od sedmdesátých let 19. století tzv. *emancipistky* z bezprostředního okolí Vojty Náprstka, publikující ve sbírce lidových zábavných a poučných spisů *Libuše* vlastní kolekce o svých slavných předchůdkyních.¹² Nejobsažnější, přestože nedokončené dílo, představoval dvoudílný souhrn kompilátů *Slavin žen českých* od Terézy Novákové z roku 1894, jež je zdařilým shrnutím dat a osobností od ženských mytologických postav až po dobové – výjimku tvořily ženy zastupující německé etnikum, o nichž se sbírka slovem nezmiňuje. Svými dvěma veskrze ženskými monografiemi, vydanými až po smrti autorky – které, především pak studie o Tereze Riegrové, matce jednoho ze zakladatelů moderní české politiky, značně překračuje tehdejší klasický historizující rámec a svou podobou se spíše blíží zkoumání dějin každodennosti – přispěla také Marie Červinková-Riegrová podstatným dílem k dalšímu rozvoji ženské literární tvorby.¹³

I přes mnohé peripetie započatá emancipační činnost pozvolna pokračovala a sílila i ve druhé polovině 19. století a neustala ani ve století následujícím, ne vždy však byla hodnocena pozitivně. Nepřehlédnutelným a všem dílům společným rysem byla značná idealizace zkoumaných objektů i děl samotných, zamlčení negativních faktů a snaha o ospravedlnění za každou cenu. Pavla Buzková ve své knize z roku 1909 *Pokrokový názor na ženskou otázku* velmi ostře podotkla, že „*nic není zhoubnějšího pro*

⁹ BAHENSKÁ, s. 10–11.

¹⁰ NEUDORFLOVÁ, s. 10.

¹¹ MACURA, Vladimír, *Příběh encyklopedie dam*. In: *Tvar* 5, 1998, s. 1, 4–5.

¹² ŠIMÁČKOVÁ, Ludmila, *Vynikající ženy mimo rodinný kruh. Dle rozličných anglických pramenů*, Praha 1872.

¹³ ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, Marie, *Marie Riegrová, rodem Palacká, její život a skutky*, Praha 1982.

*toto hnutí, než ta dobová blahosklonnost. Vytýká-li se ženám povrchnost, ledabylost, nedostatek sebekázně, je v tom 95 % pravdy... Ženy utápějí se v malichernostech, a doba je za to vynáší a místo výchovy podporuje šlendrián... jsou zpity papírovou oslavou, lehkým vítězstvím, a ozve-li se někde upřímná, opravdová výstraha, hned je uraženo jejich ženství a zhýčkány prospěcháři a lichotníky považují se za mučednice“.*¹⁴ Dle jejího názoru ženy, díky spoléhání se na cizí pomoc, uměly jen málo bojovat za svá práva. Avšak i přes tyto nedostatky a navzdory faktu, že ženy byly často vystaveny silné opozici ze strany konzervativních a vládních kruhů, byla jejich práce úspěšná do té míry, že snesla srovnání s ostatními ženskými hnutími napříč Evropou.¹⁵

V současnosti nelze jednoznačně odhalit konkrétní a zásadní vlivy, které daly podobu a impuls rozvíjejícím se emancipačním snahám v českém prostředí, nicméně i přes značné mezery v této oblasti lze konstatovat, že již na počátku 19. století existovalo povědomí o nedostatečných právech a potřebách tehdejší ženy.¹⁶ Spolu s tím je však namísto poznamenat, že i přes jistou snahu o vzdělávání mladé generace intelektuálů, a to způsobem, zastávajícím k ženám kladnější a nestrannější přístup, se na jejich samotném postavení v rámci rodiny a společnosti obecně, nezměnilo prakticky nic. Ačkoliv například Bernard Bolzano ve své přednášce *O povolání a důstojnosti ženského pohlaví* z roku 1810 podtrhl rovnocennost ženského elementu – v souvislosti s činností, kterou přispíval k udržení „tepla rodinného krbu“ i obecné blaženosti a dle jehož názoru si ženy, zvláště pak matky coby dávkyně života, zasloužily kolektivní úctu a uznání od svých dětí a manželů – míru jeho vlivu na denní život tehdejší společnosti nelze přeceňovat. Jeho učení, ač hovořící o jisté rovnoprávnosti, ale současně zdůrazňující tradiční ženskou společenskou úlohu, vskutku nebylo ničím novým. Navíc vyznívalo značně prázdňe a nadto bylo určeno pouze omezenému okruhu posluchačů v rámci studentského prostředí.¹⁷ Jeho názory, že „*kvůli pořádku v rodině má býti muž hlavou, manželku svou má však považovati za první a důležitou pomocnici a přítelkyni*“,¹⁸ odrážely tradiční přístup k ženské otázce, který mohl ve své době jen stěží mezi něžným pohlavím podnítit výraznější emancipační snahy. Z dnešního pohledu coby značná

¹⁴ BUZKOVÁ, Pavla, *Pokrokový názor na ženskou otázku*, Praha 1909, s. 9.

¹⁵ Tamtéž, s. 8–12.

¹⁶ NEUDORFLOVÁ, s. 11.

¹⁷ BOLZANO, Bernard, *O povolání a důstojnosti pohlaví ženského*. In: *Ženské listy* 9, 1881, 11, s. 141–144.

¹⁸ Tamtéž, s. 143.

ironie se pak jevila skutečnost, že mu, pro jeho údajně progresivní stanovisko a sociální citění, byla odepřena možnost nadále přednášet na Univerzitě Karlově.

V oblasti vědy a vysokoškolském prostředí (na rozdíl od oblastí kultury či veřejného života) bylo na jakékoliv emancipační úsilí obecně nahlíženo spíše negativisticky, což mimo jiné odrážel následující příspěvek: „*Však podívej se na jejich život: jediné nepřetržité pásmo práce, jako by to útlé tělo bylo z ocele, neomrzelo a radostná rezignace, kdekoli běží o blaho rodiny, obětavost, mysl jemná a přece tolik síly ve svém snažení! To jsou rekyně lásky mateřské, které nás tu zachovaly.*“¹⁹ Dle těchto slov měly být ženy bohabojné, náležet k dětem, manželovi a domácnosti, nikoliv akademickým a vědeckým kruhům.

Nutno podotknout, že v oblasti tzv. krásné literatury a poezie našly naopak ženy své uplatnění nejen coby autorky, ale často jako náměty v dílech, psaných muži. Jeden z nejvýznamnějších představitelů českého romantismu, Karel Hynek Mácha, použil ve svém nejslavnějším básnickém počinu *Máj* tragický obraz české ženy-milenky a potažmo i pohromy celé rodiny, kteréžto se o několik let později – po objevu Máchova génia (paradoxně německým překladatelem díla S. Kapperem) – staly oblíbeným a častým literárním tématem po celé 19. století.²⁰ Dnes nepostradatelná součást středoškolských osnov a „piedestal“ zamilovaných však způsobila v době svého vydání v literárních kruzích nemalý rozruch. Téměř okamžitě se zvedla vlna odporu a kritiky, zaměřená především na autorovo nerespektování v té době téměř dogmatického povědomí o podobě „správné“ literatury. Prvořadým cílem tvorby nebylo znázornění jedinečných individuálních emocí, ale spíše pozorování, jaké další mimoestetické významy text představil. Nicméně v případě *Máje* byly všechny očekávané funkce negovány neoddiskutovatelnými uměleckými kvalitami díla a odtajněnými tabu tehdejší doby: téměř milostným vztahem k rodné zemi, rozervaným, neuchopitelným hrdinou, který byl nadto otcovrah a vězeň, vztahem jedince ke společnosti řešeným ve prospěch individua, vnitřním světem člověka nesmiřitelným se světem okolním, odvahou otevřeně vyslovit své city, zklamání, touhy a pochybnosti, dívkou páchající hned několik smrtelných hříchů a mnohými dalšími. Mezi patriotickými poety se tak roku 1836 objevil mladík, hovořící o tragédii tří lidí, obecně tragédii lidské, jednoznačně obviňující společnost a zastíňující do té doby vlastenci hojně prezentovanou tragédii českého národa coby celku.

¹⁹ DURDÍK, Josef, *Karakter*. Praha 1872, s. 48.

²⁰ MÁCHA, Karel Hynek, *Máj*, s. 19–21.

Obdobnými tématy vzdoru a rebelie jedince vůči společnosti a jejím pravidlům nešetřila ani knižní produkce zahraniční, kterou přirozeně v menší míře reflektovala literární činnost tuzemská – byla to právě druhá polovina 19. století, která dala vzniknout nesmrtelným literárním dílům jako *Paní Bovaryová* či *Anna Karenina*. Příběh krásné, ale povrchní Emy, dcery zámožného sedláka, provdané za venkovského lékaře a postupně přicházející o ideály nabyté četbou romantické literatury, která našla únik z banálních a stereotypně se opakujících dnů po boku nudného manžela v nevěře, vedoucí však nakonec k hrdinčinu morálnímu úpadku a sebevraždě, přinesl čtenářské obci zúžený pohled do nitra jedince, zničeného ztrátou iluzí a autorovi Gustavu Flaubertovi žalobu pro „ohrožení veřejné mravnosti“ a zlehčování instituce manželství.²¹

Obdobně tragický konec pro svou hrdinku zvolil Lev Nikolajevič Tolstoj, jehož román přinesl sice primárně psychologickou analýzu citových a duševních stavů Anny, ale taktéž plasticky vykreslil ruské impérium se všemi jeho protiklady.²² Klasické a zažitě struktury rodiny, společnosti a jejích institucí, stejně jako obvyklý obraz ženy pohybující se v těchto kruzích, měnila, zpochybňovala a mnohdy vyvracela rovněž díla Emila Zoly, Guy de Maupassanta, Henrika Ibsena, Charlotte Brontëové, Honoré de Balzaca a Antona Pavloviče Čechova.

Kromě těchto tragicky romantických, realistických a naturalistických motivů přibývalo také námětů podstatně optimističtějších, více či méně idealizujících život ať už ve městě či na venkově a zobrazujících pozitivní působení především matek a babiček na rodinu, děti i široké okolí. Tento proud se stal jakýmsi specifickým fenoménem, mnohdy reflektujícím vlastní autorovy vzpomínky na dětství, ať už realistické či iluzorní (kupříkladu *Babička* Boženy Němcové) a byl tak zastoupen v české literatuře daleko výrazněji, než tomu bylo ve tvorbě zahraniční, napsané ve valné většině pod vlivem francouzského romantismu, resp. realismu.²³ Český venkov, českou ženu, českou rodinu, coby nositele toho nejlepšího z české společnosti, bylo zapotřebí patřičně vyzdvihnout, aby byl umožněn rychlejší, plynulejší přechod k unitarizaci, vedoucí k následné emancipaci. S postupující dobou byl podíl žen, jednajících stále častěji coby samostatné aktérky, na těchto událostech stále zřetelnější. Tato skutečnost byla mnohými vnímána jako zásadní otřes jednoho ze základů

²¹ FLAUBERT, Gustav, *Paní Bovaryová*, Praha 2008.

²² TOLSTOJ, Lev Nikolajevič, *Anna Karenina*, Praha 1997.

²³ NEUDORFLOVÁ, s. 11.

stávajícího společenské řádu, konkrétně vztahu žen ke třem důležitým pilířům jejich života – dětem, domácnosti a Bohu – neboli třem K.

2.1 Fenomén Tří K: Kinder

Františka Hansgirková, autorka mnoha příruček výchovného charakteru s rozličnými tématy týkajícími se ženského světa 19. století, poučovala vlastenecky uvědomělé dívky a mladé ženy slovy: „*Bůh ustanovil z tvorů ženu, aby jí člověčenstvo nevyhynulo, nýbrž se rozmnožovalo a žilo. Pročež obdařena jest žena citem zvláště mocným a duší, v níž spočívají vlastnosti nevšední, jež vůlí vedené se rozvíjejí a sílí.*“²⁴ Tyto a obdobné fráze směřovaly k jedinému poslání: vyškolit řádnou hospodyní, mravnou, čistotnou a národně uvědomělou, jejíž hlavní metou bylo jednak uzavření sňatku, ale především plození potomků a jeho prostřednictvím naplnění významu manželského svazku a ženského údělu.²⁵

Rození dětí a jejich vychování, mnohdy v sobě kombinující na svou dobu pokrokové prvky s po staletí panujícími obyčejí byly považovány za smysl rodinného života. V rámci rodiny, pro většinu dětí především v prvních letech života jediné „pevné a nezpochybnitelné“ instituce, probíhalo následné vzdělávání, socializace, příprava na život v dospívání a dospělosti vštípená prostřednictvím kázně, disciplíny a všeobecně uznávaných a přijímaných norem – souboru znaků, typických pro jednotlivé společenské vrstvy, které dítěti, vstupujícímu do „velkého světa“, umožňovaly a usnadňovaly prosazení v prostředí, kam dle sociální stratifikace náleželo.²⁶

Vlastní rodinná výchova, zprvu orientovaná především na zdravý tělesný vývoj, posléze na výchovu racionální a mravní, měla začít hned po narození. Touto prvotní etapou, stejně jako ostatními neméně důležitými milníky dětství a dospívání, měla dítě coby nepostradatelná součást jeho života provést matka. Tato podpora byla považována za samozřejmou a ženy se proti ní, již z podstaty svého poslání ženy-matky-dárkyně života, významněji neohrazovaly, na druhou stranu ji ovšem nikterak nevelebily.²⁷

Na řadu tak přicházely časem osvědčené a v ženské komunitě z generace na generaci děděné rady a ustálená pravidla, předávaná prostřednictvím ústní komunikace,

²⁴ LENDEROVÁ, Milena, *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*, Praha 1999, s. 105.

²⁵ HANSGIRGOVÁ, Františka, *Hospodyně našeho věku. Krátké naučení městského i venkovského hospodářství*, Praha 1874.

²⁶ LENDEROVÁ, Milena, RÝDL, Karel, *Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století*, Praha, Litomyšl 2006, s. 140.

²⁷ Tamtéž, s. 140–151.

soukromé korespondence, osobních deníků, memoárů a rukopisů týkajících se péče o domácnost. Nutno podotknout, že tyto sdílené zkušenosti až o mnoho let později doplnily, ovšem nikoliv nahradily, první příručky týkající se péče o novorozence. Prameny osobní povahy, napsané ženskou rukou, však jen málokdy disponují onou, v mravoučných, lékařských i jiných knihách tak hojně zastoupenou přesvědčivostí, s níž je mateřství opěvováno jako ušlechtilé, velkolepé, nádherné a naplňující poslání povznášející ženu, která mu bez výhrad podřídí svůj život.²⁸ Tímto způsobem popisovali těhotenství především mužští autoři, velcí zastánci mateřství, nijak neskrývající své přesvědčení, že „ženská je zrozena k tomu, aby nastávající potomstvo ve svém lůně nosila a je porodila. K tomu je zapotřebí: 1. aby počala, 2. aby počatý život až k jeho porodu donosila; 3. aby porodila; 4. aby rozeňátku první pokrm ze svých prsou poskytovala; 5. aby je chránila a ošetřovala; 6. aby dítě první vychování dala“.²⁹

Reakce na těhotenství, narození potomka a první okamžiky jeho pozemského bytí se pochopitelně individuálně lišily, nežádoucí však převládala spokojenost, štěstí, zadostiučinění a hrdost na sebe samu sílící skrze naději na splnění ženského poslání. S vlastními pocity radosti z očekávaného potomka se ve svém deníku svěřila také Sofie Podlipská: „*A teď k tomu velkému! Budu matkou! Já matkou! Sním o ručičkách, které se budou klást okolo mého krku. O hlásku, který mne celý den jako hudba bude vprovázet. O mladé duši, kterou horoucně už teď miluju. Sním o budoucnosti. Ona je přede mnou, jako plný souzvuk, harmonická, čistá, vrhnu se jí s rozkoší do náručí. Já budu matkou. To je myšlenka, která ženu nejvíce okouzluje, pro kterou nejraději žije. Mé dítě, vítám tě do světa, podávám ti svou lásku. Síla ti bude potřebna, chci být dobrá a statná, abych ti svou část sdělila.*“³⁰

Tato pozitiva však byla současně provázena jak strachem z neznámého, bolestivého a nepříjemného aktu (především u prvorodiček), obavou z nebezpečí patologického porodu, tak starostmi z obtížného úkolu dostat mateřským povinností. Když žena zjistila, že je samodruhá, svěřovala se s touto skutečností pravděpodobně pouze svým nejbližším, tj. manželovi, matce, sestře či tchýni, v případě nežádoucího těhotenství to pak platilo dvojnásob. Gravidita a záležitosti s ní spojené byly věci

²⁸ HORSKÁ, Pavla, KUČERA, Milan, MAUR, Eduard, STLOUKAL, Milan, *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*, Praha 1990, s. 387–390.

²⁹ KODYM, Filip Stanislav, *Mladá matka, jak by se před porodem i v šestinedělí zachováti a dítě své v prvním jeho věku ošetřovati měla*, Praha 1852, s. 7.

³⁰ LENDEROVÁ, RÝDL, s. 55–56.

soukromou, intimní, utužovanou obdobím zdůvěřňování domova, jaké reprezentovalo právě 19. století. S tímto faktem souvisel i obecný vývoj vztahu matky a dítěte.³¹

Minimálně do druhé poloviny 19. století plnily emoce v rodině jen okrajovou roli, a to nejen ve vztahu mezi rodiči a dětmi, ale i manželi a dětmi navzájem. Ostatně pro správné fungování rodiny nebylo citové pouto mezi jejími členy nezbytně nutné a projevy něžnosti nebyly zvykem ani v harmonickém rodinném prostředí. Dětem se četly a vyprávěly pohádky, zpívalo se jim, matky či chůvy s nimi chodily na procházky, ale chování v náručí a na klíně, líbání a hlazení bylo praktikováno jen výjimečně a ve venkovském prostředí pak pouze za odměnu.³² Jediný výraznějšími projevy rodičovského citu zůstával polibek před spaním na tvář či na čelo, u dětí staršího věku, umístěných často v rámci vzdělávání na internátní školy, pak něžné oslovení v dopise (znějící však občas spíše jako kliše).

Láskyplný fyzický kontakt, ač dobovou pedagogikou přelomu 18. a 19. století doporučován, nenašel v praxi přílišné uplatnění. Mottem rodičovství se stala výchova dítěte způsobem, ze kterého vzejde člověk, připravený plně obstát v drsném světě. Rozmazlené, zhýčkané dítě bylo synonymem hanebnosti, naopak bylo i v lékařských a pedagogických publikacích doporučováno přísné, mnohdy tvrdé vychování. I přesto však v průběhu 19. století v některých rodinách – byť pozvolna – citových projevů přibývalo.³³

Touto a řadou jiných proměn, souvisejících s postupným oslabováním primárních funkcí rodiny (sociální, ekonomické, ochranné a obranné), díky kterým se do té doby sekundární emoční význam rodiny dostával do popředí, podrobněji přiblíží kapitola zabývající se podobou domácnosti a rodiny v průběhu let 1850–1920.

2.2 Fenomén Tří K: Küche

Tradiční idealizace ženy hospodyně a manželky, formulovaná první českou feministkou Magdalenou Dobromilou Rettigovou, vycházela jak ze striktního filozofického postoje k životu, ovlivněného hlubokou vírou v Boha a pracovitostí, tak z uvědomění si nesnázi českých žen a jejich rodin. Dle spisovatelčiny teorie měla pořádkumilovná a pozorná manželka, zdatná kuchařka a hospodyně mnohdy nemalý podíl na eventuálním úspěchu svého partnera. V případě opačném pak mohla být jednou z příčin manželova kariérního

³¹ KOSSMANN, R., WEISS, Jul., *Život muže a ženy v lásce a manželství*, Praha 1932, s. 130–144.

³² HORSKÁ, KUČERA, MAUR, STLOUKAL, s. 387–390.

³³ SVĚTLÁ, Karolína, *Upomínky*, Praha 1901, s. 90.

selhání.³⁴ Platilo následující tvrzení: „*Náležitá hospodyně musí pravou láskou ke spravování domu svého přilnouti a ráda i ochotně domácí povinnosti vykonávati. Ochotnost jest půl práce a přemůže všeliké obtíže. Myšlenka, že prospěch rodiny na dobře zřízené domácnosti se zakládá, povzbudí živěji ještě obětavost, vštípenou bohem něžnému srdci ženy a rozníti touhu, jižto šlechtná matka po blahu draze milovaných prahne.*“³⁵ Ctnost, přičinlivost, čistota, pořádek, zbožnost a šetrnost byly hlavními ženskými prioritami a „*vlastní domácnost... jejím údělem, jenž na ni ve světě připadá, vyjádřením její hodnoty společenské i její nejvnitřnější pravdy. Protože nic nevytváří, zhlíží se náruživě v tom, co má*“.³⁶

Tyto vlastnosti měly současně vyvážit eventuální chybějící či nedostatečné věno, s mírným sarkasmem popisované jako majoritní zdroj respektu muže vůči své manželce. Nezanedbatelným dílem Rettigová rovněž manifestovala svou osobní zkušenost dívky, vdávající se bez dostatečného zaopatření a dobře si vědomé skutečnosti, že pro pověst budoucího chotě bylo neslýchané oženit se s mladou dámou z chudých poměrů, kteréžto měl sňatek dopomoci ke společensky hodnotnému postavení.³⁷ Nároky na způsob a vedení výuky budoucí řádné hospodyně, matky a manželky, vložila Rettigová do poučky směřované k mladé nevěstě: „*Uč se znát svou cenu, zkoušej svoji sílu, vzdělávej svého ducha a srdce přínosnou četbou, posiluj tělo pracovitostí, o svou domácnost a vaření se starej sama, péči o děti nenechávej služebnictvu, jinak se poškodí na těle i duchu tím, že přijmou jeho mravy a zvyky a budou se mu podobat víc než tobě.*“³⁸

Ve srovnání s následujícím pokolením českých feministek proto díky svému tradičnímu a konzervativnímu způsobu života a vztahu k manželství působila Rettigová poněkud výjimečně. Šlo jí předně o zachování klidu a pohody v rodině, čehož hodlala dosáhnout absolutní poddajností vůči všem manželovým přáním včetně těch nejintimnějších. Díky této slepé poslušnosti a nobilese s jakou svou ve všech ohledech vzorovou domácnost vedla, netušili ani nejbližší přátelé, jak moc pro ni bylo manželství s autoritativním mužem, poznamenané navíc chorobami, úmrtími devíti malých dětí a

³⁴ RETTIGOVÁ, Magdalena Dobromila, *Mladá hospodyňka v domácnosti, jak sobě počínati má, aby své i manželovi spokojenosti došla*, Praha 1840.

³⁵ HANSGIRGOVÁ, s. 3.

³⁶ BEAUVOIROVÁ, s. 261.

³⁷ NEUDORFLOVÁ, s. 14.

³⁸ RETTIGOVÁ, Magdalena Dobromila, *Martha. Ein belehrendes Unterhaltugsbuch für Mädchen, welche gute Frauen werden wollen*, Znojmo 1840, s. 139.

dozajista řadou potratů, ubíjející. Zdálo se, že příkladné plnění manželských povinností a nezlomná ochota oblažovat chotě originálními výtvary kulinářského umění,³⁹ o němž se vyprávělo široko daleko, nemělo za následek tolik chtěný a očekávaný respekt a štěstí. Přesto se ve svém neutěšeném životě byla schopna soustředit na pozitiva, a to především společné zájmy, které s manželem sdílela, například lásku k literatuře, hudbě, českému prostředí a činností souvisejícím s nacionálním hnutím.⁴⁰

Kromě knihy *Mladá hospodyňka v domácnosti, jak sobě počínati má, aby své i manželovi spokojenosti došla*, z roku 1840, pravděpodobně prvním původně českým počinem, věnujícím se vymezení modelu ženského chování a závazků, vydala Rettigová ve stejném roce tentokrát německy psané preskriptivní dílo s názvem *Martha. Poučné a zábavné čtení pro dívky, které chtějí býti dobrými ženami*, určené, jak autorka sama zmínila, čtenářkám ze střední společenské vrstvy.⁴¹ Jak podotkla Jana Stráníková ve své studii z roku 2013 zabývající se výchovou a vzděláváním dívek na cestě k moderní občanské společnosti: „Zajímavé je porovnání německého a českého rádce pro ženy. *Mladá hospodyňka* je především praktickým návodem k vedení domácnosti. Hlavní pozornost je věnována jednotlivým typům prací, které patřily k obvyklé činnosti manželky. Definicím jejich vzorů chování dala autorka prostor jen na patnácti stranách z celkového počtu 264. Zaměřovala se přitom především na popis požadovaných vlastností ženy... a jen letmo zmínila požadavky na její chování k manželovi... *Martha* je... skutečným rádcem vymezujícím normy chování.“⁴² Rettigová tak charakterizovala ideál ženy *biedermeierovského* typu pohybující se v městských či maloměstských kruzích a rodinách vysokoškolsky vzdělaných mužů – prostředí pro ni důvěrně známého.

Posmrtným vydáním knihy Honoraty Zapové *Nezabudky. Dar našim pannám* pak skončilo v 50. letech 19. století v prostředí české literární tvorby dlouhé období absence společenského rádce určeného ženám, a to i přesto, že odrážela poměry drobné polské šlechty; autorčina rodného prostředí. I přesto byly její rady, psané navíc v té době velmi oblíbenou familiární formou, značně populární.⁴³ Jedno z jejích doporučení například znělo: „*Jsi-li mohovita, neužívej bohatství svého k vykoupení se od povinností*

³⁹ RETTIGOVÁ, Magdalena Dobromila, *Domáci kuchařka*, Praha 1999.

⁴⁰ JOHANIDES, Josef, *Magdalena Dobromila Rettigová. 1785–1845*, Praha 1995, s. 29–33.

⁴¹ RETTIGOVÁ, *Martha*.

⁴² STRÁNÍKOVÁ, Jana, *Výchova a vzdělávání dívek na cestě k moderní občanské společnosti. Genderové a sociální aspekty procesu socializace mládeže v období 1774–1868*, Pardubice 2013, s. 57.

⁴³ Tamtéž, s. 54–55.

svých, když ne z ohledu na ctnost, tedy z ohledu na vlastní štěstí své. Když zaplatíš sekretáře, aby počty za tebe vedl, hospodyni, která všechno za tebe vydá a ke všemu dohlídne, služky, které všechno za tebe ušijí, uspořádají, které tebe od hlavy k nohám obléknou; když zaplatíš chůvu, která tvé děti umyje, oblékne, uspí, s nimi si zahraje; učitelku, aby je učila; víš, co sobě pak koupíš? Dlouhou chvíli, nespokojenost a neštěstí. Což může nás více zajímat a překvapit v dobře uspořádaném domě, než mladá a veselá, ač jednoduše, ale vždy čistě a vkusně oblečená hospodyně? Se zalíbením na ni hledíme, poněvadž ona o všechno pečuje, všude své bedlivé oko má a ví, co se v každém koutě děje, krátce řečeno, jest duší celého domu, osou, okolo které se všechno točí, vzorem pro známé i služebné, rozkoší muže, ozdobou své rodiny. Bohu i lidem milá.“⁴⁴

Z vedení domácnosti čerpala žena své sociální opodstatnění a často také zdroj své skryté síly. Tím, že měla dohled nad domácími pracemi, výživou, oblékáním, hospodařením a všeobecně udržováním tepla rodinného krbu, realizovala se i ona svým vlastním specifickým způsobem, ačkoliv jen málokdy šlo ruku v ruce s tím i vědomí vlastní jedinečnosti.⁴⁵ A právě tento nedostatek (spolu s dalšími faktory, které budou vylíčeny v následující kapitole) se stal hybnou silou ženského emancipačního hnutí.

2.3 Fenomén Tří K: Kirche

Primární úzus, definující pravidla partnerského soužití 19. století, představovala církevní dogmata, konkrétně biblické desatero, jelikož náboženské ceremonie a individuální spiritualita tvořily integrální součást bytí jednotlivce.⁴⁶ Především pro ženu byla víra neocenitelnou průvodkyní životem, pomáhající jí vyvarovat se případných hrozeb a nalézt východisko z kritických situací či bolestivých zklamání, způsobených ranami osudu. Jinými slovy jí náboženství mělo být oporou kdykoli hrozilo, že se vychýlí ze své tradiční a přirozené role a zároveň mělo jednoznačně vymezit její společenské postavení a standardy jednání. Idea ženy coby bytosti hluboce věřící, učící své dítě již nad kolébkou první modlitbu, či dokonce členky ženských řeholních řádů, nepolevovala ani v postupně liberalizované a sekularizované společnosti. Vlastnosti pro ženu nevhodné, vybočující ze zavedených vzorců chování a znamenající pro rodinu mnohdy ztrátu důstojnosti (například svárliвість, tvrdohlavost, vzpurnost, marnotratnost,

⁴⁴ ZAPOVÁ, Honorata, *Nezabudky. Dar našim pannám*, Praha 1870, s. 22.

⁴⁵ BEAUVOIROVÁ, s. 266–268.

⁴⁶ WITTMANN, Josef, *Jak krásný a důležitý jest křesťanský stav manželský?*, Brno 1890.

zahálčivost, marnivost, despekt vůči choti, dominantní chování, nevěra) pak měly být utlumeny zbožností a pokorou.⁴⁷

V průběhu 19. století tak de facto neexistovaly příklady, svědčící o individuálních ženských revoltách proti církevním autoritám, konvenčním podobám zbožnosti či paragrafům říšského zákoníku, hovořícím o tzv. „rušení náboženství“. Za první jmenované hrozilo ženě vyhoštění z církevní obce, zatímco společenská exkomunikace ji pak čekala v případě, vzepřela-li se tradiční představě bohabojné a vzorné křesťanky. Do vězení s trestní sazbou v řádech let ji soud mohl poslat, porušila-li příslušnou literu zákona, zabývající se přestupky souvisejícími s náboženstvím. Ženská zbožnost i eventuální odpor proti ní se proto soustředily především na svět za zavřenými dveřmi. I přesto bylo možno při důkladnějším průzkumu nalézt občasné výjimky potvrzující pravidlo, a to především ve formě lehčích přestupků, kterých se dopouštěly i jinak bohabojné křesťanky. Takovým příkladem byl i případ třicetileté svobodné matky Marie Bastové z Nebílova, obviněné z rušení veřejného pořádku a náboženství, kterým se roku 1854 zabýval c. k. Krajský soud v Plzni. Obžalovaná byla díky skutečnosti, že šlo, jak policejní spis uvedl, o dosud bezúhonnou osobu spíše mdlého rozumu, navíc svobodnou matku tří dětí, odsouzena k trestu pouhého desetidenního vězení a úhradě veškerých soudních výloh. Poněkud groteskní důvod rozsudku, vyneseno dne 9. února 1854 byl popsán následujícím způsobem: „*Marie Bastová... jest... vinna přečinem dokonalým dle §303 Říšského zákoníku tím, že ona na ženicha Martina Česáka a na nevěstu Marii Zikmundovou, když dne 3. října 1853 svátost oltářní přijmouti chtěje, a na stupních oltářních klečeli, ačkoliv ne v úmyslu k přerušení veřejného provozování náboženství, několik kousků suché hlíny hodila, a tímto neslušným chováním...právě provozované náboženství pro pohoršení přítomných přerušila.*“⁴⁸ Příčina tohoto neuváženého skutku pak podle výpovědi obžalované spočívala v prosté skutečnosti, že otcem jejích tří nemanželských dětí nebyl nikdo jiný než již zmíněný Martin Česák, který ji opustil kvůli jiné ženě. Dle rad Mariiny tety pak měla zemina sebraná na místním hřbitově a vržená po snoubencích údajně „magicky“ způsobit, že k uzavření sňatku nedojde. Na základě těchto skutečností bylo pak poměrně diskutabilní, zda byla obžalovaná skutečně tak mdlého rozumu, což mimochodem

⁴⁷ FEDDERSEN, Friedrich Jakob, *Knihy mravů křesťanských pro měšťana i sedláka*, Praha 1786, s. 293.

⁴⁸ Marie Bastová – přečin proti mravopověstnosti, Plzeň, 9. 2. 1854, Státní oblastní archiv Plzeň (dále jen SOA), Krajský soud Plzeň I (dále jen KS I), 246/11.

v závěru přelíčení zmínila i obžaloba. Porota však již tuto námitku neakceptovala a původní rozsudek ponechala v nezměněné podobě.⁴⁹

Rozhodnutí „Jménem Jeho Veličenstva Císaře“ při přestupku rušení veřejného náboženství však byly obvykle o dost přísnější, od vzetí do vazby za urážku vyššího duchovního jako v případě Josefy Linhartové z Milostína (okres Rakovník),⁵⁰ přes úhradu mnohdy neúměrně vysokého odškodného vyměřeného soudem,⁵¹ až po několikaleté vězení, kde však ženy, respektující v tomto případě ani ne tak zákony lidské jako Boží, nefigurovaly, či pouze coby spolupachatelky. Míra tehdejší ženské zbožnosti byla díky hojnému zastoupení modlitebních knih (podobně jako jejich několikanásobných publikací)⁵² a kancionálů, které náležely do každodenního života ženy v 19. století, značná. V případě dívek pak nepředstavovala víra v Boha pouze očekávané splnění povinnosti vyplývající z výchovy v křesťanském duchu. Chápána byla nejen jako otázka emocionální, ale taktéž jako záležitost kultivované mysli a rozumu, majících svůj obraz v praxi.⁵³ Motto tehdejšího ženského ideálu pak znělo: „*Nejkrásnější ze všech ctností, bez které žádná jiná býti nemůže, jest skutečná pobožnost, která v poslušenství, vděčnosti, lásce i úctě k Bohu našemu záleží.*“⁵⁴

Konvenční hodnoty, katolickou církví již po staletí zdůrazňované, ve fakticky nezměněné podobě přetrvaly i v 19. století, díky čemuž nadále fungoval ideál ženské neposkvrněnosti při vstupu do manželství, jehož obraz figuroval v didaktické náboženské literatuře, modlitebních knihách i dobovém tisku.⁵⁵ Původci podstatné většiny písemností tohoto typu byly kněží; muži ochuzení o bezprostřední zkušenosti s ženským elementem (jedinou výjimku tvořily jejich pomocnice na faře), kromě informací, získaných pod rouškou zpovědního tajemství v rámci důvěrné rozpravy. Mnozí z těchto církevních učenců zastávali v záležitosti pannenství poměrně ortodoxní názory, podpořené přejímáním myšlenek starověkých, popřípadě raně středověkých teologů, jejichž učení zastávalo funkci jakéhosi obranného štítu v boji proti tehdejší

⁴⁹ Tamtéž.

⁵⁰ Josefa Linhartová – urážka duchovenstva, Plzeň, 13. 12. 1893, SOA, KS I, 386.

⁵¹ Barbora Čimerová – zločin proti veřejnému pokoji a řádu náboženství, Plzeň, 9. 11. 1892, SOA, KS I, 385.

⁵² ČEVELOVÁ, Zuzana, *Gender, víra a manželství v „dlouhém“ 19. století. Možnosti interpretace katolických normativních pramenů*, Pardubice 2012, s. 23–25.

⁵³ *Druhé panenské P. Pobožnost*. In: Anežka, 1879, s. 177–186.

⁵⁴ ZAPOVÁ, s. 37.

⁵⁵ PEDÁLOVÁ, Josefa, *Chlebové posvátní aneb svatě prosby a vzdychání k Hospodinu*, Praha 1826.

stále sekularizovanější společnosti.⁵⁶ Reakční katolicismus se nevyhýbal ani výtvarnému umění: „*V tomto návratu k náboženským zdrojům se však neobnovují mravní hodnoty a filozofické principy, ale podléhá se fascinaci okázalých a starobyklých liturgií... Religiozita dekadentů se zajímá jen o rituální aspekty náboženství – tím lépe, jsou-li dvojnásobné – a mystickou tradici přetváří v cosi chorobně smyslného.*“⁵⁷

Silné působení římsko-katolické církve, zastávající v rámci rakouské, respektive rakousko-uherské monarchie klíčovou úlohu jakéhosi morálního a etického dohledu, tak vyvolávalo neopomenutelný účinek, utvářející neměnný obraz společnosti a bohabojné ženy, prokazující svému protějšku pokoru, úctu a oddanost.⁵⁸ Legislativně byla její činnost definována konkordátem z roku 1855, v němž došlo k vzájemné dohodě mezi církevní institucí a státem. Jeho oficiální název pak zněl *Císařský patent ze dne 5. listopadu 1855, číslo 195 říšského zákoníku, kterým se vyhlášíje úmluva uzavřená mezi Svatou stolicí* (reprezentovanou papežem Piem IX.) *a Rakouským císařstvím r. 1855.*⁵⁹ Konkordát poskytoval katolické církvi značnou kompetenci především v oblasti vzdělávání, výchovy a manželského práva. Císař František Josef I. a jeho vláda spatřovaly díky tomu v církvi významnou ideovou oporu, jejíž směrnice byly fakticky revidovány až legislativou konstitučního řádu 60. let 19. století. Úmluva pak byla formálně vypovězena roku 1870, coby další důkaz sekularizace společnosti, kde již byla do té doby uznávaná církevní dogmata nedostatečná.⁶⁰

19. století zůstávalo i přes nový fenomén, jaký představovala narůstající náboženská vlažnost, nicméně i nadále stoletím, v němž se žena modlila, aktivně se účastnila náboženského života, poutí na svatá místa i jiných pobožností a bez říkání plnila své křesťanské povinnosti (svaté přijímání, zpověď, pokání, atd.). Její rodinný a manželský život byl těmito náboženskými úkony a závazky stále nemalou měrou ovlivněn.⁶¹

⁵⁶ ŘEHÁK, Karel Lev, s. 212–238.

⁵⁷ ECO, Umberto, *Dějiny krásy*, Praha 2005, s. 336.

⁵⁸ *Formulace genderu ve filosofii*. In: Ústav historických věd Fakulty filosofické Univerzity Pardubice [online], [cit. 2014-10-18]. Dostupné z: <http://uhv.upce.cz/cs/formulace-genderu-ve-filosofii/>.

⁵⁹ Účinnost patentu od 13. listopadu 1855. Kompletní znění dokumentu viz *Císařský patent* [online], [cit. 2014-10-18]. Dostupné z: <http://spep.prf.cuni.cz/lex/195-1855.htm>.

⁶⁰ Tamtéž; BĚLINA, Pavel, HLAVAČKA, Milan, TINKOVÁ, Daniela, *Velké dějiny země Koruny české. Svazek XI.a. 1792–1860*, Praha, Litomyšl 2013, s. 373.

⁶¹ LENDEROVÁ, Milena, KOPIČKOVÁ, Božena, BUREŠOVÁ, Jana, MAUR, Eduard (ed.), *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, Praha 2009, s. 194–195.

3 ŽENA, RODINA, MANŽELSTVÍ, DĚTI

3.1 Proměny postavení ženy v české společnosti v letech 1850–1920: od vlasteneckých klubů k univerzitám

Emancipace a ženská otázka představovaly pojmy, v českých zemích nabývající významu zejména ve druhé polovině 19. století, kdy se staly nedílnou součástí procesu formování moderní společnosti. Názory na směřování ženského hnutí a jeho požadavky se nicméně nejednou rozcházely ve spojitosti s jeho členěním na měšťanské (občanské), reprezentované ženami středních vrstev, a dělnické, v pozdějších letech navázané na sociální demokracii a socialistické myslitele. Pro období po roce 1848 pro oba proudy společné a podstatné otázky nicméně zůstávaly: rodina a domácnost, mateřství, patriotismus a vzdělání – jdoucí po sobě v tomto pořadí a velmi často také vzájemně propojené.⁶²

Protože nelze jednoduše převzít data z politických dějin, bylo pro bádání o proměnách českého feministického myšlení poměrně obtížné vymezit přesná časová ohraničení jeho jednotlivých etap. Jako pomyslný mezník nakonec posloužil rok 1848, viděn nikoliv pouze coby rok revoluční, rok vzniku nové ústavy, svolání říšského sněmu, slovanského sjezdu, abdikace císaře Ferdinanda V., nástupu mladého panovníka Františka Josefa I. a zrušení poddanství, ale především, díky následkům těchto významných dějinných událostí (obzvláště pak poslední jmenované), představující počátek utváření moderní občanské společnosti. Události roku 1848 byly význačné jak pro celý německy hovořící region včetně jeho mnohojazyčných částí, tak díky značným právním a zákonným důsledkům pro ženy.⁶³

Represe, které po bouřlivých revolučních měsících následovaly, vedly nadto k praktičtějšímu a pragmatičtějšímu přístupu a stanovení realistických cílů ženských emancipačních snah. Šlo především o zakládání dívčích vzdělávacích institucí nižšího stupně, často odborně zaměřených, rozvoj literárních salonů, rozkvět dobročinných spolků či organizací charitativních akcí.⁶⁴ Stručně řečeno, tradiční úloze ženy v rodině a jejím tzv. přirozeným atributům měl odpovídat i druh zvolené veřejné činnosti. O snaze

⁶² BEBEL, August, *Žena a socialismus*, Praha 1909, s. 1–7.

⁶³ BĚLINA, HLAVAČKA, TINKOVÁ, s. 327–336.

⁶⁴ LENDEROVÁ, KOPIČKOVÁ, BUREŠOVÁ, MAUR (ed.), s. 92–96.

zrovnoprávnění žen s jejich mužskými protějšky nemohlo být ještě po několik desetiletí ani řeči.⁶⁵

Ačkoliv koncepty jako ženská emancipace, ženská profese a veřejná činnost byly až pevně zakotvenými výdobytky myšlení české společnosti šedesátých let devatenáctého století, jejich zárodky je možno nalézt již v jeho první polovině. Jako konkrétní příklad počátečních projevů ženských veřejných aktivit, souvisejících s rozvojem kulturního a společenského života, lze uvést literární pokusy členek salonu u Fričů a Staňků či prvního českého ústavu pro vzdělávání dívek, vedeného Bohuslavou Rajskou, a to i přes nedostatečné informace o jeho organizaci a fungování.⁶⁶ V současnosti již nelze zjistit, kolik dívek se v salonu scházelo, jak často, kolik a zda vůbec za členství platily. Bohuslava Rajská (vlastním jménem Antonie Reissová), jedna z průkopnic ženského vzdělávání a uvědomělá vlastenka, byla „*ozdobou společnosti nejhornlivějších vlastenců, kteří se scházeli u Staňků*“.⁶⁷ Mezi její četné obdivovatele patřili i Josef Kajetán Tyl a český pedagog Karel Slavoj Amerling, který již od 30. let 19. století patřil k hlavním zřizovatelům českého vysokého školství. Právě díky spolupráci Rajské s Amerlingem se rozvíjela také pedagogická činnost spolku, zprvu zaměřeného na společné setkávání v domácnosti jejich sester a neodborné diskuze, vyplívající z nových kulturních podnětů, dodávaných prostřednictvím zahraničních návštěvníků salonu (především ze slovanských zemí).⁶⁸

Amerling měl pak o dívčím vzdělávání své vlastní a nutno říci neskromné představy. Víceúčelový komplex Budeč, založený Amerlingem za podpory Karla Chotka a Lva Thuna v Praze roku 1842, měl sloužit nejen coby náhrada za již nedostačující prostory v bytě Fričových, ale také coby středisko pro hudební institut, nemocnici pro slabomyslné, učitelský ústav, průmyslové učiliště, vyšší ženskou školu, obchody, apod.⁶⁹ Jak vzpomínal Josef Václav Frič: „*Vybraná ta společnost vzrůstala každým týdnem, dokud právě místnost stačila, až pak se přesídlila do větší posluchárny, kterou byl horlivým začkám i ctitelkám upravil zatím Amerling ve své Budči.*“⁷⁰

⁶⁵ MATĚJČEK, Jiří, *Nedorozumění historiografů/ek? Fasety patriarchalismu a emancipace žen*. In: ČADKOVÁ, Kateřina, LENDEROVÁ, Milena, STRÁNÍKOVÁ, Jana (ed.), *Dějiny ženy aneb evropská žena od středověku do 20. století v zajetí historiografie*, Pardubice 2006, s.215–218.

⁶⁶ MALÍNSKÁ, Jana, *Do politiky prý žena nesmí – proč? Vzdělání a postavení žen v české společnosti v 19. a na počátku 20. století*, Praha 2005, s. 20–22.

⁶⁷ FRIČ, Josef Václav, *Paměti J. V. Friče*, Praha 1939, s. 38.

⁶⁸ MALÍNSKÁ, *Do politiky prý žena nesmí*, s. 20–22.

⁶⁹ KUČEROVÁ, Vlasta, *K historii ženského hnutí v Čechách. Amerlingova éra*, Brno 1914, s. 23–60.

⁷⁰ BAHENSKÁ, Marie, *Počátky emancipace žen*, s. 10.

Velkolepý Amerlingův projekt nakonec nebyl kvůli finančním problémům plně uskutečněn; z plánů se v komplexu realizovala pouze škola, a to včetně soukromé, v prvních letech dokonce oficiálně zakázané.

I přesto měla instituce na svou dobu neobvykle vysokou úroveň, udržovanou především účastí nejrůznějších odborníků, vědců, umělců a umělkyně, kteří studentům a studentkám přednášeli a doplňovali tak teoretickou výuku o praktické zkušenosti.⁷¹ Kromě samotné výuky organizoval ústav naučné procházky a výlety do okolí i jiných populárních destinací, hrálo se divadlo, pořádaly se taneční zábavy a besedy. V nich měl hlavní slovo především Josef Kajetán Tyl, Amerlingův předchůdce a zakladatel vůbec první tzv. „ženské společnosti“ v Praze, v níž byla veškerá činnost orientována ryze vlastenecky, čímž spolek obratně unikl nechtěné pozornosti rakouských úřadů.⁷² Podle Tyla bylo hlavním cílem navrátit českému národu podporu germanizované vyšší střední třídy. Toho mělo být dosaženo demonstrací jednoty a pokroku v rámci jeho vlastenecké organizace, k čemuž se nejlépe hodily vrcholné společenské události, typicky bály a plesy. První český ples, konaný v zimě roku 1840 se pro svůj obrovský úspěch stal pravidelnou každoroční součástí společenské sezony. I přes tuto snahu se nicméně tzv. českou šlechtu pro ideály českého národa nadchnout nepodařilo a rovněž ta část šlechty, která se na přelomu devatenáctého a dvacátého století prezentovala coby ochránce a součást českého národa, nikdy plně nepřijala demokratické principy a koncepty, podstatné pro pozitivní vývoj řešení národní otázky.⁷³

O Budeč se od druhé poloviny čtyřicátých let začala zajímat policie a kvůli enormnímu zadlužení byla nakonec budova roku 1848 prodána a přeměněna v činžovní dům. Neúspěch Budče zapříčinila pravděpodobně kombinace několika faktorů: Amerlingův idealismus, příliš rozvinuté pojetí ústavu, jakožto i Amerlingova neznalost v záležitostech finanční správy a účetnictví.⁷⁴ V rámci českého ženského školství tak šlo o krátkou a uzavřenou epizodu. Jako důkaz tohoto tvrzení posloužil názor Amerlingova současníka Josefa Václava Friče, jednoho z mála lidí, kterému chyběl falešný sentiment, tak často se vyskytující v souvislosti s Amerlingovým jménem a jeho odkazem, který prohlásil: *„Jediná stopa, která v paměti Pražanů po kolosálním tom podniku se*

⁷¹ NEUDORFLOVÁ, s. 22–23.

⁷² HORSKÁ, s. 93.

⁷³ KUČEROVÁ, s. 8–11.

⁷⁴ Tamtéž, s. 23–60.

*zachovala, byla, že prostý lid zval ten dům ještě dlouho toliko domem těch nových bláznů.*⁷⁵

Přestože úspěch Amerlingova podnikání trval pouze po dobu šesti let, jím vštěpované ideály demokracie a humanismu, které mělo možnost vyslechnout několik generací chlapců a dívek, přetrvaly a ovlivnily nemalou část české inteligence. Právě na úsilí Amerlinga, jímž se zasloužil o položení základů českého (zvláště ženského) školství, pak mohla ve druhé polovině 19. století stavět česká společnost, opírající se o vrstvu na svou dobu vzdělaných žen, hybnou sílu rozbíhajícího se emancipačního procesu.⁷⁶ Avšak hovořit již během existence Budče v souvislosti se skupinou dívek shromážděných kolem Amerlingovy osoby o emancipaci by bylo nejen značně nadnesené, ale především nepřesné. Cílem setkání a společných aktivit nadále, obdobně jako tomu bylo v dobách Tylových, zůstávalo utužování vlastenectví, sebevzdělávání, společenské konverzace a sporadické literární experimenty, přičemž toto snažení obvykle ustalo se vstupem žen do manželství.⁷⁷

Modelový příklad takové situace zastupovala již zmíněná Beata Rajská, jejíž osobnost a zápal pro práci, již bylo podřízeno vše včetně osobního života, představovala v té době jistou anomálii. Její předsevzetí věnovat se výlučně svému zaměstnání a vědomí nesouladu mezi životem a možnostmi svobodné dívky a vdané ženy jasně vyplynulo z úryvku dopisu, zasláného Amerlingovi v prosinci 1841: *„Žiju volně a spokojeně, život tvořím sobě dle vůle své, mám vroucí přátelské duše, kteréž mi rozumějí, dívky mých sester mne vroucně milují – čeho tedy více třeba? Myslíte, že bych, vdaná jsouc, tak svobodně jednati mohla? Nikoliv... jestli kdy voliti budu, pak zasnoubení moje s vyhlídkou na větší obor účinkování spojeno býti musí.*⁷⁸ V podobném duchu se nesl i její další dopis z 10. prosince 1843: *„Znáte mne i víte, že bez působení vlasteneckého žiti nemohu, ani nechci, i uznáte rovněž, že ústav můj, má-li býti veden tím duchem i směrem, jak bych já sobě přála, veškeré mé síly vyžaduje a všechny mé myšlenky a touhy jedině k jeho prospěchu se soustřediti a směřovati musí... Mám-li však ony povinnosti velké, rozsáhlé a tak vysoce důležité jak doufám pro budoucnost naší vlasti platně vykonávati, nemohu – nesmím jiné povinnosti na sebe mimo tyto vzíti. Vy znáte povinnosti ženy-manželky, i já je znám. Jsou mi tuze svatými a*

⁷⁵ FRIČ, s. 41.

⁷⁶ ELBLOVÁ, Antonie, *Ze školy Amerlingů*. In: *Ženský svět* 15, 1911, 1, s. 3–5.

⁷⁷ BAHENSKÁ, Marie, *Počátky emancipace žen*, s. 12.

⁷⁸ Tamtéž, s. 13.

*příliš drahými, než bych se opovážila jim jen čtvrtinu, snad osminu sil svých obětovati.*⁷⁹ Sňatkem s Františkem Ladislavem Čelakovským tak Rajska de facto popřela své dosavadní ideály a celoživotní snažení. Ačkoliv zůstala věrná své zásadě pomáhat vlasti, zřekla se vlastních aktivit a nadále přispívala výlučně péčí o manžela a jeho poloosířelé děti. Otázkou zůstává, do jaké míry byla s novou rolí manželky a matky, navíc nucené opustit Prahu a doprovodit Čelakovského do polské Vratislavi, spokojená.⁸⁰

Ačkoliv byla řada žen kolem Amerlinga literárně činná – svou prózu a poezii ženy publikovaly v Tylových *Květech* – jména vlastenecky uvědomělých žen z okruhu Budče v následujících letech v silicím ženském hnutí vůbec nefigurovala. Jedinou výjimkou byla i po sňatku nadále píšící, v ženské a vlastenecké otázce aktivní Božena Němcová. Šlo o první významnou Češku, úmyslně a odvážně pátrající po odpovědích na otázky týkající se povahy dobové společnosti a také, což bylo z hlediska emancipačního hnutí podstatné, postavení žen.⁸¹ Její tvorba, jakkoliv orientovaná na prozaické vykreslení života venkovského lidu a jeho prostých tradic, se zároveň hluboce dotýkala témat, bezprostředně souvisejících se ženskou otázkou. Mnohé její ženské postavy byly líčeny jako ženy energické, zásadové a mravné, schopné vzepřít se nepřízni osudu a vůli otce či manžela.⁸² Pro ženy byla do značné míry hrdinkou. Obdivovaly nejen její literární nadání, ale odvalu s jakou bojovala proti společenským konvencím.⁸³

Přístup žen a dívek k odbornému a vyššímu vzdělání byl jedním z prvotních cílů, vytknutých již v 60. a 70. letech 19. století stoupenci rovných ženských práv. Druhá polovina 19. století znamenala konec éry učených laiků, dříve nacházejících své uplatnění v umění, vědě, technice či průmyslové výrobě. Předpokladem plnohodnotného života a úspěšné kariéry se stalo vlastnictví výučního listu, univerzitního diplomu, absolvování odborného školení či dosažení maturity. Rozhodujícím byl pak průběh a cíl vzdělávacího procesu v éře formování moderní občanské společnosti, během které měl možnost oslovit co nejširší spektrum ženské populace a v níž současně dosáhl zásadních a v mnoha ohledech nevratných změn.⁸⁴

⁷⁹ Tamtéž, s. 14.

⁸⁰ HORSKÁ, Pavla, *Naše prababičky feministky*, Praha 1999, s. 91–92.

⁸¹ OTRUBA, Mojmir, *Božena Němcová*, Praha 1962, s. 215–218.

⁸² NEUDORFLOVÁ, s. 25–33.

⁸³ VOŠAHLÍKOVÁ, MARTÍNEK a kol., s. 9.

⁸⁴ HORSKÁ, KUČERA, MAUR, STLOUKAL, s. 393–396.

Obsahová náplň dívčího vzdělání a výchovy často objektivně reflektovala dobový sociální a ekonomický stav. Až do 60. let 19. století bylo tudíž ve výchově a vzdělání dívek podstatné zaměření na tzv. domácí ctnosti (vyškolení řádné hospodyně, manželky a matky) a národnostní hledisko. Vzdělání bylo veřejnou, nikoliv soukromou doménou, z níž měla mít prospěch celá národně uvědomělá společnost.⁸⁵ Dobová představa „vzdělané ženy“ pak byla následující: „*Nešlo o vzdělání ve smyslu, jak ho chápeme dnes, rozuměla se jím orientace v literatuře a umění, znalost cizího jazyka, zběhlost ve společenské konverzaci, hra na hudební nástroj, kreslení, ruční práce, v ideálním případě vlastní literární tvorba. To vše zarámováno vlasteneckým smýšlením a jednáním.*“⁸⁶ Ženy neměly i přes četná provolání a doporučení ke vzdělávání zapomínat na svou hlavní doménu a středobod veškeré činnosti, tedy domácnost.

Již tolikrát zmiňovaná 60. léta 19. století znamenala v mnoha ohledech skutečnou „revoluci“ v ženském vzdělávání, neboť dívčí školství plynule přemístila ze soukromého sektoru do sektoru státního, samosprávných jednotek, tj. obcí či ženských spolků, přičemž tehdejší zákonodárství instituce takto spravované (vyjma těch státních) posuzovalo jako školy soukromé. Známkou pro toto období typického liberalismu pak byly ochota tato zařízení financovat. Neméně podstatný byl také samotný přístup ke vzdělání, na které bylo od této chvíle nahlíženo jako na celoživotní hodnotu a jehož zásadní význam byl prosazován u obou pohlaví. Z hlediska skladby učebních osnov však nadále přetrvávaly odlišnosti mezi institucemi dívčího a chlapeckého vzdělávání, což bylo dosti patrné u nově zakládaných škol pro dívky. Ačkoliv většina těchto ústavů propagovala zdánlivě rovnostářský postoj a pokrokové názory, v praxi (a myslích vyučujících) setrvaly hodnoty „starého světa“ a tradiční představy o vzdělání přiměřeném a prospěšném pro ženu.⁸⁷

Dokladem tohoto výroku byly měšťanské školy pro dívky spolu s pravděpodobně nejproslavenější z nich – Vyšší dívčí školou královského hlavního města Prahy, etablovanou roku 1863 a spadající pod správu pražské obce, která své

⁸⁵ RAJSKÁ, Bohuslava, *Z let probuzení, Kniha První*, Praha 1872, s. 40.

⁸⁶ BAHENSKÁ, Marie, HECZKOVÁ, Libuše, MUSILOVÁ, Dana, *Iluze spásy. České feministické myšlení 19. a 20. století*, Hradec Králové 2011, s. 123.

⁸⁷ BAHENSKÁ, Marie, *Obraz dívčího penzionátu v korespondenci Marie Riegrové-Palacké a její dcery Libuše*, In: ČADKOVÁ, Kateřina, LENDEROVÁ, Milena, STRÁNÍKOVÁ, Jana (ed.), *Dějiny ženy aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie*, Pardubice 2006, s. 112–125.

prvotní poslání spatřovala ve výchově ve vlasteneckém duchu.⁸⁸ Ještě roku 1888 ředitel Vilém Gabler uvedl coby kladný rys školy fakt, že ženská emancipace se v tamějších zdech nikdy netrpěla, natož snad šířila.⁸⁹ Vznikl tak zřejmý paradox mezi přístupem moderním a konzervativním, s nímž se škola po celou svou existenci byla nucena potýkat. Jakkoli záslužná byla myšlenka národa coby nositele vzdělanosti, zajišťujícího svým dcerám kvalitní vychování a vzdělání, dávající jim tak možnost když ne vyrovnat, alespoň se přiblížit myšlenkové výbavě mužů, představy o výuce, poskytované bezesporu kvalitním pedagogickým sborem, nepřekonalý první polovinu 19. století.⁹⁰

Spolkem sv. Ludmily roku 1865 založená první dívčí průmyslová spolková škola vděčila za svůj vznik a fungování ženám z měšťanského prostředí, podněcovatelkám emancipačních snah, které se obzvláště v sedmdesátých letech identifikovaly coby bojovnice za blaho všech českých žen. Se spolkem bylo nerozlučně spjato jméno Marie Riegrové-Palacké, která si byla velmi dobře vědoma nedostatečnosti dívčího vzdělání a z toho vyplývajících komplikací při hledání vhodného a výdělečného uplatnění v profesním životě.⁹¹ Instrukce, v níž převažoval praktický ráz výuky, zatímco všeobecně vzdělávací předměty a cizí jazyky byly upozaděny, do svého středu přijímala (na rozdíl od klášterních a vyšších dívčích škol) pouze osiřelé dívky ve věkovém rozmezí od jedenácti do dvanácti let, pocházející z Prahy. Zařízení tak bylo odrazem tehdejší populární ženské volnočasové aktivity, filantropie. Protože Ženská průmyslová škola veškeré finance utržené prodejem kvalitních žakovských výrobků předávala po absolutoriu nazpět svým chovankám, což ji ekonomicky značně zatěžovalo, neměla její existence dlouhého trvání a již od počátku sedmdesátých let směřovala ke svému konci.⁹²

Nesporný zisk pro budoucí rozmach ženského vzdělání znamenaly rovněž přednášky organizované v 60. letech 19. století Americkým klubem dam stejně jako obsáhlá knihovna, jejíž svazky byly díky ochotě majitele přístupné široké veřejnosti.⁹³ Reakcí na činnost patrona projektu Vojty Náprstka nicméně bylo zprvu rozpačité a

⁸⁸ DRCHALOVÁ-LANGROVÁ, Vlasta, *Městská vyšší dívčí škola v Praze. O jejím vzniku a vývoji*, Praha 1938.

⁸⁹ *Pamětní spis na oslavu pětadvacetiletého trvání Městské vyšší dívčí školy*, Praha 1888, s. 30.

⁹⁰ DRCHALOVÁ-LANGROVÁ.

⁹¹ BAHENSKÁ, Marie, *Ženy ve veřejném životě ve druhé polovině 19. století. Spolek svatě Ludmily a činnost Marie Riegrové-Palacké*. In: *Český časopis historický* 103, 2005, 3, s. 549–571.

⁹² MALÍNSKÁ, Jana, *My byly, jsem a budeme! České ženské hnutí 1860–1914 a idea českého národa*, Praha 2013, s. 16.

⁹³ SECKÁ, Milena, *Vojta Náprstek a jeho knihovna*. In: *Knihy a dějiny* 1, 1994, s. 31–37.

vlažné přijetí, neboť nezištnost a ochota v takovém měřítku se jevily soudobé pražské buržoazní elitě na svou dobu příliš svobodomyšlné, neobvyklé a dokonce podezřelé. Tyto argumenty posloužily mnoha rodinám coby záminka k zákazu vstupu do knihovny a salonu U Halánků na Betlémském náměstí všem jejich dcerám. Obdiv a celospolečenské uznání pak klubu přinesla až jeho rozsáhlá angažovanost v dobročinných aktivitách.⁹⁴ Náplň samotných přednášek byla ženami velmi ceněna, jakkoliv pro ně některá do detailu probíraná témata zůstávala tajemstvím, neboť jejich největší význam spočíval v navazování společenských kontaktů. Přítomné dámy byly poučovány a ovlivňovány idejemi a poznatky týkajícími se ženské otázky a postavení ženy v profesním životě a společnosti, vyššího a vysokoškolského studia i moderních trendů a přístrojového vybavení domácnosti. Byl to právě Náprstkův salon, jenž se stal kolébkou řady myšlenek, v následujících desetiletích utvářejících podobu a směřování dívčího školství a ženského hnutí obecně.⁹⁵

Patrně díky tomu vzešel popud ke zřízení nové instituce dívčího vzdělávání právě z řad členek Amerického klubu dam – Laury a Dory Hanušových, Věnceslavy Lužické-Srbové, Žofie Podlipské, Kateřiny Fügnerové, Ludmily Šimáčkové, Berty Mühlsteinové, Žofie Erbenové a Karoliny Světlé. Intencemi obsahu připravovaného sdružení mělo být vybudování a vedení průmyslové školy pro dívky, systematicky navazující na svou předchůdkyni ze šedesátých let. Spolek se zavázal k provozování dívčí obchodní a průmyslové školy a pomoci ženám hledajícím pracovní uplatnění, k čemuž sloužila tzv. „poptavárna“ ženských zaměstnání, speciálně ustanovená k tomuto účelu. V čele Ženského výrobního spolku českého, jak byla organizace nazvána, stanula v únoru 1871 Karolina Světlá, hovořící ve své inaugurační řeči o ženské emancipaci a její provázanosti s vyšším vzděláním.⁹⁶ O projekt projevila – kromě peněžních, obchodních, podnikatelských a dělnických korporací, poskytujících nově založenému ženskému spolku finanční podporu – zájem (i když čistě teoretický) rovněž vláda.

Pomocnou ruku v organizačních a správních záležitostech podali Vojta Náprstek a starosta Královského hlavního města Prahy František Dittrich. Redaktorkou Ženských

⁹⁴ SECKÁ, Milena, *Americký klub dam a jeho význačné členky*. In: *Žena umělkyně na přelomu 19. a 20. století*. Sborník příspěvků z mezinárodní odborné konference ve Středočeském muzeu v Rožtokách u Prahy ve dnech 11. a 12. října 2005, Rožtoky u Prahy 2005, s. 267–275.

⁹⁵ *Památník třicetileté činnosti bývalého Amerického klubu dam v Praze (1865–1895) jež založil V. Náprstek*, Praha 1896, s. 1–21.

⁹⁶ BAHENSKÁ, HECZKOVÁ, MUSILOVÁ, s. 127–129.

listů, časopisu vydávaného výborem Ženského výrobního spolku, byla v květnu 1874 zvolena Eliška Krásnohorská, která funkci zastávala více než pětadvacet let.⁹⁷ Nakladatel František Augustin Urbánek vydal ohledně změny ve vedení periodika následující prohlášení: „*Odevzdávaje tímto číslem za své redakce pořádání ‚Ženských listův‘ do rukou osvědčených a po vlastech našich známých a slovutných dám výboru ženského výrobního spolku českého, v jehož čele skvějí se velechvalně známé spisovatelky naše Karolina Světlá a Žofie Podlipská a jimž po boku stojí naše výtečná Eliška Krásnohorská, myslím, že jsem učinil vše, čeho třeba ku zdokonalení listu, jež podnikl jsem v pevné naději, že vykonám pro ženy a dívky naše to, po čem drahně let u nás baženo.*“⁹⁸

Již rok po zahájení činnosti Ženského výrobního spolku se založením Obchodní a průmyslové školy podařilo dosáhnout dílčího úspěchu. Soukromý ústav, určený čtrnácti a patnáctiletým dívkám z méně majetných společenských vrstev, vzdělával dívky v praktických oborech a výtvarnictví, stejně jako výuce cizích jazyků. Měsíční školné se pohybovalo v rozmezí jednoho až tří zlatých, nicméně dívek z chudých poměrů a dívek osiřelých se poplatky netýkaly vůbec.⁹⁹ Soukromý charakter instituce však s sebou přinášel mnohá omezení, týkající se nejen způsobu, kvality a rozsahu výuky, ale také pravděpodobnosti uplatnění žaček po absolutoriu, finančního ohodnocení jejich práce zaměstnavateli a konkurenceschopnosti vůči jejich mužským protějškům vzešlým z prestižnějších obchodních akademií.¹⁰⁰

Aktivita Ženského výrobního spolku se neomezovala pouze na vzdělávání v ekonomické sféře, ale vzájemnou spoluprací se Spolkem lékařů českých vznikla ve druhé polovině sedmdesátých let taktéž Škola ošetřování nemocných, v níž bezplatně přednášeli přední pražští lékaři.¹⁰¹ Výuka vedená formou kurzu probíhala jak v rovině teoretické, tak praktické. Dokladem zdárného absolvování byl zisk ošetřovatelského diplomu, předávaný dívkám po úspěšném složení obou částí závěrečné zkoušky.¹⁰²

⁹⁷ BAHENSKA, Marie, *Ženský výrobní spolek český*, In: Český lid 91, 2004, 3, s. 253–271.

⁹⁸ Ženské listy, I. 5. 1874, II/5.

⁹⁹ *Statistický přehled ženských spolkův, odborův a komitétův československých. K paměti všeobecné zemské výstavy v Praze 1891 a zároveň dvacetiletého trvání Ženského Výrobního Spolku Českého v Praze spořádala redakce Ženských listů*, Praha 1891.

¹⁰⁰ BAHENSKÁ, *Ženský výrobní spolek*, s. 253–271.

¹⁰¹ SVOBODNÝ, Petr, HLAVÁČKOVÁ, Ludmila, *Pražské špitály a nemocnice*, Praha 1999, s. 78–79.

¹⁰² MALÍNSKÁ, *My byly*, s. 20.

Všestranná spolupráce výrobního spolku probíhala taktéž s brněnským dobročinným spolkem obdobného zaměření nazývaným Vesna a založeným roku 1870. Společně se podílely na rozsáhlé charitativní činnosti, pořádaly přednáškové cykly a literární bazary.¹⁰³ Na rozdíl od pražských kolegyň bylo vedení Vesny nuceno pracovat v ještě obtížnějších podmínkách, vyvolaných skutečností, že „*političtí zástupci německého obyvatelstva si dokázali zajistit v moravském zemském sněmu většinu, která podporovala německé školství a odmítala jakkoliv přispívat na rozvoj českých škol. Z důvodu negativního postoje moravského zemského zastupitelského orgánu byly hlavními zdroji příjmů dobročinného spolku Vesna pouze pravidelné členské příspěvky a dary*“.¹⁰⁴

Vesně, která si vzala pod patronát tamější českou dívčí školu, nicméně patřilo jedno významné prvenství, neboť školní vedení neopomnělo zařadit do studia také tělesnou výchovu, navíc vhodně rozlišenou dle jednotlivých ročníků. Ve své době šlo o jev nadmíru ojedinělý. Pole působnosti dobročinného spolku se stále rozrůstalo a těsně před první světovou válkou tak Vesna spravovala čtyřletou dívčí školu, dvouletou obchodní školu, šestileté lyceum, školy pro hospodyně a kuchařky, měšťanskou školu s ročním nadstavbovým kurzem, ženskou průmyslovou školu jakožto i Ústav pro vzdělávání učitelek průmyslových škol. Kromě toho její činnost zahrnovala nedělní kurzy jazyků, vaření a hudební výchovy, určené speciálně přes týden pracovně vytíženým státním úřednicím. V neposlední řadě měla na starost rozsáhlou knihovnu a několik menších dílen.¹⁰⁵

I přes stále se rozšiřující síť propojující nově zakládané ženské spolky s ostatními vzdělávacími institucemi, které často převzaly do své správy, nešlo však v případě spolků ani o celonárodní hnutí ani o jednotnou ženskou aktivitu. Činorodý byl pouze nevelký okruh žen pocházejících z vrstev inteligence a měšťanstva, zatímco na venkov se ženské hnutí a plány na dosažení možnosti vyššího dívčího vzdělání šířily jen velmi pomalu.¹⁰⁶ Dělnických žen se nový přístup vnímání ženské otázky a proměny

¹⁰³ KALINOVÁ, Anna, NOVÁKOVÁ, Lenka (ed.), *Dcerám českým – brněnský ženský vzdělávací spolek Vesna v letech 1870–1920*, Brno 2007.

¹⁰⁴ MALÍNSKÁ, *My byly*, s. 25.

¹⁰⁵ MACHOVÁ, Eliška, *Ženský vzdělávací a výrobní spolek Vesna v Brně*. In: *Kalendář paní a dívek českých* 4, 1891, 10, s. 301–302.

¹⁰⁶ LUŽICKÁ-SRBOVÁ, Věnceslava, *Žena ve svém povolání*, Praha 1872, s. 81.

životního stylu po následující čtvrt století prakticky netýkaly.¹⁰⁷ Větší množství volného času a tím i možnost vlastní seberealizace jim přineslo až postupné zkracování pracovní doby (nejprve na jedenáct, poté na deset hodin denně), k němuž docházelo v průběhu 80. a 90. let 19. století v souvislosti se sociálními reformami. Nově nabytý prostor pak mohly dělnické ženy vyplnit právě četnými spolkovými aktivitami.¹⁰⁸

Ve druhé polovině osmdesátých let tak začaly být zakládány nové odborné, tzv. hospodyňské školy, jejichž účel směřoval primárně ke vzdělávání žen a dívek z dělnických a rolnických kruhů. Sjednotitelem a správcem institucí obdobného ražení se stal roku 1885 založený spolek Domácnost, provozující stejnojmennou kulinářskou školu.¹⁰⁹ Neoficiálním mottem spolku se stalo učení Magdaleny Dobromily Rettigové, první propagátorky myšlenky směřující k výchově příkladné hospodyně, pečující matky a empatické životní partnerky.¹¹⁰ Názorově se pak v otázce vytvoření a fungování tohoto spolku rozcházel manželé Náprstkovi. Zatímco Josefa coby jedna ze zakladatelek (spolu s Angelou Randovou, Věnceslavou Lužickou-Srbovou, Marií Neffovou a Annou Holinovou) našla v nové instituci a své práci v ní upřímné zanícení, jejího manžela znepokojovala základní ideologická náplň spolku, hlásající snahu o „pozvednutí“ povinností plynoucích ze správy a fungování domácnosti na roveň výdělečné práce – považoval založení spolku za opětovné prosazování tradicionalistického směru v ženském hnutí i společnosti a tím i návrat k zastaralým hodnotám. A vskutku kulinářská škola zaznamenala úspěchy především v konzervativních společenských kruzích.¹¹¹

Dlouhodobý sen Elišky Krásnohorské o vytvoření prvního dívčího gymnázia ukončeného maturitou však nepoznamenal ani tento úspěch, ani liknavý postoj vídeňské vlády a nezájem českých novinářů o toto téma, představené již v březnu 1890 prostřednictvím petice.¹¹² Poslanec Karel Adámek byl Krásnohorskou požádán, aby

¹⁰⁷ Na nutnost propojení ženské a dělnické otázky upozornila KRÁSNOHORSKÁ, Eliška, *Ženská otázka česká*, Praha 1881, s. 15.

¹⁰⁸ MACHAČOVÁ, Jana, *Pracovní doba a zaměstnání žen a dětí v průmyslových oblastech českých zemí 1848–1918*, In: Slezský sborník 87, 1989, 4, s. 286.

¹⁰⁹ ŠTĚPÁNOVÁ, Irena, *Spolek Domácnost a jeho česká Kuchařská škola – specifický přínos pro emancipaci*, In: Folia Ethnographica 33, 1999, s. 9–18.

¹¹⁰ RETTIGOVÁ, *Mladá hospodyňka*.

¹¹¹ MALINSKÁ, *My byly*, s. 22–24.

¹¹² HARMACH, Karel, *Otázka vyššího vzdělání žen a rakouský parlament*. In: HONZÁKOVÁ, Albína (ed.), *Československé studentky let 1890–1930. Almanach na oslavu čtyřicátého výročí založení ženského studia Eliškou Krásnohorskou*, Praha 1930, s. 20–21.

petici předložil v poslanecké sněmovně říšské rady. Jeho příspěvek byl zanesen do stenografických protokolů v této podobě: „*Poněvadž se mi dostalo čestného vyzvání, abych právě ohlášenou petici českých ženských spolků aj. za přípuštění žen k filosofickým a lékařským studiím slavné sněmovně podal, pokládám za svou povinnost, pozornost slavné sněmovny k této důležité iniciativě českých žen již nyní obrátiti... Pokud je mi známo, podepsaly ji všechny české ženské spolky, vynikající zástupcové literatury, vědy a umění, jakož i četní učitelé.*“¹¹³ Ačkoliv český tisk petici zcela opomíjel, v poslanecké sněmovně i mimo ni vzbudil dokument značný rozruch. Záležitost byla znovu vynesena na světlo o necelé dva měsíce později během jednání o státním rozpočtu, kdy poslanec Adámek, opět osloven Eliškou Krásnohorskou, vyzval přítomné k vytvoření příhodné legislativní směrnice umožňující zakládání dívčích středoškolských institucí, které by své absolventky řádně vyškolily ke studiu lékařských a filozofických fakult.¹¹⁴

Všechny dílčí úspěchy i prohry Krásnohorskou jen utvrzovaly v jejím odhodlání a pobízely k činům, jakým bylo vypracování provolání *Vzdělanstvu českému!*, uveřejněné v červnu 1890. V této proklamaci seznámila širokou veřejnost se svým úmyslem založení ženského spolku Minerva, který měl zmíněné dívčí gymnázium spravovat a finančně i jinak podporovat. Pro budoucí generace dívek toužících po vzdělání našťástí její plán dosáhl svého naplnění v červenci roku 1890, kdy byly stanovy Minervy, spolku pro ženské studium, jak zněl celý název sdružení, potvrzeny. Oficiální žádost o povolení spolku pak podepsal český místodržící hrabě František Thun a žádost o koncesi k založení gymnázia legalizoval a schválil ministr školství Paul Gautsch.¹¹⁵ V téže době souhlasila zemská školní rada se zřízením dívčí školy o šesti třídách a Rada Královského hlavního města Prahy zdarma poskytla gymnáziu tolik potřebné učební a kancelářské prostory. Část budovy obecné dívčí školy U sv. Vojtěcha navíc vybavila školním nábytkem, zajistila dostatečné vytápění tříd a plynové osvětlení.¹¹⁶ Dne 27. září 1890 se konala ustavující valná hromada, na níž bylo mimo jiné rozhodnuto o převzetí

¹¹³ *Stenographische Protokolle des Abgeordnetenhauses des Reichsrathes*. In: Sitzungsprotokolle. Haus der Abgeordneten, 373. Sitzung der X. Session, Sitzungsprotokolle, 11. 3 1890, s. 13 709 [online], [cit. 2015-02-20]. Dostupné z: <http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=spa&datum=0010&size=45&page=14505>.

¹¹⁴ HARMACH, s. 20–21.

¹¹⁵ SMĚŘIČKOVÁ, Helena (ed.), *První dívčí ženské gymnázium. Sborník ke 100. výročí založení*, Praha 1990.

¹¹⁶ HONZÁKOVÁ (ed.), nestr. (text k obrazové příloze).

prvního středoevropského dívčího gymnázia (díky velkorysosti městské rady již vybaveného nábytkem a potřebnými pomůckami) do péče nově etablovaného spolku.

Vedení gymnázia Minerva bylo svěřeno do rukou profesora Františka Xavera Prusíka, předsedou spolku byl zvolen Josef Baudiš a Karolině Světlé spolu s Vojtou Náprstkem se dostalo čestného členství díky hojným zásluhám ve sféře ženské otázky. Nezapomnělo se ani na poslance Karla Adámka, jenž byl jmenován čestným přisedícím. O založení Minervy se stejnou měrou zasloužili nejbližší spolupracovníci Krásnohorské, jednotlivci z řad veřejnosti a spolky ostatní.¹¹⁷ Spolek se i přes podporu magistrátu hlavního města a některých významných politických činitelů musel v záležitostech týkajících se správy a řízení spoléhat především sám na sebe, což s sebou přinášelo nejednu organizační či ekonomickou obtíž. Velmi demotivující byla rovněž počáteční nedůvěra a nezájem české společnosti, stejně jako časté útoky ze strany katolické církve namířené proti škole. Protože dosud neexistoval centrální studentský fond či nadace, které by školu finančně podporovaly (nejdéle existující a nejlukrativnější byla Nadace c. k. plukovníka Adolfa Brádky, založená v devadesátých letech), musely se studentky prvního ročníku, zahajující školní rok 1890/1891, smířit s mnoha nejrůznějšími poplatky: zápisným, školným, příspěvkem na studijní knihovnu a pomůcky. Existovalo však také jakési „prospěchové stipendium“ pro nadané dívky ze sociálně slabších poměrů, které tak byly zproštěny všech platebních povinností.¹¹⁸

Prodloužením studia na osm let, díky čemuž dosáhla Minerva stejné úrovně jako chlapecká gymnázia, byla korunována soustavná snaha vedení spolku i školy, příliš často zbrzděována rozmanitými problémy. O proměně dosud klasického gymnázia v reálné se začalo oficiálně hovořit v roce 1909 (Národní listy však o připravovaných změnách informovaly veřejnost o tři roky dříve), kdy stále přibývalo absolventek, které díky nedostatečně vymezenému zaměření středoškolského ústavu měly jen nepatrnou šanci na širší profesní uplatnění, dospěly-li k rozhodnutí nejtít dále studovat na některou z univerzit.¹¹⁹ Již v následujícím roce byl, po zdoluhavých a vysilujících jednáních, spolu s učebními osnovami změněn i název školy. První rok války drželo nad školou ochrannou ruku město a funkci jejího správce vykonávalo i po vzniku Československa,

¹¹⁷ KRÁSNOHORSKÁ, Eliška, *Svědectví o Minervě*. In: *Ženské listy* 39, s. 6–15, 29–33.

¹¹⁸ MALÍNSKÁ, Jana, *Financování českého dívčího gymnázia Minerva, spolku pro ženské studium*. In: *Moderní dějiny* 17, 2009, 1, s. 1–33.

¹¹⁹ *Národní listy*, 6. 1. 1906, XXXXVI/5.

kdy neslo reálné dívčí gymnázium, nyní Gymnázium Krásnohorská, jméno své zakladatelky.¹²⁰

Střední dívčí školství zakončené maturitou zformovalo výchozí dispozice ženského studia na univerzitách. Teoreticky nestálo vysokoškolskému vzdělání žen nic v cestě, a to díky existenci vládního dekretu z roku 1878, povolujícího ženám návštěvy „pro ně vhodných“ přednášek. Avšak praxe byla zcela jiná. Univerzitní vzdělání, jakkoliv patřilo ke klíčovému součástí emancipačního procesu a bylo zcela přirozeným, nicméně obtížně dosažitelným následkem ekonomického, sociálního a kulturního vývoje celé společnosti, se stávalo předmětem stále častějších a složitějších jednání, obstrukcí i projevů tolerance ze strany vysokoškolských pedagogů.¹²¹ Pozvolný proces, který ve výsledku způsobil kompletní otevření vysokých škol něžnému pohlaví, zasáhl až do prvorepublikového období. Některých dílčích úspěchů se však podařilo dosáhnout již v dobách předválečných. Roku 1895 přijala filozofická fakulta české univerzity jako hospitantky šest absolventek Minervy,¹²² v roce 1896 Rakousko-Uhersko akceptovala diplomy žen získané v zahraničí, které však musely být nostrifikovány rakouskými univerzitami, od roku 1897 pak mohly ženy řádně studovat na filozofických a o tři roky později také na lékařských fakultách státních univerzit.¹²³

Jednou z posledních oblastí, která se na počátku 20. století ocitla „v hledáčku“ ideologů ženského hnutí, bylo kromě aktivní účasti a podílu na politické moci (o kterých bude detailněji pojednávat závěrečná kapitola diplomové práce) dosažení akademického vzdělání. Cílem nebylo čistě pragmatické získání vysokoškolského titulu, ale především možnost zachování započaté vědecké kariéry ve zvoleném oboru. Věda však zůstávala nadále ryze mužskou záležitostí a přes zdánlivě rovnostářský přístup ve věci vzdělání zůstávala vědecká pracoviště, instituty a společnosti pro ženy nedosažitelné.¹²⁴

¹²⁰ *Dvacátá pátá výroční zpráva Minervy městského reálného dívčího gymnasia v Praze. Školní rok 1914/1915*, Praha 1915.

¹²¹ MALÍNSKÁ, *My byly*, s. 29.

¹²² KRÁSNOHORSKÁ, Eliška, *Z kroniky ženského studia v Rakousku*. In: *Ženské listy* 23, 1895, 11, s. 2–207.

¹²³ ŠTEMBERKOVÁ, Marie, *Doktorky filozofie a medicíny na pražské univerzitě od r. 1901 do konce první světové války*. In: PEŠEK, Jiří, LEDVINKA, Václav (ed.), *Žena v dějinách Prahy. Sborník příspěvků z konference Archivu hl. m. Prahy a Nadace pro gender studies 1993. Documenta Pragensia XIII*, Praha 1996, s. 213–234.

¹²⁴ LENDEROVÁ, KOPIČKOVÁ, BUREŠOVÁ, MAUR (ed.), s. 439–443.

Teprve třicet let poté, co ženská noha poprvé vstoupila na akademickou půdu, byla roku 1925 habilitována první československá docentka. Přijetí a úspěšné absolvování vysoké školy představovalo v dosavadních omezených možnostech studia bezesporu obrat k lepšímu, samo o sobě však dosud rozhodně neznameno automatické zahájení vědecké dráhy. Bývalé studentky lékařských fakult si zřizovaly vlastní soukromé praxe, zatímco funkci středoškolské učitelky nejčastěji vykonávaly absolventky filozofie.¹²⁵ Zásadní zvrát přinesla až prvorepubliková ústava z roku 1920, jednoznačně deklarující rovnost obou pohlaví, čímž byly odstraněny formální překážky bránící realizaci a profesnímu růstu žen ve světě vědy.¹²⁶

Ačkoliv byla rovnoprávnost zanesena v liteře zákona, v praxi šlo o notně zdlouhavou proceduru. Například Anně Honzákové jako reprezentantce první generace v Čechách vystudovaných lékařek, navíc s vynikajícím prospěchem a praxí u věhlasných lékařů, bylo opakovaně odpíráno místo asistentky na zdravotní klinice. Rozhodnutí vycházelo z předpokladu, že z hlediska svého pohlaví nebude Honzáková schopna sjednat si u studentů a kolegů dostatečný respekt, nezbytný k plnohodnotnému výkonu povolání.¹²⁷ Podobnou zkušenost zažívala také filozofka exaktních věd Albína Dratvová, vykonávající na přírodovědecké fakultě pouhou asistentkou funkci, a to až do roku 1938.¹²⁸

Díky oddělení humanitních a přírodovědných oborů na univerzitách, uskutečněného po roce 1920, našly ženy lepší uplatnění rovněž ve funkcích vysokoškolských pedagogů. Pokrokovou se v tomto směru stala právnická fakulta, kde působila roku 1928 habilitovaná Jana Veselá, docentka práva a trestního řízení. Až do roku 1939 však Univerzita Karlova nezaměstnávala žádnou profesorku.¹²⁹

Politickým uvolňováním a zakládáním prvních ženských spolků v 60. letech 19. století de facto začala první etapa emancipačního procesu, ukončená počátkem 90. let 19. století celkovou proměnou české společnosti a jejích politických, jazykových

¹²⁵ Tamtéž.

¹²⁶ WEYR, František, NEUBAUER, Zdeněk (ed.), *Ústavní listina Československé republiky. Její znění s poznámkami*, Praha, Brno 1931.

¹²⁷ HONZÁKOVÁ, Anna, *K zápasu o lékařské studium*. In: HONZÁKOVÁ, Albína (ed.), *Československé studentky let 1890–1930*, s. 66–76; srovnej UHROVÁ, Eva, *Anna Honzáková a jiné dámy*, Praha 2012, s. 10–107.

¹²⁸ ČÁPOVÁ, Klára A., HECZKOVÁ, Libuše (ed.), *Albína Dratvová. Deník 1921–1961. Scientific diary*, Praha 2008; srovnej DRATVOVÁ, Albína, *Duše dnešní ženy*, Praha 1948, s. 15–19.

¹²⁹ MALÍNSKÁ, *Do politiky prý žena nesmí*, s. 108.

i kulturních komponent.¹³⁰ Spolu s nimi doznal značných změn také způsob uvažování o ženě a jejích samostatných aktivitách, nesoucí s sebou občasně negativní reakce (především ze strany mužů) na sílící ženské hnutí. Otevření vysokých škol ženám a možnosti z něj vyplývající stály u zrodu druhé etapy, vyznačující se dramatickými změnami a dynamickými procesy modernizace a nacionalizace, v nichž se podařilo transformovat kulturní, právní, politickou a sociální situaci ženy, třebaže šlo o proměny dočasně regresivní.¹³¹ První světová válka a období bezprostředně po ní s sebou přinesla posilování perspektiv ženského hnutí, zároveň však i odklon od dřívějšího víceméně společného směřování, což přirozeně vedlo k interním sporům a rozdrobenosti. Dalším vedlejším důsledkem do té doby největšího válečného konfliktu byla rovněž sílící touha po plné ženské rovnoprávnosti, garantovaná o dva roky později ústavou nové republiky. Vstup žen do vrcholné politiky, zvyšující se počet vysokoškolsky vzdělaných a profesně aktivních žen zasahujících do veřejného života, to vše spolu s patrnými změnami životního stylu, nutilo veřejnost od 20. let 20. století k úvahám a zkoumání ženské identity.¹³²

3.1.1 Ženské tělovýchovné spolky a dívčí turismus

V mnoha ohledech zcela unikátní ženskou organizaci reprezentoval roku 1869, kdy jeho zřízení schválilo pražské místodržitelství, založený Tělocvičný spolek paní a dívek pražských. Díky značně odlišným prioritám se vymykal ostatním ženským spolkům té doby. Právě jeho specifický charakter nicméně vyjadřoval snahu o ženskou emancipaci v moderním pojetí. Vlastenectví, jež bylo společným rysem všech ženských spolků, se nevyhnulo ani tomuto sdružení, naopak bylo zdůrazňováno spolkovým tiskem.¹³³

Organizátorem celého projektu byl Miroslav Tyrš (jeden ze zakladatelů Sokola) a neméně důležitá byla rovněž spoluúčast Sofie Podlipské, Terezie Nebeské, Kateřiny Hořínkové, Věnceslavy Lužické-Srbové a Klementiny Hanušové. Úspěch klubu na sebe nenechal dlouho čekat, což vedlo k rozšiřování spolkové činnosti a umožnilo pravidelné pořádání cvičebních kurzů také dívkám z Ústavu pro hluchoněmé. Klub, jehož oficiální předsedkyní se stala Kateřina Fügnerová, ve skutečnosti ho však řídila Klemeňa (jak si

¹³⁰ BAHENSKÁ, *Počátky emancipace žen*, s. 140–145.

¹³¹ Sociálními aspekty se u žen zabývala KÜHNOVÁ-GNAUCK, Elisabeth, *Sociální postavení ženy*, Praha 1898, s. 1–35.

¹³² NEUDORFLOVÁ, s. 360–364.

¹³³ BAHENSKÁ, *Počátky emancipace žen*, s. 97–103.

sama říkala) Hanušová, bylo možno navštěvovat denně od čtyř do pěti hodin odpoledne.¹³⁴

Hanušová byla v oblasti ženského sportu skutečnou průkopnicí. Coby cvičitelku ji do Tělocvičného spolku vybral sám jeho zakladatel Tyrš, aby posléze na několik desetiletí s touto organizací spojila svůj profesní život, stala se jeho přední osobností a díky svému pohybovému nadání a smyslu pro disciplínu vnesla do cvičení harmonii a řád. V časopise Sokol se o kvalitách Hanušové bylo možno dočíst ze článku nazvaného *Zkouška žákyň tělocvičného spolku paní a dívek a dívek pražských dne 22. června 1881*, kde stálo: „*Slečna Hanušová snažila se celé cvičení v soulad přivést, což se jí pomocí spanilého sboru cvičitelského též podařilo, dokázala obratně, že umí úkoly jí svěřené, jak daleko poměry dovolovaly s jasným rozhledem zaměstnávat. Jest patrné, že ona předmět svůj úplně ovládá.*“¹³⁵

Úzká spolupráce spolku se Sokolem pak byla výsledkem blízkého přátelství Hanušové s Tyršem, ačkoliv ženám byl po několik desetiletí zapovězen přístup do oficiální sokolské organizace i tělovýchovných jednot. Paradoxně největším odpůrcem jejich požadavku byl sám Tyrš, poukazující na platné stanovy (které se však daly kdykoliv změnit) neslučitelné s členstvím osob ženského pohlaví. I přes tento negativní přístup se ženy aktivně účastnily mnoha přidružených spolkových aktivit. Náhradou za tento nedosažitelný cíl se jim stal právě Tělocvičný spolek paní a dívek pražských. Malé, přesto však podstatné vítězství představoval vznik „dětského Sokola“, jednoduše řečeno cvičení matek s dětmi, spadající pod správu „klasického“ Sokola. Úsilí dosáhlo svého naplnění teprve roku 1890, kdy byla první ženská sokolská jednota, spadající nicméně stále pod jednotu mužskou, založena na Vyšehradě, aby ji brzy následovaly další. Do dvou let působilo v českých zemích na šedesát aktivních organizací. Samotný ženský Sokol byl založen v roce 1898 a v jeho čele stály po řadu let B. Šourková a Anna Ptáčková. Ačkoliv postupně začaly námitky proti ženské účasti utíchat, plné rovnoprávnosti nebylo v této organizaci dosaženo ještě po dlouhá léta.¹³⁶

Dalším zřejmým ukazatelem sílící ženské emancipace byl těsně před první světovou válkou rozvíjený fenomén dívčího turismu. Podobně jako tělovýchovné jednotky vycházel rovněž z hesla „ve zdravém těle, zdravý duch“, k němuž zároveň přidával potěšení z pobytu v přírodě, představující lákadlo především pro dívky

¹³⁴ NEUDORFLOVÁ, s. 240–243.

¹³⁵ VOŠAHLÍKOVÁ, MARTÍNEK a kol., s. 65.

¹³⁶ NEUDORFLOVÁ, s. 240–243.

z větších měst. Propagátorkou skautingu se stala Popelka Biliánová, která zároveň velmi plasticky vylíčila svoje zkušenosti z mnohdy dobrodružných (a chvílemi i nebezpečných) výletů s mladými dívkami, pro které bylo do té doby nemyslitelné, aby se samy, pouze pod dozorem jedné starší ženy, účastnily delších pobytů v neznámé krajině.¹³⁷

Válka pozastavila další vývoj dívčích tramských aktivit, ovšem zkušenosti, nasbírané během oné krátké doby, byly coby budoucí zdroj inspirace zcela dostačující. Zároveň se stále více projevovала skutečnost, že (nejen fyzické) rozdíly mezi muži a ženami nejsou natolik podstatné a markantní, jak bylo původně předpokládáno.

3.1.2 Charita

Charitativní, dobročinné a humanitní spolky patřily k nejstarším ženským sdružením vůbec a díky svému „lidumilnému“ a nepolitickému charakteru bylo jejich zakládání a především schvalování skrze orgány státní správy spjato s mnohem menšími potížemi. Aktivity spolků byly velmi různorodé – od péče o chudé svobodné matky, postižené či jinak hendikepované osoby, sirotky a mládež, přes snahu o lepší sociální zapojení venkovského lidu přicházejícího do měst díky sílící urbanizaci, až po finanční a materiální podporu chlapcům a dívkám, navštěvujícím různé vzdělávací instituce. Nezapomínalo se ani na bezdomovce a žebráky, pro něž byly zřizovány ubytovny a vývařovny. Neméně důležitý byl také morální aspekt těchto organizací, poskytující možnost mravní očisty a převýchovy dívkám a ženám, které měly v tomto ohledu nesnáze, či je společnost považovala za „padlé“ ženy.¹³⁸

Nejvýznamnější osobností, která svůj život plně zasvětila charitativní činnosti, byla bezesporu Marie Riegrová-Palacká. Byla ženou, která věřila ideji, hlásající, že pro zapojení českého národa do kulturní Evropy je nutný zdravý vývoj všech jeho členů. A tak „zatímco její manžel, poslanec rakouského a českého parlamentu, v okázalých budovách vytvářel dějiny české státnosti, ona se v nenápadných šatech, až jí po Praze říkávali ‚šedivá paní‘, pohybovala v méně oslnivých stavbách“.¹³⁹ Navštěvovala ty nejnuznější příbytky nejchudších pražských čtvrtí, kde na vlastní oči viděla, jak zhoubný může být hmotný nedostatek pro životní úroveň dětí i dospělých. O to více se

¹³⁷ Tamtéž, s. 253–254.

¹³⁸ MACHAČOVA, Jana, MATĚJČEK, Jiří, *Nástin sociálního vývoje českých zemí 1780–1914*, Opava 2002, s. 38–41.

¹³⁹ UHROVÁ, Eva, *Ženy, které uměly myslet i bez manžela*, Praha 2009, s. 21.

snažila rozvíjet mentální potenciál mládeže z tohoto nehostinného prostředí, neboť byla přesvědčena o jeho stejné hloubce jako u dětí materiálně zajištěných.¹⁴⁰ Informace potřebné ke zřízení a provozování zařízení pro sociálně slabší čerpala ze zevrubného studia literatury. Ačkoliv pražská městská rada, jejímž členem byl i František Rieger, vycházela v mnoha ohledech zanícené filantropce vstříc, byla situace těch nejchudších nadále kritická. Alarmující situaci shrnula zpráva Komitétu dam pro městské opatrovny pro rok 1889, předložená městské radě v tomto znění: „*Ubývá darů a příspěvků od soukromníků, zejména v nynější době, kdy jest velký nedostatek práce a výživy pro pracovní lid, kdy nouze obyvatelstva prozrazuje se chudokrevností a zakrnělostí dítek, řádí epidemické nemoci a působí u dítek velkou úmrtnost.*“¹⁴¹

Na obětavou práci své matky navázala po její smrti nejstarší dcera Marie Červinková-Riegrová, která byla ve svém konání neméně úspěšná.¹⁴² Zaměřila se především na sociální poměry mladých žen a dívek a v mnoha studiích a článcích bojovala za zkrácení pracovní doby a zákaz nočních směn, ochranu ženy v těhotenství, rozvoj sociálního zákonodárství, atd.¹⁴³ Roku 1893 etablovaný spolek Záštit, na jehož založení měla Červinková-Riegrová nemalou zásluhu, měl za úkol finanční a morální podporu nemajetných pracujících žen a dívek a jejich vzdělávání v oblasti osobní hygieny, péče o zdraví, vedení domácnosti a výchově dětí.¹⁴⁴ Spolky obdobného charakteru pak vznikaly v průběhu 80. a 90. let 19. století v rámci Čech i Moravy a v některých případech působily v českých zemích rovněž pobočky mezinárodních charitativních organizací.¹⁴⁵

3.1.3 Salony

Organizované ženské spolkové činnosti měly své kořeny v tzv. dýcháncích a salonních hovorech, kde se ženy objevovaly v roli hostitelek, které nejen dohlížely na jejich plynulý chod, ale často měly rovněž příležitost předvést své hudební či recitační nadání pro pobavení zúčastněných. Tato pravidelná společenská setkání vytvářela spojení mezi

¹⁴⁰ ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, Marie Riegrová, s. 66–67.

¹⁴¹ MALÍNSKÁ, My byly, s. 59.

¹⁴² AUGUSTINOVÁ, Božena, Marie Červinková-Riegrová. Životopisný nástin, Praha 1897, s. 74–75.

¹⁴³ ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, Marie, Záštit pracujících dívek a ženy. Přednáška ze dne 15. března 1893, Praha 1893, s. 5–17.

¹⁴⁴ TURKOVÁ, Miloslava, Náplň činnosti ženských spolků v Čechách v 90. letech 19. století. In: MORAVCOVÁ, Miriam (ed.), Lidé – města. Pražané jiní – druzí – cizí, Praha 1992, s. 31.

¹⁴⁵ Například činnost Armády spásy v západočeské metropoli, viz BATĚK, Alexandr, Armáda spásy (Salvation Army), Plzeň 1906.

stejně smýšlejícími hosty, která vyvrcholila v 60. letech 19. století právě zakládáním ženských spolků.¹⁴⁶ Zárodky českých salonních společností se objevily již v 80. letech 18. století, šlo však v té době o zcela výjimečný jev. V době napoleonských válek existovalo několik smíšených měšťansko-šlechtických salonů, povětšinou provozovaných bohatými Pražany – například salon advokáta Jana Měchury, obývající pozdně barokní bývalý MacNevenovský dům. Zkušenost načerpanou z tamějšího pobytu pak využil František Palacký, jehož manželství s advokátovou dcerou Terezou umožnilo, aby salon, nazývaný již jako salon Palackých, nadále pokračoval v činnosti a soustřeďoval do svého středu zástupce aristokracie i české vlastence.¹⁴⁷

Co do jazyků představovaly salony neutrální zónu, neboť jazyková kultura se zprvu utvářela zcela mimo ně. Za první český ryze vlastenecký salon byla označována společnost okolo Karla Slavoje Amerlinga, scházející se v salonech u Staňků a Fričů. Ducha polských salonů vnesla do české společnosti Honorata Zapová, obklopující se řadou vzdělaných a literárně činných mužů, debatujících mezi sebou i s přítomnými dámami o literatuře, umění a vlastenectví.¹⁴⁸ Druhá polovina 19. století byla obdobím rozkvětu salonních společností, nicméně salonů pořádajících každoroční plesové zábavy, pravidelná divadelní a hudební vystoupení a vydávajících členskou literární tvorbu – dle francouzského vzoru – bylo v Praze jen velmi omezené množství a vzájemná konkurence zanedbatelná.¹⁴⁹

Českým literárním salonem, jenž snesl konkurenci se slavnými pařížskými, byl až salon Anny Lauermannové-Mikschové z 80. let 19. století; éry již notně emancipované společnosti; přijímající první hosty v domě na Jungmannově náměstí.¹⁵⁰ Sláva salonu, v němž se scházely přední osobnosti literární, umělecké, vědecké i politické sféry, přetrvala více než padesát let a za tu dobu se v něm vystřídaly na tři generace intelektuálů. Dílo Anny Lauermannové-Mikschové, která byla v pozdějších letech láskyplně nazývána „bábuškou“, obstálo i v konkurenci nově vznikajících salonů z přelomu 19. a 20. století.¹⁵¹

¹⁴⁶ BAHENSKÁ, HECZKOVÁ, MUSILOVÁ, s. 181.

¹⁴⁷ LENDEROVÁ, Milena, JIRÁNEK, Tomáš, MACKOVÁ, Marie, *Z dějin české každodennosti. Život v 19. století*, Praha 2009, s. 310–311.

¹⁴⁸ Tamtéž, s. 311–312.

¹⁴⁹ KRAUS, Jiří, *Hledání salonní mluvy*. In: LORENZOVÁ, Helena, PETRASOVÁ, Taťána (ed.), *Salony v české kultuře 18. století*. Sborník příspěvků z 18. ročníku symposia k problematice 19. století, Plzeň, 12.–14. března 1998, Praha 1999, s. 88.

¹⁵⁰ STRETTIOVÁ, Marie, *O starých časech a dobrých lidech*, Praha 1947, s. 81–82.

¹⁵¹ SAK, Robert, *Salon dvou století. Anna Lauermannová-Mikschová a její hosté*, Praha 2003, s. 182–238.

I přes snahu o pozvednutí úrovně českého salonu se nikdy nestal plnohodnotnou součástí ženského emancipačního hnutí, ale představoval spíše předstupeň spolkových forem sdružování.

3.2 Rodina a výchova dětí v „dlouhém“ 19. století

Především druhá polovina 19. století bývá považována za vůbec první tzv. „rodinnou éru“, v níž do té doby opomíjená citová funkce rodiny nahradila funkci ekonomickou. Jednalo se o období posílení intimních vztahů mezi členy domácnosti a počátek pevnějších citových vazeb dětí ke svým rodičům a sourozencům – dobu vzniku fenoménu „sladkého domova“.¹⁵² Ačkoliv nelze opomenout existenci některých domácností, doposud plnicích role hospodářských jednotek, stále častěji se zejména v měšťanském prostředí objevovaly rodiny, od tohoto úkolu distancované. Někdejší úlohy rodiny byly postupně nahrazovány složkami státní správy a rozvíjejícím se průmyslem – funkci ochrannou převzala policie a novodobá armáda, na funkci výchovné se stále větší měrou podílely vzdělávací instituce či školství obecně a domácí rodinná produkce již nebyla schopna konkurovat strojové výrobě a moderním technologiím.

Značného rozkvětu se naopak dostalo funkci emocionální; ne nadarmo bylo 19. století údobím vzniku a ukotvení stereotypní představy milující matky, významného prvku tehdejšího konstruktů feminity. Dobové „kliše“ utužovalo především výtvarné umění a knižní produkce; odborná pedagogická, psychologická i lékařská literatura, stejně jako beletrie a čítanky pro nejmenší. Neméně důležitou byla rovněž představa o respektu a úctě dětí ke svým rodičům, projevovaná poslušností a pokorou; o její naplnění se měly postarat četné příručky nábožensko-výchovného charakteru.¹⁵³ Skutečnost však byla často úplně jiná. Již pouhé vytváření nejzákladnějšího vztahu mezi matkou a jejím dítětem naráželo mnohdy na nedostatek času, prostoru, možností i obecné součinnosti. Aristokratky či zámožné měšťanky v souladu s bontonem svěřovaly své potomky do péče kojným, školeným chůvám a guvernankám, zatímco ženy nemajetné, nucené pracovat často mimo domov, nacházely pro dítě dohled v okruhu

¹⁵² ABRAMSOVÁ, Lynn, *Zrození moderní ženy. Evropa 1789–1918*, Praha 2005, s. 128–129.

¹⁵³ LENDEROVÁ, Milena, *A ptáček se knížko má... Ženské deníky 19. století*, Praha 2008, s. 164.

příbuzných (babičky, tety, kmotry, atd.). Až do vzniku předškolních institucí, tj. jeslí a později mateřských škol, šlo většinou o nekvalifikovaný nicméně ceněný dozor.¹⁵⁴

Ačkoliv se tyto formulace mohou jevit jako přílišně poukazující na dobové odchylky – emoce, citové projevy, rodinné vazby, individualismus i autorita rodičů nad dětmi se koneckonců vyskytovaly i v dřívějších rodinách a společnostech – pravdou zůstává, že v průběhu let doznaly mezigenerační vztahy značné proměny a „citová rodina“ se stala tehdejším fenoménem. Starší generace pozvolna ztrácela svůj vliv v oblasti sňatkové politiky, volby zaměstnání či místa bydliště svých potomků, neboť o posledních dvou faktorech již rozhodoval stát či sám jednotlivec, jenž po získání pracovního místa opustil rodný dům. Původní podoba rodiny však přesto často zůstala zachována, poněvadž rodiče se ke svým dětem a jejich partnerům časem vraceli již jako vdovy a vdovci. Pokud se nestěhovaly přímo k nim, tzv. na „výminek“, tak alespoň do jejich blízkosti – důležitá přitom nebyla vidina finanční pomoci, kterou staří lidé od svých potomků nadto ani neočekávali, ale především morální podpora a společnost, které se jim dostávalo především skrze vnoučata. Třebaže si tyto generace byly společensky i prostorově více vzdálené, v mnoha jiných (důležitých) ohledech k sobě měly naopak nepoměrně blíž, což se projevilo ve vřelejších rodinných vztazích.¹⁵⁵

Naproti tomu historikové zabývající se aristokratickými rodinami často podotýkali, že projevy náklonnosti, citů a něžnosti vůči nejbližším nepatřily právě k doménám představitelů šlechty. Důvody pak hledaly v tradičních zvyklostech, které zapovídaly jak veřejné, tak soukromé vyjádření emocí (jak pozitivních, tak negativních) a podle kterých bylo zapotřebí případnou absenci citu v rodině přejít mlčením. Ačkoliv se čas od času projevy vřelejších pocitů objevily, bonton spontánnost všeho druhu zakazoval a ráz korespondence tak zůstával chladně odměřený a konvenční.¹⁵⁶ Tyto teorie do značné míry zvrátila Radmila Švaříčková-Slabáková, která ve své knize *Rodinné strategie šlechty. Mensdorffové-Pouilly v 19. století* argumentovala: „*Rodinná korespondence Mensdorffů je však přímo přeplněna projevy citů vztahujícími se i ke všem členům široké rodiny... Koburkové si vymysleli celou sérii zdrobnělin, přezdívek, kterým nerozuměl (a nerozumi) nikdo jiný než oni.*“¹⁵⁷

¹⁵⁴ Tamtéž, s. 165.

¹⁵⁵ GOODY, Jack, *Proměny domácnosti v evropské historii*, Praha 2006, s. 175.

¹⁵⁶ ŠVAŘÍČKOVÁ-SLABÁKOVÁ, Radmila, *Rodinné strategie šlechty. Mensdorffové-Pouilly v 19. století*, Praha 2007, s. 117, 127.

¹⁵⁷ Tamtéž, s. 127–128.

Obecně vzato si však šlechta v 19. století povětšinou zachovala tradiční pohled na rodinný život a nový typ malé, často jedno či dvougenerační rodiny nahrazující rozvětvenou domácnost ji ne vždy oslovil. Výchova dítěte, tolik odlišná od měšťanského způsobu byla záležitostí mnohem méně spjatou s emocemi. Sňatky byly většinou domlouvány předem, bez přímé účasti snoubenců a nadále se hledělo především na majetkové poměry a rodové dispozice. Specifický životní styl aristokracie ve druhé polovině 19. a na počátku 20. století představoval jistý druh obrany nobility proti modernizaci a nastalým změnám, a to včetně výrazného posilování pozice měšťanstva.¹⁵⁸

Venkovská rodina si na rozdíl od měšťanské (a do značné míry i aristokratické, v jejímž případě se jednalo především o pozemkovou držbu a nikoliv rodinnou, resp. rodovou produktivitu) podržela až do poloviny 20. století coby primární funkci ekonomickou, v níž otec obhospodařoval pole a prováděl jednodušší opravářské práce, zatímco matka zajišťovala řádný chod domácnosti, obstarávala dobytek a drůbež. Posilu nalézala v odrostlejších dětech, kterým byly svěřeny především méně náročné činnosti jako například pasení hus a menšího dobytka či pomoc při žních. Kojné a chůvy byly neobvyklé, a to včetně bohatých selských rodin, a tak výchovu kojenců přebíraly po matce, která se díky pracovní vytíženosti starala o své novorozeně pouze v nejtělejších věku, babičky, kmotry či starší sourozenci. Podoba rodin samostatně hospodařících zemědělců v druhé půli 19. století v porovnání s jeho první polovinou de facto zůstala zachována a změnila se pouze díky zrušení robotní povinnosti, jež představovala nevhodné zásahy do práce na vlastních pozemcích.¹⁵⁹

K situaci městských rodin, kde během 19. století došlo k oddělení volného a času a času na práci a tím rozštěpení na sféru veřejnou a soukromou – veřejná byla prezentována pracujícím mužem a soukromá pak ženou-hospodyní a matkou¹⁶⁰ – měly však paradoxně nejbližší poměry v rodinách zemědělců z tzv. zaměstnaneckých kruhů, a to v podobě pevně vymezené pracovní doby stanovené čeledními řády (k jejímu určení nicméně došlo až na počátku 20. století). Naopak pro samostatně výdělečně činné

¹⁵⁸ BEZECNÝ, Zdeněk, *Příliš uzavřená společnost. Orličtí Schwarzenbergové a šlechtická společnost v Čechách v druhé polovině 19. a na počátku 20. století*, České Budějovice 2005, s. 127.

¹⁵⁹ NOVÁK, Pavel, *Dějiny hmotné kultury a každodennosti českého venkova devatenáctého a první poloviny dvacátého století*, Praha 2007, s. 48.

¹⁶⁰ FIALOVÁ, Ludmila, HORSKÁ, Pavla, KUČERA, Milan, MAUR, Eduard, MUSIL, Jiří, STLOUKAL, Milan, *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1996, s. 206–207.

zemědělce práce de facto nikdy nekončila. Jejich život, stejně jako fungování celé rodiny, byly podřízeny potřebám živnosti, hospodářství, či přání zákazníka.¹⁶¹

Rozdílný přístup k tradičnímu vnímání výchovy dětí způsobil kromě ženské emancipace také technický pokrok, umožňující stejný druh práce vykonat efektivněji a tím ženě poskytnout více času „pro rodinu“, která však přestala být co do počtu tak velká. Mateřství, dosud považované za samozřejmost začalo být otázkou volby. Ačkoliv na zřetelnou změnu bylo třeba počkat až do ukončení druhé světové války, dílčí rozdíly byly patrné již na přelomu 19. a 20. století, kdy došlo k oslabení apelu na klady ženy-hospodyně a matky a naopak zesílení její pozice coby (téměř plnoprávné) občanky.¹⁶² Některé studie z konce 19. a začátku 20. století však nadále zdůrazňovaly mateřství jako neoddelitelnou součást ženství a naopak poměrně ostře brojily proti tomuto novému přístupu: „*Žena prosáklá jest veskrze, od vlasů až po nehty u nohou, od hlavy do paty, mateřstvím a tím jest dokonalejší, čím častěji bývá matkou. Víte, jaký jest nejšerednější úkaz nynější zkaženosti francouzské? Potlačování mateřství neb aspoň obmezování její na míru nejmenší.*“¹⁶³ Kromě toho existovalo mnoho příruček lékařského¹⁶⁴ i pedagogického charakteru, obsahujících rady, jak dítě správně vychovávat. Díla byla obvykle psána populárně-naučnou formou, nezřídka kdy šlo také o pohádky, které měly dětem přiblížit, co je čeká, když poruší některá z pravidel slušného chování a poslušnosti a naopak, jaké odměny se jim dostane, když budou hodné.¹⁶⁵

Propagátorky ženské emancipace a nového přístupu k otázce mateřství pak samotný jeho význam nijak nepopíraly, pouze zdůrazňovaly neméně důležitou roli otce, který se měl podílet na výchově a převzít tak na sebe minimálně část zodpovědnosti, jež byla do té doby plně přisuzována ženám, tj. povinnosti, týkající se nejen finančního zajištění, pro změnu primárně určeného mužům. V tomto duchu napsala Olga Stránská-Absolonová do *Ženské revue* článek *Mateřství*, kde zdůraznila: „*Není mateřství bez otcovství, ...nestačí vychovat ženu na řádnou matku, muž musí býti řádným otcem.*“¹⁶⁶ Pro ženu nemělo být mateřství jediným životním východiskem a stejně tak domácnost neměla být středobodem jejího světa, ačkoliv zájem o vše, co se doma odehrává, byl i

¹⁶¹ NOVÁK, s. 48.

¹⁶² LENDEROVÁ, KOPIČKOVÁ, BUREŠOVÁ, MAUR (ed.), s. 128.

¹⁶³ MANTEGAZZA, Pavel, *Physiologie ženy*, Praha 1894, s. 38–39.

¹⁶⁴ CZERNY, Adalbert, *Dítě a jeho výchova. Rady lékaře rodičům a vychovatelům*, Praha 1923.

¹⁶⁵ DOUCHA, František, *Bludičky. Kniha k napominání dítek*, Praha 1858.

¹⁶⁶ STRÁNSKÁ-ABSOLONOVÁ, Olga, *Mateřství*. In: *Ženská revue* 9, 1916, 1, s. 26–27.

nadále žádoucí. Apelovalo se rovněž na osobní péči o dítě a matčino vzdělání ve vlasteneckém duchu, neboť pouze vzdělaná žena byla schopna svému dítěti poskytnout plnohodnotnou přípravu pro život.¹⁶⁷

V 19. století tak společnost s do té doby nevyhraněnou sférou privátní a veřejnou nahradil nový typ sociability, v jejímž rámci došlo ke striktnímu oddělení pojmů „veřejný“ a „soukromý“. Dosavadní představa rodiny coby hospodářské jednotky a často též zpodobnění společenského (a jiného) nátlaku na její členy se vytratila a byla zaměněna za obraz rodiny plnící funkci jakéhosi „šťastného místa“, kam lze uniknout od zvědavých pohledů zvenčí, kde lze projevit ty nejhlubší emoce, kde se vytvářela silná citová pouta mezi potomky a jejich rodiči a kde primární pozornost náležela dětem a jejich výchově. Význam rodiny, především z hlediska soudržnosti jejích členů, ještě posílila první světová válka, ačkoliv její ničivé následky zpočátku vyvolávaly zcela opačný dojem a změnily nejen některé tradiční rodinné vzory, ale v mnoha případech (díky obrovským ztrátám na životech) i samotnou podobu a skladbu rodiny.¹⁶⁸

3.3 Proměny domácnosti v průběhu času

Devatenácté století s sebou přineslo zásadní změny vedoucí k polarizaci společnosti na jedné straně vázané na záležitosti rodinné, na straně druhé pak profesní. Tyto transformace, přispívající k rozdílnému vnímání ženské otázky, byly podpořeny ohlasy v oblasti filosofie a sociologie. Klasický filosofický a politický liberalismus, reflektující sociální, ekonomické a politické změny zformoval paradigma, v jehož rámci došlo k vymezení sociálního prostoru na soukromý a veřejný. Zatímco veřejný sektor spadl pod kontrolu státu, v soukromé sféře neměla vláda k případným zásahům žádné legitimní prostředky. V tomto ohledu bylo liberalismus možno chápat jako patriarchální výdobytek, neboť vzájemnou izolací veřejné a soukromé sféry a jejich protikladnými významy došlo k vybudování nerovné pozice mezi oběma pohlavími. Ačkoliv domácnost představovala působiště ženy, reálně ji řídil muž coby hlava a živitel rodiny, jenž v této sféře vlivu podléhal pouze svým vlastním zákonům.¹⁶⁹ Ráno odcházel do zaměstnání, starší děti pak do školy, zatímco žena zůstala doma s malými dětmi a domácími povinnostmi, kterým měla podříditi všechn svůj čas.

¹⁶⁷ LENDEROVÁ, KOPIČKOVÁ, BUREŠOVÁ, MAUR (ed.), s. 133.

¹⁶⁸ MICHLOVÁ, Marie, *Byli jsme a budem aneb česká každodennost 1914–1918*, Řitka 2013, s. 73.

¹⁶⁹ LENDEROVÁ, KOPIČKOVÁ, BUREŠOVÁ, MAUR (ed.), s. 311.

V případě movitější rodiny převzala část pracovních povinností v domácnosti služebná, avšak v souladu s českým příslovím „ženina krása jest domácnost“,¹⁷⁰ ani ty nejbohatší hospodyně nenechávaly své služby pracovat samotné. Povinnosti paní domu vůči služebné pak zevrubně popisovaly brožury vydávané pražským Spolkem pro blaho služebných, kde mimo jiné stálo: „Službu dávající mají svým služebným při přijímání vyjednané výminky stran práce a mzdy svědomitě vyplniti, práci jim zevrubně ukázati a dle potřeby je v ní poučiti, dále mají je před tělesným poškozením přetížením příliš těžkou aneb nebezpečnou prací chrániti, na jejich mravné chování doma i mimo dům dohlížeti a je k dobrému vésti a konečně v případě nemoci postarati se o vše, čeho potřebí.“¹⁷¹

Kromě finančně neohodnocených domácích prací se ženy snažily obstarat jídlo a peníze mnohými výpomocnými činnostmi (praním a zašíváním prádla, pomocí při žních či sklizni, ubytováním nocležníků, hlídáním cizích dětí) a alespoň nepatrně přispět do rodinného rozpočtu.¹⁷² Živitelem rodiny byl muž nicméně, odpovědnost za správu domácího hospodářství náležela ženě, což dokládalo domácí účetnictví vedené formou peněžních deníků sepisovaných většinou ženami. Vhodná struktura výdajů a snaha o co největší šetrnost pak vyžadovaly jistou dávku intuice a talentu k dlouhodobému plánování.¹⁷³

Odlišnosti pracovních povinností žen v domácnosti v průběhu 19. století a po první světové válce, která „dlouhé“ století formálně ukončila, byly jen nepatrné. Ačkoliv se škála nabízených domácích spotřebičů s postupující modernizací rozšiřovala, pro podstatnou část domácností byly technické vymoženosti cenově nedostupné.¹⁷⁴ Jakkoliv se o usnadnění přípravy pokrmů postaralo zavedení plynofikace a elektrifikace, praní a zatápění bylo díky neexistenci elektrických praček a jen pozvolnému rozvoji ústředního topení nadále časově náročné.¹⁷⁵

Zásadní předěl mezi těmito dvěma údobími reprezentoval válečný konflikt, v jehož rámci došlo díky přechodu na válečné hospodářství k podstatným proměnám

¹⁷⁰ LUŽICKÁ-SRBOVÁ, s. 5.

¹⁷¹ *Starejte se o své služebné! Napomenutí službu dávajícím a šlechtným lidumilům*, Praha 1871, s. 10.

¹⁷² BOCKOVÁ, Gisela, *Ženy v evropských dějinách od středověku do současnosti*, Praha 2007, s. 134–135.

¹⁷³ LENDEROVÁ, KOPIČKOVÁ, BUREŠOVÁ, MAUR (ed.), s. 318–320.

¹⁷⁴ NEUMANN, Stanislav Kostka, *Dějiny ženy. Populárně sociologické, etnologické a kulturně historické kapitoly*, Praha 1999, s. 991.

¹⁷⁵ LENDEROVÁ, JIRÁNEK, MACKOVÁ, s. 65–73.

podoby a chodu domácnosti. Matky a hospodyně se v době války v první řadě potýkaly s nedostatkem jídla, poněvadž podstatná část úrody a výrobky potravinářského průmyslu byly přednostně posílány na frontu. Válka se tak citelně dotkla nejen samotných vojáků, ale i civilistů v zázemí, nucených se s nepříznivými životními podmínkami vypořádat po svém.¹⁷⁶ Potraviny se sháněly v dlouhých frontách před zásobovacími prodejny a skladišti a zároveň docházelo ke stupňování napětí mezi městem a venkovem, po kterém válečné hospodářství požadovalo zajištění výživy obyvatel měst. Tyto „zbytkové“ příděly (většina úrody putovala na frontu) z venkova však nebyly dostačující a tak především střední měšťanské vrstvy postihl hlad.¹⁷⁷ V prvním roce válce se navíc rapidně zvýšily ceny veškerého zboží, což otevřelo tržní nůžky mezi legálním a ilegálním obchodem. Poptávka po nedostatkovém zboží (kterým byla v podstatě jakákoliv potravina) nadto zvyšoval ceny na černém trhu.¹⁷⁸ Důležité vlastnosti hospodyně této éry představovaly praktičnost a spořivost. Na stránkách tisku a na letácích byly zveřejňovány užitečné a finančně nenáročné recepty na vaření z tzv. náhražkových potravin spolu s efektivními tipy pro domácnost; v ženských časopisech pak nechyběly speciální „módní“ rubriky s podrobnými a názornými návody, jak z obnošeného oblečení vyrobit staronový oděv.¹⁷⁹

První světová válka propojila dva diametrálně odlišné světy – svět válečný, zastoupený muži se světem civilním, reprezentovaným ženami. Zatímco muži bojovali a umírali ve válce proti dalším příslušníkům svého pohlaví, ženy vedly boj o přežití v zázemí. Usilovaly nejen o možnost nasytit, obléci a zahřát své děti, sebe a nejbližší příbuzné, ale také co největší měrou získat potřebnou zručnost a obratnost, jež by jim usnadnily existenci. Dokladem celospolečenské sklíčenosti byla skutečnost, že v Ženských listech, hlásné trouby emancipačního hnutí, namísto úvah zabývajících se ženskou otázkou vycházely truchlivé fejetony o válečném strádání českých žen, vyrovnávajících se se ztrátou manžela, bratra, syna.¹⁸⁰

Na samotný počátek mobilizace vzpomínala spisovatelka Zdeňka Konopásková: *„Již prvý den po vyhlášení mobilisace všechny cesty v okolí, sbíhající se k nádraží, chrlily záplavu narukovanců. Se svými typickými, černými kufříky, s vyděšenými dětmi*

¹⁷⁶ URBAN, Otto, *Česká společnost 1848–1918*, Praha 1982, s. 584.

¹⁷⁷ STOKLASA, Julius, *Výživa obyvatelstva ve válce*, Praha 1916.

¹⁷⁸ SPLITEK, Jaroslav Alois, *Světový hospodářský stav poválečný a jeho vliv na hospodářskou a sociální politiku*, Praha 1921.

¹⁷⁹ UCHALOVÁ, Eva, *Česká móda 1870–1918. Od valčíku po tango*, Praha 1997, s. 107.

¹⁸⁰ LENDEROVÁ, KOPIČKOVÁ, BUREŠOVÁ, MAUR (ed.), s. 353–355.

na rukou, v doprovodu svých milých plnili nádražní peron.“¹⁸¹ Od vypuknutí první světové války do konce března 1918 bylo do rakousko-uherské armády naverbováno přibližně 4 360 000 mužů Předlitavska mezi 18. a 53. rokem života představující 60 % mužské populace.¹⁸² Nepřítomné muže bylo třeba na trhu pracovních sil nahradit ženami, díky čemuž skončila působnost dosud víceméně respektované dělby práce. Ženy z měst vystřídaly své muže za pulty obchodů, za přepážkami v bankách a na úřadech, u pásů v továrnách, u ponků v řemeslnických a ševcovských dílnách, v odvětvích lehkého i těžkého průmyslu, jako průvodčí v tramvajích či listonošky, nevyhýbaly se ani pracím čističek lamp i lokomotiv a metařek.¹⁸³ Nově se před nimi také otevírala možnost uplatnění ve vysoce kvalifikovaných povoláních – na vysokých školách, lékařských klinikách, ve výzkumných ústavech.¹⁸⁴ Vesnické ženy převzaly práci na polích, chopily se cepu a rádla, obsluhovaly zemědělské stroje a tažná zvířata. Námitky strážců morálky směřované k zaměstnávání žen ve standardních mužských oborech poukazovaly především na možné ohrožení fyzického zdraví žen, eventuální zanedbávání dětí díky nedostatku času a riziko „mravní poskvrny“. Názory samotných žen na jejich nezbytné válečné zaměstnání bylo nicméně obtížné určit.¹⁸⁵

Ačkoliv první světová válka nabourala všechny dosavadní rodinné hodnoty a v mnoha domovech díky ní zcela vymizel mužský element, domácnosti se, alespoň co se jejich chodu týče, postupně vracely do své, třebaže v některých ohledech modifikované, předválečné podoby. Vzrůst ženské vzdělanosti a profesního zapojení se odrazily zejména v zefektivnění správy domácnosti, jejím provozuschopném uspořádání a přerozdělení domácích povinností mezi členy rodiny. Plnění úkolů spjatých s vedením domácnosti nebylo nadále přisuzováno pouze ženám, protože hospodyně k nim neměla pobízet pouze dívky, ale rovněž chlapce, doufajíc, že jim vstúpí alespoň základní představu o korektním zhodnocení ženské práce v domácnosti.¹⁸⁶ I když se lze domnívat, že majoritní většina rodin tomuto předpokladu nevyhověla, některá periodika pro ženy začala k domácím pracím přistupovat z hledisek časové náročnosti, finanční

¹⁸¹ ŽIPEK, Alois, *Domov za války 1914. Svědectví účastníků*. 1. díl, Praha 1929, s. 89.

¹⁸² ŠEDIVÝ, Ivan, *Češi, české země a velká válka*, Praha 2001, s. 220.

¹⁸³ LENDEROVÁ, KOPIČKOVÁ, BUREŠOVÁ, MAUR (ed.), s. 354.

¹⁸⁴ HOFFMANNOVÁ, Jaroslava, *První generace žen v pražských archivech*. In: PEŠEK, Jiří, LEDVINKA, Václav (ed.), *Žena v dějinách Prahy*. Sborník příspěvků z konference Archivu hl. m. Prahy a Nadace pro gender studies 1993. Documenta Pragensia XIII, Praha 1996, s. 328–329.

¹⁸⁵ GILBERT, Martin, *První světová válka*, Praha 2005, s. 173–174.

¹⁸⁶ KOZLOVÁ, Eliška, *Příspěvek k racionalizaci práce v domácnosti*. In: Letáky a brožury hospodářské 4, Vyškov b. d. [1931], s. 9.

nákladnosti a fyzické námahy nutných pro bezproblémový chod domácnosti. Poněvadž moderní žena měla kromě „zajištění tepla rodinného krbu“ dělit svůj čas mezi práci, manžela, děti, společenské, sportovní a jiné aktivity a neopomíjet ani tolik potřebný odpočinek, bylo zapotřebí věnovat péči o domácnost jen nejnutnější množství času a snažit se co nejméně se během oné činnosti unavit.¹⁸⁷ Za předpokladu, že tyto požadavky nemohla splnit, bylo jí doporučeno najmout pomocnici. Přes narůstající ženskou zaměstnanost nicméně služebných v domácnostech ubývalo; jedním z faktorů tohoto jevu byla mnohdy tíživá finanční situace rodiny. O to více bylo zapotřebí důkladného plánování a organizace jednotlivých dní.¹⁸⁸

Ženské časopisy meziválečné éry přicházely s rozličnými postupy na zvládnutí všech úkolů, obzvláště s využitím racionalizace práce a pokrokových technických vynálezů. Nadále v ženách upevňovaly představu dobré hospodyně coby jádra spokojeného partnerského života a vyzdvihovaly taktéž nezbytnost ženského vzdělávání pro zefektivnění domácích činností.¹⁸⁹

Pozice venkovské ženy se v mnohém lišila od postavení ženy žijící ve městě, obecně však byla v mnoha ohledech složitější. Protože se do značné míry stále opírala o tradice, zachovaly se tak mezi hospodáři a pacholky některé starosvětské patriarchální obyčeje.¹⁹⁰ Činnosti venkovanek měly široký rozsah; přes zahradnické práce a konzervování potravin, péči o děti a „výminkáře“, zajištění oblečení všem členům rodiny, domácí povinnosti, pomoc při žních a sklizni, dojení a následné zužitkování mléka, po dohled při ošetřování a krmení dobytka a drůbeže. Pokud náhodou odpočívaly, pak aktivně (například při draní peří či předení na kolovratu), díky čemuž byly nezřídka kdy přetíženy prací.¹⁹¹

Případné přestěhování do města v rámci procesu urbanizace pak pro takovou ženu znamenalo významnou životní změnu a některé z venkovských obyčejů tamější

¹⁸⁷ *Pro rodinu a domácnost. Rádce pro snoubence a manžele*, Praha 1934, s. 57.

¹⁸⁸ NEUMANN, s. 981.

¹⁸⁹ LENDEROVÁ, KOPIČKOVÁ, BUREŠOVÁ, MAUR (ed.), s. 318.

¹⁹⁰ VELKOVÁ, Alice, *Venkovské ženy v letech 1650–1850. Perspektivy výzkumu s využitím historické demografie, mikrohistorie, historické antropologie a dějin každodennosti*. In: ČADKOVÁ, Kateřina, LENDEROVÁ, Milena, STRÁNÍKOVÁ, Jana (ed.), *Dějiny ženy aneb evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie*, Pardubice 2006, s. 137

¹⁹¹ Téma českého venkova dále rozvíjel MATĚJČEK, Jiří, *Obchodníci z venkova a malého města (1840–1914)*. F. Jandová, *A babička povídala... K. Wenke, Jan Vognar, Kupec ve Smiřicích a jeho doba*. In: MACHAČOVÁ, Jana, MATĚJČEK, Jiří (ed.), *Studie k sociálním dějinám 19. století. III. díl*, Opava 1993, s. 65–109.

ženské společnosti (častěji spíše práci na obtíž než k jejímu užitku) se v průmyslových čtvrtích (kde se venkovské rodiny obvykle usídlily) díky tomu udržovaly pouze omezenou dobu.¹⁹² Díky jejich snaze podílet se na zajištění výživy pro rodinu ve stejné míře, jako tomu bylo ve vesnické domácnosti, se ženy často dostávaly do svízelné situace, neboť se jim ne vždy v novém prostředí podařilo sladit úkoly hospodyně, matky a spoluživitelky. Důvodem byl postoj velkoměstské společnosti, protestující proti pracovnímu zařazení vdaných žen.¹⁹³ I v lehkém průmyslu jakým bylo textilnictví, již tradičně využívajícím především ženské pracovní síly, byl podíl vdaných žen menší než mladých svobodných dělnic či osamělých a ovdovělých žen.¹⁹⁴ Manželky nižších úředníků, řemeslníků a dělníků ve snaze finančně přilepšit svým rodinám vykonávaly za nepříznivých mzdových podmínek pomocné domácí práce, přesto však nebyla jejich činnost zanesena do dobových pracovních statistik.¹⁹⁵ Podobně jako společenské postavení žen z ostatních sociálních vrstev i tuto zásadně a ve všech ohledech proměnila až první světová válka.

3.4 Vliv církve v životě ženy a společnosti v letech 1850–1920

Jeden z doprovodných jevů modernizačního procesu probíhajícího v 19. století byl demonstrován rozdílným přístupem k náboženství, tvořícím do té doby nedílnou součást života jednotlivce. Víra, spolu s postupným ochabováním vnějších projevů zbožnosti, se stále více měnila na věc soukromou. O ateismu se nicméně ještě dlouho hovořit nedalo.¹⁹⁶ Pobožnost ženského světa zcela popírala sociální stratifikaci – vztahovala se jak na šlechtičny, projevující tak věrnost všem hodnotám rakouské, resp. rakousko-uherské aristokracie (uctívání rodových tradic, udržování řádu ve společnosti, atd.), od kterých se „občanské“ 19. století distancovalo, tak na ženy ze středostavovských kruhů, pro něž představovala morální základ určující jejich hodnoty a usměrňující chování, a nevyhýbala se ani chudým ženám z měst a venkova, kterým poskytovala víra a s ní související návštěvy kostela mnohdy jedinou duševní oporu.¹⁹⁷

¹⁹² HORSKÁ, KUČERA, MAUR, STLOUKAL, s. 387–388.

¹⁹³ GOODY, s. 178–179.

¹⁹⁴ JEMELKA, Martin, *Na Šalamouně. Společnost a každodenní život v největší moravskoostravské hornické kolonii (1870–1950)*, Ostrava 2008, s. 203.

¹⁹⁵ HORSKÁ, KUČERA, MAUR, STLOUKAL, s. 389.

¹⁹⁶ LENDEROVÁ, *A ptáš se*, s. 173–174.

¹⁹⁷ LENDEROVÁ, KOPIČKOVÁ, BUREŠOVÁ, MAUR (ed.), s. 196.

Atributy, přisuzované vzorným křesťankám (láska, víra, trpělivost, píle, poddajnost) prostřednictvím publikací z pera laických autorek se nikterak zásadně nelišily od ženských vlastností propagovaných ve spisech sepsaných členy katolického duchovenstva. Modlitebních knih coby zástupců specifického literárního žánru, jehož středobod spočíval v „přemítání“ a upřednostňoval dialog mezi věřícím a Bohem (modlitba měla probíhat formou rozhovoru, v němž byl Bůh aktivním společníkem), existovalo velké množství v nejrůznějších podobách.¹⁹⁸ V průběhu 19. století vedle sebe koexistovaly knihy tradiční, vycházející z učení starých křesťanských teologů a jejich modernější typy, objevující se ve 30. letech 19. století. V obou případech šlo jak o díla z domácí, tak zahraniční produkce.¹⁹⁹

Náboženské spolky, řeholní řády a křesťanské politické strany byly jakousi veřejnou demonstrací zbožnosti. Spolky patřily již před procesem liberalizace v rámci habsburské monarchie mezi ty nejběžnější. K nejstarším ženským katolickým organizacím patřila společenství pomocná a dobročinná, na počátku 90. let 19. století se k nim pak připojila i společenství sociálně zaměřená. Patřily k nim například spolek *Ochrana*, založený koncem 80. let při farnosti sv. Jiljí a sv. Havla v Praze, spolek *Družina blahoslavené Anežky České*²⁰⁰ z počátku 90. let, jehož úkolem bylo pečovat o mravopověstnost dívek a zajistit jim vhodné zaměstnání či roku 1905 založené (pod patronátem Kongregace Školských sester řádu sv. Františka ze Slatiňan) katolické dívčí gymnázium na Královských Vinohradech.²⁰¹ Zformovalo se rovněž mnoho menších spolků, jejichž činnost spočívala v soustavném a kolektivním zkrášlování kaplí, kostelů, božích muk či individuálních oltářů. Pro tehdejší klérus a nemalou část ženského světa představovala tato zdánlivě formální „fasáda“ vyjádření hluboké zbožnosti.²⁰²

Pedagogickými, výchovnými a charitativními činnostmi, nezřídka orientovanými na osoby tělesně postižené a sociálně slabší vrstvy, se v zařízeních

¹⁹⁸ Například POHOŘELÝ, Josef Mírumul, *Bůh, gediná tauha má. Modlitební kniha pro každé pohlaví*, Praha 1857; TŘEBÍZSKÝ, Václav Beneš, *Pomněnky ve vínek nebeský dcerám českým*, Praha 1947; *Růže ze Sionu. Modlitební kniha pro katolické křesťany*, Praha 1873.

¹⁹⁹ ČEVELOVÁ, s. 24–26.

²⁰⁰ Spolek vedla mezi lety 1890–1893 Anna Pollachová a celý projekt zaštiťovala manželka významného šlechtice a českého místodržícího hraběnka Anna Thunová. Z popudu *Družiny* došlo roku 1898 ku příležitosti jubilejního padesátého výročí počátku panování císaře Františka Josefa I. ke slavnostnímu otevření Jubilejního ženského asyly císařovny a královny Alžběty. Více viz *Spolky, které v Praze pečují o dívky a ženy*. In: *Rozhledy po lidumilství* 1, 1893, 5, s. 38; *Vysvěcení ženského asyly*. In: *Rozhledy po lidumilství* 6, 1898, 12, s. 114.

²⁰¹ MALÍNSKÁ, *My byly*, s. 82–83.

²⁰² LENDEROVÁ, KOPIČKOVÁ, BUREŠOVÁ, MAUR (ed.), s. 198.

rozličného charakteru zabývaly příslušnice ženských řeholních řádů. S tím přímo souvisel vznik některých zdravotnických zařízení, z nichž pravděpodobně nejvýznamnější byla nemocnice milosrdných sester sv. Karla Boromejského pod Petřínem. Tuto čtyřkřídlou dvoupatrovou budovu, která se v následujících letech ještě rozrostla, dokončil roku 1851 stavitel A. Gudera. Ústav sloužil především pro pacienty vyžadující dlouhodobou péči a rekonvalescenci a dle významného zde působícího interního lékaře profesora Emericha Maixnera, vynikala nemocnice hygienou, svěžím vzduchem, důslednou péčí lékařů i sester a pohodlím pro nemocné.²⁰³ Ze sociální sféry působnosti ženských kongregací vybočovalo pouze dívčí školství, orientované na vrstvy úředníků a měšťanstva a poskytující vzdělání v institucích, v nichž se platilo školné.²⁰⁴

Vnímání života v řeholním řádu se v průběhu 19. století vlivem všeobecné liberalizace a modernizace proměňovalo, avšak obecně byla církev i nadále neoddiskutovatelným celospolečenským normotvorným faktorem nejen v Čechách, ale celé habsburské monarchii. Rozhodnutí zasvětit se Bohu a složit slib čistoty znamenalo pro dívku 19. století jednu z možných životních variant, nikoliv, jak se v dřívějších dobách v některých případech stávalo, jediné skutečné východisko či přinejmenším formálně vyzdvihovanou prioritu. Pokud se žena cítila být povolána stát se jeptiškou, modlitební knihy ji nabádaly k důsledné úvaze: „*Ona panna at' zůstane svobodná a vyvolí si ženicha nebeského za svůj podíl, která vznešenosti stavu tohoto rozumí, které jest dáno, která cítí v sobě povolání k tomu... Musíš panenství celým zápalom srdce svého milovati... potupu, hanu a posměch světa snášeti... musíš ráda trpěti pro Krista... milovati samotou nevinné duše... Nevidíš-li těchto znamení na sobě, tedy pros a volej, aby ti byla dána.*“²⁰⁵

U některých žen představoval klášter nejen alternativu společenskou či duchovní, ale nezřídka i sociální, ekonomickou či profesní. V prostředí ženských řeholí tak mnohdy rozvíjely své schopnosti a nadání vysoce vzdělané ženy, a to nejen teoreticky, ale uplatňující své metody a přístupy rovněž v praxi (například zdravotnictví

²⁰³ SVOBODNÝ, HLAVÁČKOVÁ, s. 85–86.

²⁰⁴ ČÁŇOVÁ, Eliška, *Činnost řeholních řádů a kongregací v Čechách (1848–1918)*, Praha 1997, s. 5–10.

²⁰⁵ *Kristus a Panna. Úplná rozjímavá a modlitební kniha. Na tisíciletou památku úmrtí sv. Methoděje, apoštola Slovanů, která se slaví na posvátném Velehradě r. 1885, sepsáno pro zbožné dívky československé*, Brno 1889, s. 41–42.

či školství).²⁰⁶ Rozvoj ženských řeholí byl od druhé poloviny 19. století ve srovnání s mužskými řády mnohem markantnější a pestřejší. Došlo ke zřetelnému navýšení jejich počtu, díky čemuž bylo možno pouze malou část z řádů zahrnout mezi tzv. „staré“: voršilkyně, karmelitky, alžbětkyně a anglické panny; nejstarší z řady nových řádů započaly svou činnost na přelomu 30. a 40. let 19. století.²⁰⁷

Velmi neblahý dopad pak na katolickou církev v českých zemích měla první světová válka. Církev si lidé spojovali s rakousko-uherskou monarchií, od které se toužili co nejvíce distancovat. Nad jejich nedůvěrou se nebylo možno podívat za situace, kdy „*všechny kostelní zvony vyzváněly na oslavu vítězných bitev Rakouska-Uherska, tedy až do okamžiku, kdy byly konfiskovány pro potřeby zbrojního průmyslu, tj. v letech 1916 a 1917*“.²⁰⁸ Na podzim roku 1918 byl například v duchu hesla „Pryč od Vídně, pryč od Říma!“ na Staroměstském náměstí svržen Mariánský sloup, představující pro mnohé symbol taktéž svrženého habsburského režimu. Díky loajalitě církve k rakousko-uherské vládě a habsburské moci, ať už na stránkách katolického tisku, či jejím vlažným přístupem v záležitosti národnostního boje, byla mnohými Čechy vnímána jako vlastizrádná organizace. Opomíjely se přitom její důležité funkce; mimo dohled v otázkách zbožnosti a morálky šlo o kontrolu veřejné hygieny, správu vzdělávacích institucí, řízení svateb, křtů a pohřbů. Kromě toho byly v kostelech slouženy speciální mše za padlé vojáky a kněz znamenal pro lidi trýzněné válkou mnohdy jedinou útěchu a povzbuzení.²⁰⁹

Rozhodující podíl na obnově někdejší církevní dominance a návratu k zásadám křesťanského života měly mít pak podle kněží (a církevních představitelů obecně), ženských katolických spolků, učitelů náboženství na školách a politiků lidové strany právě ženy. Katolický ženský tisk uváděl mnoho způsobů dobového odklonu od víry – především ve smyslu omezení náboženských aktivit a provádění pobožností – a nezřídká k tomu využíval nástroje propagandy, konkrétně „odstrašující“ příklady matek, jež své potomky odmítly vychovávat ve víře v Boha.²¹⁰ Odpovědnost za šířící se náboženskou vlažnost tak byla přisuzována zvláště matkám, majícím na své dítě a tedy

²⁰⁶ MACKOVÁ, Marie, *Žena 19. století ve zdech kláštera*. In: ČADKOVÁ, Kateřina, LENDEROVÁ, Milena, STRÁNÍKOVÁ, Jana (ed.), *Dějiny ženy aneb evropská žena od středověku do 20. století v zajetí historiografie*, Pardubice 2006, s. 34.

²⁰⁷ ČÁŇOVÁ, s. 6.

²⁰⁸ MICHLOVÁ, s. 40.

²⁰⁹ Tamtéž.

²¹⁰ *Ze zkušenosti laické učitelky náboženství (A. H.)*. In: *Československá žena* 1, 1931, s. 7.

novou generaci potenciálních věřících, největší vliv. S těmito zesilujícími sekularizačními sklony se v rámci svých politicko-spoločenských aktivit potýkaly věřící katoličky, dobře si vědomy skutečnosti, že ženy sehrají v utváření nové „moderní“ podoby katolické církve zásadní roli. Zda církvi prospěšnou či nikoliv nicméně netušily.²¹¹

Nastalým změnám ve společnosti, které chápala jako přímé ohrožení svého fungování, mravnosti i pořádku se církev po celé sledované období (1850–1920) pokoušela čelit důrazem na neměnnost, stabilitu a centralizovanou moc. Toto úsilí se nicméně dostávalo do protikladu s aktuálním děním ve společnosti, a tak ještě více prohlubovalo separaci církve od veřejného života.²¹² O období 19. století psal Martin Vaňáč: „*Postupným rozkladem staré, hierarchicky strukturované feudální společnosti katolická církev ztrácela své nezpochybnitelné místo a s postupující sekularizací je katolicismus stále více zatlačován na periferii veřejného zájmu.*“²¹³ Reakcí na onen nový společenský fenomén byla v 19. století převládající tzv. katolická restaurace, kladoucí si za cíl opětovné vydobytí dominantní pozice církve ve všech oblastech veřejného života. Nutno podotknout, že se tato snaha nezdařila a situaci tak obrátil k lepšímu až v 60. letech 20. století konaný Druhý vatikánský koncil (1962–1965),²¹⁴ který církve a svět, dosud stojící proti sobě, otevřel soužití a vzájemné spolupráci.²¹⁵

²¹¹ MICHLOVÁ, s. 41.

²¹² OVEČKA, Libor, „*Člověče, bylo ti oznámeno, co je dobré...*“ *Česká katolická morální teologie 1884–1948*, Praha 2011, s. 36.

²¹³ VAŇÁČ, Martin, *Katolická teologická fakulta Univerzity Karlovy v letech 1891–1939*, Praha 1999, s. 15.

²¹⁴ Více viz PETRÁČEK, Tomáš, *Druhý vatikánský koncil – náčrt předběžné bilance*. In: Tiskové středisko České biskupské konference, 10. 10. 2012, nestr. [online], [cit. 2015-02-28]. Dostupné z: <http://tisk.cirkev.cz/res/data/153/017473.pdf>.

²¹⁵ OVEČKA, s. 37.

4 GENDER,²¹⁶ SEXUALITA A DĚJINY TĚLA

4.1 Genderová studia – feminita versus maskulinita v době osvícenství, 19. a 20. století

Spor o pohlaví, neboli *querelle des femmes*, provázel intelektuální vzdělance celé Evropy od středověku do 20. století, přičemž po většinu času měla v této záležitosti určující roli církev, a to jak katolická, tak později protestantská. V samotném konfliktu nebylo možno striktně separovat jedno pohlaví od druhého, neboť právě ona kontradikce umožnila jejich definici po stránce sociologické a rovněž zdůraznila zrcadlovost, párovost a značnou neoddělitelnost obou genderů. Zjednodušeně řečeno: dle dobových intelektuálů byl muž bez ženy stejně neúplný jako žena bez muže a pouze jejich součinnost (se zvláštním důrazem kladeným na ženu coby mužovu pomocnici) byla považována za naplnění jejich přirozeného údělu coby božích stvoření.²¹⁷

Zatímco prvobytně pospolná společnost uctívala ženu coby nositelku života a nezřídka také vládkyni tamějších matriarchátů,²¹⁸ postupem času došlo k oslabování její pozice až ke konečnému prosazení patriarchálních struktur.²¹⁹ Způsob onoho podrobení stručně popsala moderní filosofie: „Muž od přírody méně vázaný rolí udržení rodu, uvolnil se dřív a více pro volnější pohyb v širším přírodním okolí, pro práci a první počátky technické zručnosti, čehož však během dalších staletí plynule a spontánně využil pro trvalé ujařmení ženy, pro její trvalé odsouzení k úkonům méně náročným.“²²⁰ Ve 4. a 5. století navázali na myšlenkovou podstatu prvních společností, v nichž byla matrilinearita vystřídána patrilinearitou – typickými představiteli byly mimo jiné učení

²¹⁶ Pojmem gender jsou označovány sociální a kulturní stereotypy a předpoklady pojící se k biologicky rozlišeným pohlavím. Protože se jedná o sociální konstrukt, má v rámci jednotlivých společností odlišnou podobu a stejně tak je možné ho dle potřeby měnit – váže se pouze ke konkrétním sociálním normám. Více viz FAFEJTA, Martin, *Úvod do sociologie pohlaví a sexuality*, Věrovany 2004, s. 30.

²¹⁷ STORCHOVÁ, Lucie, *Gender a „přirozený řád“ v českojazyčných diskurzích vdovství, panenství a světectví raného novověku*. In: RATAJOVÁ, Jana, STORCHOVÁ, Lucie (ed.), *Nádoby mdlé, hlavy nemající? Diskurzy panenství a vdovství v české literatuře raného novověku*, Praha 2008, s. 522.

²¹⁸ Johann Jakob Bachofen, švýcarský mytolog, historik a docent římského práva na univerzitě v Basileji pak představil ve své práci *Mateřské právo. Zkoumání gynaiokracie starověkého světa podle jeho náboženské a právní povahy* teorii tzv. starověkého matriarchátu, více viz VOJVODÍK, Josef, *Mezi mýtem matriarchátu a misogynstvím. Erben, Bachofen, Weiniger, Deleuze*. In: HANÁKOVÁ, Petra, HECZKOVÁ, Libuše, KALIVODOVÁ, Eva (ed.), *V bludném kruhu. Mateřství a vychovatelství jako paradox moderny*, Praha 2006, s. 56–60.

²¹⁹ EISLER, Riane, *Číše a meč, agrese a láska aneb Žena a muž v průběhu staletí*, Praha 1995, s. 84–85.

²²⁰ LENDEROVÁ, KOPIČKOVÁ, BUREŠOVÁ, MAUR (ed.), s. 21.

judaismu či antické Řecko a Řím, vytvářející svým imperiálním charakterem vlády a expanzivní politikou předobraz muže-vládce, válečníka a dobyvatele – tvůrci křesťanských církevních struktur, přispívající tak ke sloučení pohanského vědění s Biblií. Tato integrace se odrazila rovněž ve změně přístupu k ženám, což jim na mnoho následujících staletí přisoudilo druhořadý sociální status.²²¹

Vyjádření maskulinní dominance bylo pro středověký svět typické – samotné Písmo svaté, konkrétně text první knihy Mojžíšovi, tj. Genesis, jasně poukázal na fakt, že muž nebyl stvořen pro ženu, ale naopak: „*I uvedl Hospodin Bůh na člověka mrákotu, až usnul. Vzal jedno z jeho žeber a uzavřel to místo masem. A Hospodin Bůh utvořil z žebra, které vzal z člověka ženu a přivedl ji k němu. Člověk zvolal: ‚Toto je kost z mých kostí a tělo z mého těla! Ať muženou se nazývá, vždyť z muže vzata jest.‘*“²²² Církevní Otcové Ambrož, Jeroným a Augustin pak tuto myšlenku rozvíjeli dále a podotýkali, že žena představuje sice pro muže dobrou oporu (*adiutorium bonum*) a jemu podobnou bytost, která je nicméně pouze napodobeninou původního božského záměru stvoření člověka, čímž vedle svého protějšku působí méněcenným dojmem a její význam je omezen na plození. Ve spojitosti s výkladem o Evě a jejím prvotním hříchu bylo neméně často poukazováno na vlastnosti ženě přirozené, komparované s povahovými rysy mužskými. Moralisté přisuzovali ženám především negativní vlastnosti jako smyslnost, lehkovážnost a slabost, zatímco mužům náležely kladné (důstojnost, moudrost, opatrnost). Na druhou stranu existovali teologové, kteří svaté ženy Bible a mučednice coby důstojné pokračovatelky „neposkvrněné světice a matky Boží“ Panny Marie naopak oslavovali (například církevní Otec Řehoř Veliký). S postupující mírou vzdělanosti pak začali učenci připouštět, že ženu stejně jako muže obdařil Bůh rozumem a nesmrtelnou duší, nicméně nezapomněli připomenout její poddajnost vůči smyslnosti, která ji „sváděla na scestí“.²²³

Církevní reformace přinesla posílení významu manželství a tím i žen. Martin Luther nahradil dosavadní přístupy novým pojetím, v němž přišel s myšlenkou, že žena není nedokonalým mužem a na vyhnání z ráje nenese vinu jen Eva. Obě pohlaví mohou usilovat o spásu duše, avšak duševně silnější muž je pro tento úkol lépe připraven.

²²¹ EISLER, s. 84–85, 114–116.

²²² Bible. Písmo svaté Starého a Nového zákona. Český ekumenický překlad. Genesis 2, 21–23, Praha 1993, nestr.

²²³ KOPIČKOVÁ, Božena, *Žena evropského středověku v zajetí své doby. (Několik úvah s důrazem na českomoravské prostředí)*. In: LENDEROVÁ, Milena (ed.), *Eva nejen v ráji. Žena v Čechách od středověku do 19. století*, Praha 2002, s. 13–44.

Luther pracoval s metaforou Slunce (muž) a Měsíce (žena), které společně „dohlížejí“ na hvězdy, zastupující v tomto případě děti a domácnost.²²⁴

Klíčovou éru představovalo 18. století, doba osvícenství a prvních racionálně podložených diskuzí o roli ženy. Ve stejném století rovněž na trůny usedly dvě významné panovnice: carevna Kateřina Veliká vládoucí Rusku a císařovna Marie Terezie.²²⁵ Hranice mezi maskulinitou a feminitou doznala změn především ve vyšších vrstvách společnosti, kde se z muže-válečníka stal *gentleman*,²²⁶ a ženu v konvenční úloze hospodyně nahradila služebná. Se sociální rovností pohlaví se tak osvícenství filozofickou cestou vypořádalo, avšak podstatně hůře už na tom byla otázka rovnosti obou pohlaví. Díky vlivu Velké francouzské revoluce na všechny součásti tehdejší společnosti, tedy i na ženy, jimž byla přiznána mnohá privilegia (např. legalizace rozvodu z roku 1792 trvající čtrnáct let), však během jakobínského teroru paradoxně došlo k obnovení jistého druhu misogynie,²²⁷ posléze překračujícího francouzské hranice. Příčiny lze hledat ve změnách tradičního způsobu života, konzervatismu restauračních režimů, ozvěnách revolučních traumat, atd. Všechny tyto do značné míry nevratné procesy měly za následek „zdomácnění“ žen typické pro celé dlouhé 19. století.²²⁸

Osvícenství pátralo po „přirozeném rozdílu“ mezi pohlavími v rámci přírodních věd, a to ve snaze určit postavení a vzájemný vztah muže a ženy v rámci nového racionálního sociálního řádu. Ve svém díle *Emil čili o výchování*²²⁹ vymezil Jean-Jacques Rousseau genderové odlišnosti skrze rodinnou patriarchální hierarchii, na což mělo být pamatováno již během výchovy dívek pomocí vhodné didaktické literatury, striktně oddělené a nezaměnitelné od příruček pro chlapce.²³⁰ Polarizovaný model genderu byl převáděn prostřednictvím filozofických, politických, sociálních, právních a lékařských diskursů na společného jmenovatele biologické determinace. Díky

²²⁴ BOCKOVÁ, s. 42.

²²⁵ HOF, Ulrich Im, *Evropa a osvícenství*, Praha 2001, s. 205.

²²⁶ Více k tomuto tématu a „krizi maskulinity“ KOMÁREK, Stanislav, *Muž jako evoluční inovace? Eseje o maskulinitě, její etologii, životních strategiích a proměnách*, Praha 2012, s. 193–199.

²²⁷ PACHMANOVÁ, Martina, *Proměny a tabuizace mateřství v českém moderním umění Od symbolické Velké matky ke katastrofě mateřské identity*. In: HANÁKOVÁ, Petra, HECZKOVÁ, Libuše, KALIVODOVÁ, Eva (ed.), *V bludném kruhu. Mateřství a vychovatelství jako paradoxy modernity*, Praha 2006, s. 116–119.

²²⁸ LENDEROVÁ, KOPIČKOVÁ, BUREŠOVÁ, MAUR, s. 34–35.

²²⁹ Současnými překladateli nazváno *Emil čili (nebo) o výchově*.

²³⁰ ROUSSEAU, Jean-Jacques, *Emil čili O výchování*, Přerov 1907.

fyziologické pohlavní rozdílnosti byly každému z pohlaví přisuzovány specifické vlastnosti, chování, stereotypy, což vedlo k dichotomickému rozdělení společnosti na veřejnou (mužskou) a soukromou (ženskou) sféru.²³¹ Nový ideál maskulinity a feminity obsahoval konkrétní soupis normativů chování, při jejichž nedodržení docházelo ke společenskému vyhoštění či trestání sebemenších anomálií.²³²

Argumentace a závěry medicínských a přírodovědeckých textů pak bylo možné převést do sociální sféry, kde objasňovaly a nezřídka také rehabilitovaly vznik mnohých společenských organizací etablovaných na základě antagonistických avšak zároveň komplementárních genderových rolí. Do té doby nepředstavoval gender odvozeninu biologické skutečnosti, ale pojem spíše sociální než ontologický – úvaha o „opačném pohlaví“ určující modernistické přístupy v tomto pojetí vznikla až v pozdním 18. století. Jako předpisující vzor pro ekonomickou, kulturní, sociální a právní oblast se polarizace konsolidovala počátkem 19. století a podnítila zakládání nových institucí společenského a politického charakteru. Koncepce přirozených pohlavních distinkcí pak představovala základ pro dobové filozofické a sociální debaty týkající se občanství a politických práv, ženské otázky a emancipace či autonomní subjektivity. Paradoxně se právě biologický pohlavní dualismus v jistém smyslu neslučoval s tehdy prosazovanou ideou rovnosti občanů.²³³

Filozofové přelomu 18. a 19. století (Fichte, Hegel, Kant) kladli důraz především na otázku právních poměrů mezi mužem a ženou v manželství, kde zásadní roli sehrálo již zmíněné rozdělení prostoru na veřejný a privátní – v obou sférách se pak mohl pohybovat pouze muž. Hegel i Kant pak přišli s myšlenkou ženské rovnocennosti; u Kanta vycházela z právního rámce, kdy bytosti svobodné jsou též rozumné a teprve uzavřením sňatku oba partneři přijímají vzájemnou závislost. Oba myslitelé nicméně nadále respektovali Rousseauovu pohlavní hierarchii, což se projevilo jak v Kantově názoru, že žena v každém věku představuje občansky nedospělou osobu, na níž dohlíží

²³¹ STORCHOVÁ, Lucie, „Rozdělení samečka od samičky... z příčiny pohlaví.“ In: RATAJOVÁ, Jana, STORCHOVÁ, Lucie (ed.), *Žádná ženská člověk není. Polarizace genderů v českojazyčné literatuře druhé poloviny 18. století*, Praha 2010, s. 458.

²³² TINKOVÁ, Daniela, *Tělo, věda, stát. Zrození porodnice v osvícenské Evropě*, Praha 2010, s. 52.

²³³ STORCHOVÁ, „Rozdělení samečka od samičky...“, s. 455–459.

její manžel coby kurátor či opatrovník, tak v Hegelově ideji o podřízenosti ženského intelektu ve prospěch záměru, který její myšlení přesahuje.²³⁴

Éra humanitního feminismu byla nahrazena tzv. liberálním feminismem, přicházejícím s novými poznatky a názory prosazujícími myšlenku, že o tehdejší nerovnosti pohlaví nerozhodovaly pouze biologické, nýbrž i historické faktory. Žena byla stejně jako muž produktem výchovy, kterou bylo možno dle potřeby změnit a současně volební právo, hlavní cíl pokrokové politiky, mělo být dostupné i pro ženy. Manželství pak bylo představováno jako instituce založená na partnerské rovnosti. Spolu s liberálním feminismem se rozvíjel i tzv. feminismus sociální, vycházející z politických a sociálních věd a hovořící skrze myslitele jako Pierre-Joseph Proudhon, Karl Marx či Friedrich Engels.²³⁵ Ve společném Marxově a Engelsově díle *Německá ideologie* přišel Marx s myšlenkou rodiny coby historického jevu a současně odmítl tvrzení o jejím možném úpadku či dokonce zániku. První krok k ženské autonomii viděl v ekonomických, nikoliv právních faktorech, konkrétně v zajištění placené práce. Stejně jako Marx i Engels vysvětloval podřízenost něžného pohlaví v závislosti na jeho vztahu k výrobním prostředkům a právě ženská rovnoprávnost se stala jedním z požadavků proletářského hnutí.²³⁶ Obdobně se Marxem nechal inspirovat i Proudhon, jenž chtěl ekonomickou a sociální křivdu vyřešit pomocí práva a teorie o hospodářském dualismu, představujícím základní kámen společenství muže a ženy. Ačkoliv státotvornou institucí pro něj prezentovala dílna, rodinu vnímal coby nestejnorodou součást sociálních struktur založenou na pohlavní dualitě.²³⁷

V rámci noetického přístupu na konci 19. století zmizel do té doby převažující genderový koncept ženy coby bytosti submisivní, což se v praxi odrazilo postupným zrodem ekonomicky nezávislých a svobodných žen. Ve svých pracích se ženské otázky dále nemalou měrou věnovali například Auguste Comte, Sören Kierkegaard, přicházející s novým genderovým konstruktem, v němž žena nebyla omezena

²³⁴ PRÁZDNÝ, Aleš, *K Nietzschevě pojetí ženy*. In: ČADKOVÁ, Kateřina, LENDEROVÁ, Milena, STRÁNÍKOVÁ, Jana (ed.), *Dějiny ženy aneb evropská žena od středověku do 20. století v zajetí historiografie*, Pardubice 2006, s. 417–420.

²³⁵ LENDEROVÁ, KOPIČKOVÁ, BUREŠOVÁ, MAUR (ed.), s. 38–39.

²³⁶ MARX, Karl, ENGELS, Bedřich, *Německá ideologie. Kritika nejnovější německé filosofie v jejich představitelích Feuerbachovi, B. Bauerovi a Stirnerovi a německého socialismu v jeho různých prorocích*, s. 8[online], [cit. 2015-03-10]. Dostupné z: http://www.kmbe.cz/nemecka_ideologie_final.pdf.

²³⁷ PROUDHON, Pierre-Joseph, *What is property? An Inquiry into the principle of right and of government*, nestr. [online], [cit. 2015-03-10]. Dostupné z: <http://www.gutenberg.org/files/360/360-h/360-h.htm>.

reprodukční úlohou, ale šlo o „*sen muže a dokonalost v nedokonalosti*“, August Bebel, tvrdící, že v rodině konce 19. století byla z hlediska genderu podstatná už pouze sexualita, či Eugen Düring, přirovnávající redukci žen na domácnost a mateřství k veřejnému ponížení.²³⁸

Pozitivní přístup k nově utvářené ženské genderové identitě byl nicméně zastoupen spíše menšinou a nejinak tomu bylo i v českých zemích, kde se mezi první učence zabývající se ženskou otázkou řadil Bernard Bolzano.²³⁹ O to silněji naopak zaznívaly hlasy emancipaci odsuzující – Otto Weiniger, Arthur Schopenhauer, Wilhelm Dilthey, Friedrich Nietzsche, rázný odpůrce feminismu, který označoval jako „*erozi ženských instinktů*“ a „*maskulinní hlupství*“,²⁴⁰ atd.

Představitelem sociálního feminismu, přistupující jak k otázce ženské, tak otázky dělnické ze sociologického hlediska, byl v českých zemích Tomáš Garrigue Masaryk. Ženské snahy o rovnoprávnost nejen chápal, ale s pomocí své ženy Charlotty také podporoval a stal se jedním z hlavních propagátorů myšlenky rovnosti obou pohlaví. Svými přednáškami a publikační činností o postavení žen ve společnosti a možnostech jejího zlepšení²⁴¹ ovlivnil nejednoho svého studenta a stejně odhodlaně rovněž narušoval dobový konstrukt feminity.²⁴² Nicméně teoretická reflexe ženy jako bytosti rovnocenné muži, v první řadě však manželky a matky, i přes těchto několik příkladů probouzející se emancipace přetrvala po celé 19. století a neproměnila se až do první světové války.

Rovněž na „skutečná“ genderová studia si historiografie musela ještě několik desetiletí počkat. Sociální dějiny konce 19. a první poloviny 20. století engelsovské a marxistické provenience primárně pracovaly především s pojmy jako společenský řád, třída, vláda a konjunktura. Zlom nastal teprve na přelomu 60. a 70. let 20. století, kdy feministické dějepisce a historici, zabývající se ženskou otázkou, přišli s myšlenkou, že v utváření dějin a jejich podobě sehrálo nemalou roli také pohlaví, tj. že kromě

²³⁸ PRÁZDNÝ, s. 419–420.

²³⁹ BOLZANO, s. 157–160.

²⁴⁰ PRÁZDNÝ, s. 423–424.

²⁴¹ MASARYK, Tomáš, Garrigue, *Mnohoženství a jednoženství. Přednáška pořádaná spolkem Domovina 7. března 1899*, Praha 1899; *Masaryk a ženy. Sborník k 80. narozeninám prvního presidenta republiky československé T. G. Masaryka*. Díl I., Praha 1930, s. 61–114.

²⁴² BUREŠOVÁ, Jana, *Vztah Charlotty a Tomáše Garrigue Masarykových k ženským spolkům*. In: NEUDORFLOVÁ, Marie L. (ed.), *Charlotta G. Masaryková. Sborník příspěvků z konference ke 150. výročí jejího narození, konané 10. listopadu 2000*, Praha 2001, s. 139–152.

tradičních „mužských“ dějin existují i dějiny žen.²⁴³ Starší bádání o ženách ignorovalo konkrétní procesy a skutečnosti a naopak vycházelo ze společenských norem řízených ústavně-právními dokumenty. Podle filozofů a antropologů 18. a 19. století vyznávajících jistý druh dualismu spadaly utváření a správa veřejných záležitostí do mužských činností, zatímco soukromá sféra byla vyhrazena ženám. Dějiny žen se začaly transformovat od okamžiku, kdy došlo k detailnějšímu zkoumání ženského elementu v rámci nově se etablujících dějin rodiny, dějin čarodějnictví a dějin těla, což s sebou přineslo obrovskou pramennou základnu umožňující prozkoumat další oblasti bádání²⁴⁴ a vyslovit nové závěry.²⁴⁵

4.2 Teorie sexuality 19. století

Analýzou sexuality 19. století se ve svém rozsáhlém díle *Dějiny sexuality* zabýval francouzský filozof a psycholog, představitel francouzské literární avantgardy sedmdesátých let 20. století Michel Foucault. V prvním svazku knižní trilogie nazvaném *Vůle k věděni* přišel s ideou, že v průběhu tohoto „počestného“ období vycházela lidská mravnost ze tří základních atributů, resp. dekretů neexistence, mlčení a zákazu.²⁴⁶ Dobová měšťanská morálka se minimálně navenek odvolávala na pokojné hodnoty pořádku (ve sféře soukromé) a řádu (na úrovni sociálně-politické). Coby ctnostné a žádané byly vnímány vlastnosti jako skromnost, důstojnost, zdrženlivost a šetrnost, naopak zavrhovány byly zahálčivost, výstřelky a život v přílišném luxusu spojený s nadměrným plýtváním zdroji.²⁴⁷ Pouze sanatorium či nevěstinec náležely dle Foucaulta k takovým místům, kde byla sexualita a její projevy tolerovány. Kdekoliv jinde byla vlivem viktoriánského puritanismu považována za výstřednost a v nejužším smyslu vnímána čistě coby prostředek k rozmnožování. Rozkoš s ní spojená se stala neužitečným jevem, který měl jedince k sexualitě dovést, ale neměl být jeho cílem. Komparací období 19. století s érami předchozími stanovil Foucault několik závěrů: „Ještě na počátku 17. století byla prý obvyklá určitá otevřenost. Pro sexuální praktiky

²⁴³ LENDEROVÁ, JIRÁNEK, MACKOVÁ, s. 407.

²⁴⁴ Například kulturním vymezením mužství a ženství v rámci antropologických studií se zabýval VRHEL, František, *Antropologie sexuality. Sociokulturní hledisko*, Brno 2002, s. 23–32. Historickým proměnám v perspektivě rodu byly věnovány sborníky *Gender and historical memory. Historické proměny v perspektivě rodu*. Díl 1 a 2, Praha 1998 a 2000.

²⁴⁵ DÜLMEN, Richard van, *Historická antropologie. Vývoj. Problémy. Úkoly*, Praha 2002, s. 75–76.

²⁴⁶ FOUCAULT, Michel, *Dějiny sexuality. I. Vůle k věděni*, Praha 1999, s. 11.

²⁴⁷ FAFEJTA, Martin, *Úvod do sociologie pohlaví a sexuality*, Věrovany 2004, s. 101–102.

se téměř nevyhledávalo ústraní; slova se říkala bez zbytečných zámlk, věci se přehnaně nezastíraly; člověk byl k nedovolenému nenuceně tolerantní. Kodexy vulgárního, obscenního a neslušného byly ve srovnání s kodexy 19. století vcelku mírné... Po tomto jasném období přišel rychlý soumrak, který vyústil v monotónní noci viktoriánské buržoazie. Sexualita byla najednou pečlivě držena pod zámkem. Uklidila se do ústraní.²⁴⁸ Stala se tak záležitostí, kterou nadále neregulovala pouze církev, chápající sexualitu pro „pouhé“ dosažení rozkoše jako hřích, ale v průběhu 18. století ji osvětenství přetvořilo v celospolečenskou záležitost. Měšťanstvo coby vůdčí sociální vrstva 19. století pak argumentovalo tím, že sex takového druhu představoval plýtvání lidskou energií, která mohla být využita nepoměrně lépe, například v pracovním procesu.²⁴⁹

V medicíně se v oné souvislosti objevila teorie tzv. „pansexualistické etiologie chorob“, podle níž bylo možno každou nemoc považovat za následek sexuální nezřízenosti, používání kontraceptiv či provozování jiných než běžných forem sexuality.²⁵⁰ Nadto byla sexualita potlačována četnými a vzájemně se doplňujícími represivními opatřeními – cenzurou, zákazy a popřením.²⁵¹ Stefan Zweig ve svých memoárech Svět včerejška onu situaci vylíčil následovně: „Nepotřebovali jsme mnoho času, abychom objevili, že všechny authority, jimž dosud patřila naše důvěra, škola, rodina a veřejná morálka, si počínaly v oblasti sexuality podivně neupřímně – a dokonce i od nás požadovaly v této věci jisté tajnostkárství a neupřímnost. Neboť před řiceti až čtyřiceti lety se o těchto věcech smýšlelo jinak než dnes. Snad v žádné oblasti veřejného života nedošlo během jediného lidského života vlivem řady faktorů – emancipace ženy, Freudovy psychoanalýzy, sportovního kultu těla, nezávislosti mládeže – k takové totální proměně jako ve vzájemných vztazích pohlaví.“²⁵²

Na otázku, zda 19. století bylo skutečně epochou potlačování sexuality se nicméně odpovědi různily. Filozof a sociolog Norbert Elias spatřoval v civilizaci protiklad nespoutaného uspokojování tělesných potřeb. 19. století se domáhalo „pudové zdrženlivosti“, kterou zdůvodňovalo „formou mravouky“. V civilizačním procesu byla

²⁴⁸ FOUCAULT, s. 9.

²⁴⁹ LENDEROVÁ, Milena, *Tělo intimní. Poznámky k sexualitě 19. věku*. In: LENDEROVÁ, Milena, HANULÍK, Vladan, TINKOVÁ, Daniela (ed.), *Dějiny těla. Prameny, koncepty, historiografie*, Červený Kostelec 2013, s. 149–150.

²⁵⁰ ROŽÁNEK, Otakar, *Pud pohlavní a prostituce*. I. a II. díl, Praha 1903, s. 17.

²⁵¹ FOUCAULT, s. 16–17.

²⁵² ZWEIG, Stefan, *Svět včerejška. Vzpomínky jednoho Evropana*, Praha 1999, s. 82–83.

sexualita stále více otázkou soukromou, „maskovanou kulisami společenského života“ a soustředěnou na nejužší okruh rodiny. Svoboda chůze tak byla obětována pokroku.²⁵³

Edward Shorter připisoval 19. století sexuální revoluci, jejíž první etapu kladl do první poloviny století. Během ní někteří londýnští liberálové v čele s Richardem Carlilem, autorem *Knihy pro každou ženu* kázali kontrolu plodnosti, osvobození tužeb a dokonce přímo doporučovali četbu pornografické literatury. Carlile navrhoval zřízení institucí, v nichž by se mladí lidé obou pohlaví dle libosti stýkali, a to bez rizika pohlavních chorob či neplánovaného rodičovství – označoval je jako „Venušiny chrámy“. V tomto neortodoxním řešení viděl možnost redukce všech praktik trestných dle zákona a považovaných tehdejší lékařskou vědou za nepřirozené a odporující přírodě – masturbace, pederastie, prostituce, tj. obecně jiné sexuality. Urbanizace, uvolnění morálky, změna rodinných a společenských struktur a v neposlední řadě rozmach prostituce v rámci celé Evropy jeho teze v tomto ohledu demonstrovaly.²⁵⁴ Následující kapitola přinese detailní sondu do podob manželství druhé poloviny devatenáctého a první poloviny dvacátého století, především v oblasti vnímání sexuality.

4.3 „Život muže a ženy v lásce a manželství“

Pro ženu představovalo manželství zásadní předěl. Její dívčí léta skončila a nastalo období skutečné „dospělosti“, provázené mimo jiné ztrátou „nevinnosti“, a to jak duševní, tak především fyzické. Během 19. století se pojem *panenství* postupně zúžil na označení fyziologického stavu a neprovdané ženy se již běžně nazývaly slečnami. Kategorie „panna“ tak zůstala vyhrazena především pro církevní texty, v případě preskriptivní světské literatury pak šlo výhradně o panenství coby období, během něhož se dívka připravovala na další životní role. Spisy výchovného a vzdělávacího charakteru směřovaly především k utváření pro ženu nezbytných dovedností a morálních vlastností, zatímco specifika dívčí puberty začala být brána v potaz teprve na přelomu 19. a 20. století.²⁵⁵

Katolická publicistika doby předbřeznové zdůrazňovala jedinečnost panenského stavu – šlo o reakci na pokles společenské morálky vlivem napoleonských válek. Ženám

²⁵³ ELIAS, Norbert, *O procesu civilizace. Sociogenetická a psychogenetická zkoumání. I. Proměny chování ve světských vyšších vrstvách Západu*, Praha 2006, s. 246.

²⁵⁴ LENDEROVÁ, *Tělo intimní*, s. 152.

²⁵⁵ LENDEROVÁ, KOPIČKOVÁ, BUREŠOVÁ, MAUR (ed.), s. 96–97.

byly nabídnuty dvě alternativy: manželství či klášter. Ačkoliv autoři připouštěli, že manželský stav je také „bohu milý“, přednost měla celoživotní neposkvrněnost, která ji údajně činila „andělu podobnou“.²⁵⁶ Jako jeden z argumentů pro zachování dívčí čistoty byl využíván prvotní hřích, kdy Bůh Adama a Evu zkoušel ve vytrvalosti, poslušnosti, oddanosti a především odolnosti vůči pokušením – vlastnostech nezbytných pro „nevěstu Kristovu“. Jejich selhání mělo fatální následky pro celé lidstvo, kterému byl odepřen vstup do ráje.²⁵⁷ Ocenění dívky, která „z lásky ke Kristu čistou chce se zachovati“ a tak alespoň částečně očistit lidské pokolení od dědičného hříchu, díky tomu nadále zůstávalo vysoké.²⁵⁸

Tento názor však nadále nemohl konkurovat výchově, šířící se stále sekularizovanější společností a směřující dívku k manželství a mateřství. Ačkoliv příručky o povinnostech ženy coby matky, manželky a hospodyně obsahovaly velmi podrobné líčení jejího každodenního života, jen málokterá v sobě nesla sexuálně naučný prvek. Hovořilo-li se v nich o manželském stavu, pak ve smyslu celoživotního závazku, který s sebou nevyhnutelně přinášel.²⁵⁹ V případě publikací týkajících se problematiky těhotenství byl samotný akt plození popsán několika řádky, v lepším případě drobnými odstavci.

V průběhu 19. století se v souladu s lékařskou vědou vyvíjely také představy o samotném principu početí. Zmizely raně novověké výklady líčící akt oplození coby splynutí mužské a ženské semenné substance, popřípadě sloučení mužské substance s menstruační krví v děloze, která poté sloužila k výživě plodu již preformovaného mužským semenem v matčině lůně. Ona „životodárná“ tekutina reprezentovala „pátou“ tělesnou šťávu, vyšší formu krve a esenci všech orgánů mužského těla, podobnou substancím míchy a mozku.²⁶⁰ Obdobně „humorné“ interpretace se ve zdravotnické literatuře objevovaly a zůstaly živé až do 19. století navzdory skutečnosti, že již o dvě století dříve byla díky mikroskopu objevena spermie a van de Graafův folikul (tehdy milně považován za zárodečné vajíčko).²⁶¹

²⁵⁶ ŠKODA, Josef, *Panna ve své důstojnosti čili Pravidla života nábožné panny*, Praha 1840, s. 63–69.

²⁵⁷ BARTL, K., *Kniha katolického náboženství pro dospělejší mládež. Díl I. Věrosloví*, Praha 1849, s. 38–44.

²⁵⁸ STRÁNSKÝ, Adolf, *Panna křesťanská neb knížka modlicí pro panny*, Hradec Králové 1837, s. 2.

²⁵⁹ ZAPOVÁ, s. 124–131.

²⁶⁰ TINKOVÁ, *Tělo, věda, stát*, s. 181–188.

²⁶¹ LENDEROVÁ, Milena, TINKOVÁ, Daniela, HANULÍK, Vladan, *Tělo mezi medicínou a disciplínou. Proměny lékařského obrazu a ideálu lidského těla a tělesnosti v dlouhém 19. století*, Praha 2014, s. 156–157.

Pro zajímavost lze uvést dílo z roku 1819 od slovenského evangelického básníka Bohuslava Tablice nazvané *Kratičká dietetika*, kde v kapitole o tělesném obcování popsal pravidla pohlavního styku na bázi reprodukční a kde nabádal mladé muže: „*Nemrhej síly těla svého láskou a tělesným obcováním... Láska a tělesné obcování pozbavuje lidi té nejvzácnější těla vlahy, kteréž vyprazdňování nikdy jináč, leč v pořádném manželství k plození dítek se díti má. Stráta jednoho lotu této vlahy více tělo zemdlívá než stráta 20 lotů krve.*“²⁶² Tělesná láska obecně podle něj představovala fyzicky náročnou a v mnoha ohledech nebezpečnou činnost, kterou bylo zapotřebí redukovat. Jak dále uvedl: „*V obcování s osobou druhého pohlaví i duše jest plna přeprudkých náruživostí, tělo jest v třesoucím se pohybování, která pak přes svůj žlábek, v němž se točí, rozšířená proudí se v naběhlých žilách.*“²⁶³

První návštěva manželského lože tak pro dívku udržovanou v nevědomosti nezřídka představovala nepříjemné naplnění neurčitého strachu, který pro svou neznalost nedovedla blíže definovat. Stephan Zweig ve své knize *Svět včerejška* vzpomněl na zábavnou historku, kolující v rámci rodiny o jedné z jeho tet, „*kteřá se o svatební noci v jednu hodinu ráno náhle opět objevila v bytě svých rodičů a zvonila na poplach, že toho příšerného člověka, za něhož ji provdali, nechce už nikdy vidět, neboť ta šílená obluda se naprosto vážně pokoušela ji svléci. Jen stěží prý se tomuto zjevně úchylnému požadavku ubránila.*“²⁶⁴ Svou neblahou roli v takových případech sehrála jak naivita a nepřipravenost novomanželky, tak dominantní chování ženicha. Na konci 19. století a především ve století 20. se proto objevovaly první příručky obsahující rady pro muže jak zacházet s panenskou nevěstou co nejšetrněji. Vycházelo se v nich z předpokladu, že novomanžel má na rozdíl od své družky v sexuální oblasti jisté zkušenosti.²⁶⁵

Samozřejmě nelze vyloučit, že pro část novomanželů představovala jejich první společná noc naplnění erotických fantasií a veskrze pozitivní zážitek. Avšak krátké

²⁶² TABLIC, Bohuslav, *Kratičká dietetika*, tj. *Zpráva o zadržení dobrého řádu života, a k zachování tudy stálého zdraví až do nejpozdější starosti. Kniha pro každého, nejvíce pak pro školy slovenské*, Vacov 1819, s. 64–66.

²⁶³ Tamtéž.

²⁶⁴ ZWEIG, s. 93.

²⁶⁵ Například na možnost poranění rodidel během svatební noci upozornil doc. MUDr. Panýrek: „*Zmiňuji se o těchto případech jen proto, aby novomanželé, byvše poučeni, vedli si vůči nedotknutému panenství své choti šetrně a jemně, ne jako bořící beran válečné techniky starořímské.*“ PANÝREK, Duchoslav, *Kdo zvedne kámen? Výklady a rozklady starého lékaře o pohlaví a jeho důsledcích*, Pardubice 1926, s. 137.

období manželské erotické touhy a (v nejlepším případě) promilovaných nocí mělo být ukončeno, alespoň dle představ tehdejších mravokárců, autorů církevní literatury i lékařů, co nejdříve. Katolická církev sice konzumaci manželství tolerovala, ale pouze pokud byla prováděna se záměrem reprodukce. Ba co víc, žena neměla právo odpírat muži jeho manželská práva a naopak, neboť takové odříkání mohlo mít za následek cizoložství, nemravnost a jiné nepatřičné aktivity. Během pohlavního styku byla povolena jediná tzv. „misionářská“ poloha, zatímco jakékoliv další praktiky, včetně laskání, bylo-li jeho cílem dosažení tělesné rozkoše, se přísně zapovídaly.²⁶⁶

Třebaže sexuální zdrženlivost kázali představitelé katolické církve svým věřícím až hluboko do 20. století, již od konce století předchozího ztrácelo náboženství nad intimním životem lidí stále větší měrou kontrolu. Přes měšťanskou pruderii, pro kterou jediný důvod k manželskému styku, v němž měla žena zastávat naprosto pasivní roli, představovalo plození dětí,²⁶⁷ vzrostl počet lékařské populární literatury, která se s tímto panujícím názorem rozcházela. Autoři těchto publikací určených zpočátku pouze pro muže, postupně však pro oba partnery, často obhajovali mužskou sexualitu, zatímco ženu prezentovali jako bytost cudnou a zdrženlivou.²⁶⁸ Naplněné a ideální manželství ztělesňoval „hygienický“ pohlavní styk bez erotického podtextu, který by mohl vést k nežádoucímu probuzení ženské smyslnosti – největší ohrožení v tomto smyslu představovala doba líbánek.²⁶⁹ Nadměrná smělost a iniciativa v sexuální oblasti, stejně jako ochota k provádění neobvyklých či dokonce odsouzeníhodných intimností mohly v budoucnu vést k manželčině nevěře.²⁷⁰

V českých zemích se první otevřenější informace o intimních detailech manželského života objevily v překladových pracích na konci 19. století. Italský lékař Paolo Mantegazza, autor stěžejních prací na toto téma, ženskou sexualitu sice respektoval, nicméně praktické projevy ženské erotické touhy považoval za nežádoucí.

²⁶⁶ LENDEROVÁ, KOPIČKOVÁ, BUREŠOVÁ, MAUR (ed.), s. 231–232.

²⁶⁷ VONDRUŠKA, Vlastimil, *Intimní historie od antiky po baroko*, Praha 2007, s. 107–108.

²⁶⁸ Například kapitola *Tajněstářství v pohlavních věcech*, RUSSELL, Bertrand, *Manželství a mravnost*, Praha 1931, s. 88–105.

²⁶⁹ Velmi kriticky se k ženám coby milenkám či manželkám stavěl článek *O špatném vlivu žen na muže* od lékaře J. Steppana, v němž tvrdil: „*Již jako milenka mužova má značný vliv na muže. Bojíc se, aby ho neztratila, připoutá jej k sobě a překáží mu ve snaze, aby svým starším závazkům vyhověl; odcizí jej tak rodině, přátelům a nutí jej zanedbávat povinnosti svého povolání... Neméně zhoubně působí žena na muže jako manželka, nemajíc porozumění pro jeho cíle a snahy. Necítíc sama potřebu svého ducha zaměstnávat, překáží i muži v duševní práci a způsobí, že týž zcela zakrní.*“ STEPPAN, J., *O špatném vlivu žen na muže*. In: *Přednášky volné Lidové školy v Kolíně, II. Podzimní období, Kolín 1910*, s. 37–38.

²⁷⁰ RIBBING, Seved, *Manželství a život pohlavní. Kniha pro snoubence a manžele*, Praha 1923, s. 95.

Aktivita měla zůstat výhradně na muži, na něhož se tak lékařovy rady primárně zaměřily.²⁷¹ Žena byla reprezentována jako objekt mužských tužeb, které však bylo třeba přijatelným způsobem korigovat. Například v jedné z příruček pro dospívající chlapce její autor připomíná velmi důležitou skutečnost, že „*od pouhé touhy po ženě ke zmocnění se ženy je malý a věru často snadný krůček. Jelikož však krok ten jen zřídka kdy zůstává bez trestu, je důležitým úkolem lékařovým, ujmouti se obětí a napravit škody vzešlé z nerozvážného kroku toho*“.²⁷²

Obdobně laděná kniha určená dívkám, zahrnující v sobě srozumitelné vysvětlení pohlavní hygieny, tělesné stránky manželského soužití, početí, průběhu těhotenství a porodu byla roku 1907 přeložena do češtiny první českou lékařkou Annou Bayerovou. Autorkou titulu *Žena lékařkou* byla Anna Fischerová-Dückelmannová, zabývající se v Drážďanech rovněž medicínou. Ačkoliv obě ženy zastávaly ohledně ženské sexuality a s ní spojené morálky značně konzervativní názory – manželství považovaly za jediný možný rámec sexuálního chování a pohoršoval je dobový úpadek mravnosti – stavěly se současně odmítavě proti představě muže coby „*zploditele plodu, který od něj žena převezme a pouze živí a dochová ve svém lůně*“.²⁷³ V této návaznosti pak bylo manželství pro ženu žádoucí především ze zdravotních důvodů coby „ventil“ k uvolnění fyzických potřeb, nikoliv však nezbytné. Vdané ženě bylo doporučováno vychovávat muže prostřednictvím určité sexuální cudnosti a zdrženlivosti.²⁷⁴ Měla odolávat jeho touze a pohlavnímu styku se oddávat nejlépe maximálně jednou až dvakrát do měsíce, čehož mělo být dosaženo oddělenými ložnicemi či alespoň lůžky. V opačném případě by manžel po boku přehnaně poddajné ženy trpěl sklony k „*nezřízenosti a nemírnosti*“, což by vedlo k mravnímu úpadku s přímým vlivem na rodinu a společnost. Tzv. „*dvojitá morálka*“ pak autorky striktně zavrhly. Podle jejich názoru měl být muž při vstupu

²⁷¹ MANTEGAZZA, Pavel, *Hygienu lásky*, Praha 1895, s. 52–53; MANTEGAZZA, *Physiologie ženy*, s. 40.

²⁷² FOURNIER, Alain, *Naším synům, když dospívají osmnáctého roku několik rad lékařských*, Praha 1906, s. 6.

²⁷³ BAYEROVÁ, Anna, *Žena lékařkou. Lékařská kniha, věnovaná péči o zdraví a léčbě nemocí se zvláštním ohledem na ženské a dětské nemoci, pomoc ku porodu a ošetřování dětí* (dle MUDr. A. Fischerové-Dückelmannové zpracovala MUDr. Anna Bayerová), Praha 1907, s. 166.

²⁷⁴ Možno srovnat s výrokem: „*Muže naproti tomu může se velmi snadno zmocnit odpor k ženě, která – jakkoliv teprve na jeho podnět – zabývá se technikou pohlavního života způsobem, který jeho přirozený cit pociťuje jakožto v rozporu jsoucí s bezprostředností, panenstvím a čistotou, jež každý muž od své manželky žádá a očekává.*“ RIBBING, Seved, *Manželství a život pohlavní. Kniha pro snoubence a manželé*, Praha 1923, s. 94–95.

do manželství stejně čistý a neposkvřený jako se to očekávalo od jeho nevěsty.²⁷⁵ Díky tomu byl schopen zachovat si plnou mužnou sílu nutnou ke zplození „plnohodnotného“ potomstva. Pokud nebyl schopen odolávat svým animálním potřebám před svatbou, neměl se vůbec ženit.²⁷⁶

Ženskou sexualitu paradoxně osvobodila až fatální zkušenost první světové války, neboť se během válečných let prokázala jejich schopnost samostatného života a tím i svobodného rozhodování v oblasti sexu. Vzrostl odborný i laický zájem o pohlavní život, psalo se o něm v antropologických, lékařských, sociologických, beletristických²⁷⁷ i populárně naučných publikacích.²⁷⁸ Otázka sexuality měla být, samozřejmě s patřičnými úpravami s ohledem na věk, řešena již během dětství²⁷⁹ a především v dospívání.²⁸⁰ V souvislosti se vzrůstem pohlavních chorob a rozmáhající se prostitucí se názor na potřebu šíření pohlavní osvěty mezi mládeží nicméně objevoval již na přelomu století. Kritika byla směřována především na nedostatečné vzdělávání v této oblasti, což vedlo k častým omylům a komplikacím, znemožňujícím zdravý sexuální život.²⁸¹

Ostatně medicína a především jazykověda měly ještě v 19. století velké problémy se samotným pojmenováním fyziologických a anatomických jevů, jež byly do té doby známy výhradně pod latinskými názvy. Češtině chyběla odborná

²⁷⁵ Stejný názor nalezneme např. u GEORG, Iwan Eugen, *Pohlavní život v manželství se zvláštním zřetelem k problému omezení porodů způsobem přirozeným a mravně nezávadným. S tabulkami k určení neplodných dnů u každé ženy*, Praha 1932, s. 14–15.

²⁷⁶ BAYEROVÁ, s. 168–169.

²⁷⁷ SVOBODOVÁ, Růžena, *Po svatební hostině. Povídky o manželství*. Díl první, Praha 1916; možno porovnat s představou o manželství viz SKRAM, Amalia, *Povídky o manželství*, Praha 1908.

²⁷⁸ GERLING, Reinhard, *Diskrétní odpovědi na intimní otázky. Dvacet kapitol pro vážné lidi*, Praha 1924, s. 17–32.

²⁷⁹ Typickým příkladem je kniha Zdeňka Záhoře, v níž jsou jednotlivé příběhy uspořádány na základě pohlaví a věku. Například poučení pro 13leté dívky o pohlavním styku bylo popsáno následovně: „Na procházce s matkou uviděla Klárka, jak se kozel pojímal na koze. Matka počne své poučení od rostlin, u nichž vítr vykoná úkon oplození. [po nástinu situace následuje samotný matčin výklad] Avšak k vajíčku uvnitř v koze nemůže žádný větřík přiváti oplodňující pyl; to musí opatřiti sám kozel a z váčku, který jsi u něho viděla, právě tak jako u jiných zvířat musí vajíčko oplodniti. Proto dělal s ní to, cos prve viděla. To je něco docela přirozeného, musí to tak býti a děti se tak. A není tomu tak jen u koz. Kdyby se to nedálo u všech tvorů, nikdo už by se nerodil a všichni tvorové by vymřeli a svět by zpustl.“ Více viz ZÁHOŘ, Zdeněk, *Jak vzniká život. Čítanka pohlavní výchovy o 5 dílech*, Praha 1925, s. 64; srovnej ZÁHOŘ, Zdeněk, *Příručka pohlavní výchovy pro rodiče*, Praha 1931, s. 11–12.

²⁸⁰ ZÁHOŘ, Zdeněk, *Pohlaví, láska, otcovství. Příručka pro chlapce*, Praha 1923, s. 12–17.

²⁸¹ MACFADDEN, Bernarr, *Dokonalá zdravotní věda pro praktický život. Díl II. Macfaddenova encyklopedie tělesné kultury*, Praha 1924, s. 7–8.

terminologie, což se projevilo především u tabuizovaných partií ženského těla, tj. rodidel. Ty měly nezřídka pouze hovorová či přímo vulgární označení, v lepším případě pak byly opsány prostřednictvím metafor. Navíc jakoby se lékařská věda záměrně vyhýbala popisu mužských genitálií – o jejich anatomii se čtenář té doby nedozvěděl prakticky nic.²⁸²

Z toho důvodu se domněnka, že se dospívající lidé dobrali pravdy ohledně sexuálního potenciálu svých těl především vlastními zkušenostmi a úsilím, jeví jako realistická. Venkov v této souvislosti nabízel větší možnosti ke zkoumání vlastní tělesnosti, a to díky značnému sepětí s přírodou, okolnímu volnému prostoru s množstvím tichých zákoutí vhodných ke společnému setkávání a především díky prostředí s méně omezujícími společenskými pravidly.²⁸³

Naproti tomu městské vrstvy dohlížely na své potomky podstatně důsledněji. Sexuální touhy chlapců, nad nimiž byl dozor o poznání mírnější než nad dívkami, však byly stupňovány četbou erotické literatury, pornografickými fotografiemi i zkušenostmi předávanými mezi vrstevníky. K samotné ztrátě panictví obvykle docházelo za asistence služek, děveček, či nejčastěji prostitutek, a to mezi osmnáctým a dvacátým rokem života.²⁸⁴ Zajímavostí zůstává, že podle litery zákona (dle trestního zákoníku z roku 1803) se sexuální styk služebných se synem či jiným nezletilým příbuzným zaměstnavatele přísně zapovídal a v případě porušení takového zákazu hrozil trest odnětí svobody na jeden až tři měsíce nepodmíněně.²⁸⁵

Pohlavní pud se pochopitelně projevoval i u dívek, které však byly nuceny „hlasu přírody“ odolávat. To samozřejmě neznamenalo, že by nástrahám dospívání občas nepodlehly – dokonce i v „lepších“ rodinách se někdy uzavření sňatku uspíšilo a první potomek se mladému páru narodil „předčasně“, či šlo dokonce o těhotenství nemanželské. Získání prvních sexuální zkušeností nicméně zůstávalo z genderového

²⁸² LENDEROVÁ, TINKOVA, HANULÍK, s. 149–152.

²⁸³ Tamtéž, s. 256.

²⁸⁴ *O pohlavní výchově mládeže. Podání Spolkové rady pedagogického muzea Komenského c. k. Zemské školní radě pro Království české*, Vinohrady 1917, s. 6–7.

²⁸⁵ Paragraf (dále jen §) 249 k této problematice pravil: „Kdožtoli z domácích, jenž dceru nedospělou, aneb osobu nedospělou, pánu domácímu neb paní domácí příbuznou, k hospodářství domácímu patřící, zmrhá, dle rozdílu povahy mezi ním a rodinou domácí, vězením tuhým jedno až tříměsíčním trestán býti má.“ Více viz *Kniha práv nad přečiněními hrdelními a těžkými řádu městského (totiž policie), přestupky*, Vídeň 1804, s. 122. Konkrétně o služebných pak bylo hovořeno v § 250: „Stejný i též trest proti osobě ženské v domu rodiny nějaké rodiny sloužící, jenž by syna, aneb příbuzného nedospělého tam bydlícího ke smilstvu zavedla, uložen jest. Prohledávání a trestání obou těch pádům nešťastných však jen toliko na požádání rodičů, příbuzných aneb poručnictví místo má.“ Více viz Tamtéž.

hlediska i nadále značně nerovnoměrné. K zásadním změnám v přístupu a větší otevřenosti vůči ženské sexualitě tak došlo až po první světové válce.

Nezbytnost aktivního pohlavního života – názor šířící se přibližně od 20. let 20. století – pak byla na základě lékařského doporučení přiznána mužům mezi 22. a 24. rokem věku, u žen pak mezi 19 a 21 lety.²⁸⁶ Přiznání práva na sexuální život znamenalo v oblasti ženské emancipace převratnou událost, přinášející s sebou řadu pokrokových a nezdědka také odvážných názorů. Jedním z nich bylo předsvědčení, že skrze uspokojivý sexuální život lze v pozitivní slova smyslu ovlivnit zdravotní stav ženy a příznivým způsobem rovněž stimulovat její reprodukční potenciál. Pravidelný pohlavní styk měl zároveň sloužit jako obrana proti nevěře – v tomto ohledu tak došlo k diametrálně odlišnému přístupu vůči ženským sexuálním projevům, než tomu bylo v době předválečné.²⁸⁷ Ospravedlnitelnými důvody k odmítnutí styku pak mohly být pouze závažné okolnosti jako menstruace, těhotenství či šestinedělí.²⁸⁸

Kdysi striktně vyžadovaná a uctívaná zdrženlivost byla nyní označena za možného původce „pohlavní chladnosti“, která mohla kromě zřejmého ohrožení manželství vést až k fyzickým projevům v podobě nemocí (a to především u žen) jako byly například anémie (chudokrevnost), emoční nestabilita (hysterie) či nymfomanie.²⁸⁹ Spojení mezi ženskou psychikou a sexuální netečností se pokoušel vysvětlit profesor soudního lékařství na pařížské univerzitě Paul Camille Brouardel, když uvedl: „*Žena hysterická je ráda považována za osobu stíženou jistou chlípností. Je to úplně nepřesné a jde tu patrně o změtení hysterie s nymphomanií. Je to omyl, jenž má původ velmi starý, neboť opírá se o výrok Platonův: ‚Děloha je živočich, který vši silou chce počítí a který rozvzteklí se, když nepočíná.‘ ... Hysterie je porucha, s níž děloha nemá co činiti... často hysterie u ženy je provázena frigiditou.*“²⁹⁰

Pro muže nepředstavovalo ukojení erotických tužeb nijak velký problém. Nezřídka nacházeli uspokojení v náručí jiných žen, nejčastěji prostitutek, přičemž společnost tuto „dvojí morálku“ velkomyslně přehlížela. Nerovný přístup v otázce neposkvrněnosti při vstupu do manželství dlouho odolával feministickým snahám stejně

²⁸⁶ ZIKEL, Heinz, *Hygienu manželství a líbánky*, Prostějov 1923, s. 29.

²⁸⁷ DEBAY, Auguste, *Muž a žena v manželství. Přírodopis a lékařské dějiny manželů*, Praha 1897, s. 12–20.

²⁸⁸ GREGOR, s. 25–26.

²⁸⁹ ZIKEL, s. 10–11.

²⁹⁰ BROUARDEL, Paul Camille, *Manželství, neplatnost jeho, rozloučení, těhotenství a porod*, Praha 1902, s. 57–58.

jako úsilí odborníků či pobouření ze strany avantgardních umělců.²⁹¹ Panovalo obecné přesvědčení, že dozví-li se manželka o předmanželských stycích a avantýrách svého muže, má plné právo být rozhořčena, avšak měla by mu odpustit a zapomenout (právě schopnost odpuštění byla vnímána jako doklad ženské morální převahy). V opačném případě však podobný přístup neplatil, ba co víc, na ženu bylo nazíráno jako na „nečistou, poskvřněnou“ bytost, která svou hanebností poškodila nejen své dobré jméno, ale rovněž pověst celé rodiny a svým nevhodným chováním zesměšnila potenciálního budoucího manžela.²⁹² Matky měly ostatně již v dospívání svým dcerám všteňovat poučku týkající se faktu, že jen málo mužů vstupuje do manželství bez předchozích sexuálních zkušeností, zatímco ženám se takové „poučení“ přísně zapovídá.

Příčinu bylo možno nalézt již v samotném přístupu k sexualitě obou pohlaví – zatímco muž byl vnímán jako smyslnější, agresivnější a naruživější, nahlížející na soulož coby na jednu ze základních lidských potřeb, žena v milostném aktu spatřovala především láskyplný důkaz partnerovi oddanosti vůči své osobě.²⁹³ Oponenti tohoto stanoviska zdůrazňovali, že tolerance mnohoženství v rámci jedné poloviny lidstva a příkaz sexuální zdrženlivosti pro polovinu druhou představuje nespravedlivé počínání. Otázka pohlavní rovnoprávnosti byla taktéž stále více diskutována jak v odborných, tak amatérských kruzích a ačkoliv pokrokové názory nacházely v tradičně smýšlející společnosti ohlas jen zvolna, požadavek panenství při vstupu do manželství již nebyl tak nesmlouvavý.²⁹⁴

Mimomanželský či předmanželský pohlavní styk byl na konci dvacátých let 20. století již běžnou součástí života mladých lidí bez ohledu na jejich společenské postavení. Panenských nevěst značně ubylo a dokonce se objevila i shovívavost vůči soužití nesezdaného páru.²⁹⁵ Partneři se měli učit jeden od druhého (i přesto měl být dle názoru přeživšího z 19. století „školitelem lásky“ především muž), vzájemně se v milostném umění zdokonalovat a poznávat svá těla. Zdokonalovala se také forma ženské koketérie, která měla mít, byla-li prováděna správně, na muže přímo afrodiziakální účinky. Populární se rovněž stala myšlenka, že mužskou touhu lze

²⁹¹ LENDEROVÁ, KOPIČKOVÁ, BUREŠOVÁ, MAUR (ed.), s. 234–235.

²⁹² HORÁK, A., *Zákon rozlukový po roce praxe*. In: *Právník* 59, 1918, s. 285.

²⁹³ VYTOPIĽ, Jaroslav, *Pohlavní otázka mladého věku*, Pardubice 1924, s. 25–28.

²⁹⁴ GEORG, s. 14, 22.

²⁹⁵ BAUER, Bernard, *Ženo, poznej sebe samu. Studia o těle, duši, pohlavním životě a erotice ženy*, Český Těšín 1930, s. 115–116, 118.

stupňovat prostřednictvím hrané stydlivosti, umění odpírat, dráždit a svádět.²⁹⁶ Žena měla být muži milenkou, manželkou (či životní partnerkou), společnicí, hospodyní, přítelem a matkou jeho dětí – syntézou všech těchto dispozic by se poté jeho očím jevila jako jakási „femme fatale“.

K intimnímu poznávání partnerů před svatbou se lékařská věda stavěla poměrně kladně, dovolávala se však jejich zodpovědnosti a zdůrazňovala, že zdravého pohlavního života lze jen obtížně dosáhnout bez příslušného vzdělání.²⁹⁷ Projevy sexuálního chování byly rovněž kladeny do souvislosti s obecnou kulturou a sociálním prostředím. Panovalo přesvědčení, že ženy z nižších vrstev společnosti či ženy z venkovského prostředí jsou sexuálně více otevřené, vášnivé, nespoutané.

4.3.1 Cesta k manželství – výběr partnera, námluvy, zasnoubení a svatba

Ačkoliv se správně vychovaná mladá dáma v otázce uzavření sňatku stále řídila především radou rodičů či poručníků, manželství se v průběhu zkoumaného období stále častěji uzavírala z lásky.²⁹⁸ Neméně důležitým aspektem při volbě partnera bylo po celé 19. století náboženské vyznání²⁹⁹ – brožury pro věřící nejednou varovaly před nástrahami tzv. smíšeného manželství.³⁰⁰ Dalšími kritérii byly dobrá pověst, společenské postavení a tomu odpovídající majetek, duševní zdraví a čistý trestní rejstřík (tehdy souhrnně označováno jako zachovalost)³⁰¹ a příslušnost ke stejné sociální

²⁹⁶ Tamtéž, s. 182, 193–194.

²⁹⁷ MARAŇÓN, Gregorio, *Tři úvahy o pohlavním životě. Pohlaví, práce a sport. Mateřství a feminismus. Pohlavní výchova a pohlavní rozlišení*, Praha 1937, s. 91–94.

²⁹⁸ JANČÍKOVÁ, Eva, *Historie svateb od nejstarších dob po současnost*, Praha 2012, s. 144; srovnej KRÁSNOHORSKÁ, Eliška, *Listy staré vychovatelky k někdejší schovankám*, Praha 1868, s. 20–21.

²⁹⁹ Snoubence povinně oddával katolický duchovní a sňatek samotný pak bylo zapotřebí zapsat do svatební matriky konkrétní farnosti, více viz *Obecný zákoník občanský mocnářství rakouského. Ku potřebě právníkův i každého občana vůbec vysvětlen a potřebnými formuláři opatřen*, Praha 1887, s. 32–33. Vychování dětí v křesťanském duchu pak bylo doporučováno v nábožensky orientované literatuře, např. WITTMANN, Josef, *Jak krásný a důležitý jest křesťanský stav manželský?*, Brno 1890, s. 11–17.

³⁰⁰ POHOŘELÝ, Josef Mírúmil, *Obraz smjsseného manželstwj. Powjodka pro katolické panny*, Praha 1842, s. 6–5.

³⁰¹ *Obecný zákoník občanský*, s. 35–47 (§ 47 a 48). Dalšími překážkami v manželství byly například rozdílnost náboženského vyznání, duchovní slib či švakrovství (tj. příbuzenství), více o této tématice viz LAURIN, František, *Pokrevensví a švakrovství jakožto překážky manželství rozlučující*, Praha 1891; srovnej MACKOVÁ, Marie, *Sňatek ve světle rakouského Všeobecného občanského zákoníku*. In: HALÍŘOVÁ, Martina (ed.), *Oznamuje se láskám našim... aneb svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu století*. Sborník z konference konané 13.–14. září 2007 ve Východočeském muzeu

vrstvě. Poslední pravidlo bylo dodržováno zejména v aristokratických kruzích, ačkoliv i zde v průběhu 19. století docházelo k postupnému uvolňování a morganatických sňatků i přes jejich závažné následky přibývalo.³⁰²

Přelomovými se stala osmdesátá a devadesátá léta 19. století, zastávající v manželské otázce značně protichůdné názory. Na straně jedné vzniklo několik studií od T. G. Masaryka, nahlížejících na manželství jako na láskyplný celoživotní vztah založený na věrnosti a sexuální zdrženlivosti,³⁰³ současně se však objevila populárně naučná literatura naopak fyzickou stránku lásky zdůrazňující a zcela zavrhnoucí sňatky z rozumu.³⁰⁴ Skutečnou reformu představovalo dílo Elen Keyové (českým čtenářům přístupné již před první světovou válkou), která tělesnou lásku schvalovala nejen v manželství, ale i mimo něj (volná láska však pro ni byla nepřípustná) a za nemravnou naproti tomu považovala „sňatkovou politiku“. Muž a žena měli žít ve vzájemné shodě a zákon se měl vztahovat pouze na práva a povinnosti týkající se jejich případných potomků.³⁰⁵ Pozůstatky křesťanských dogmat se snažil z manželství natrvalo odstranit anglický filozof Bertrand Russel.³⁰⁶ V průběhu prvních desetiletí 20. století (především po roce 1918) se láska a pohlavní život staly určujícím rysem partnerského vztahu.³⁰⁷

Příležitostí k seznámení měli mladí lidé dostatek – ať už šlo o taneční společenské zábavy (plesy, bály, dožínky, apod.), dobročinné bazary, divadla, promenády, poutě či rozvíjející se sport, a to především tenis, plavání, míčové hry, bruslení, lyžování, projížďky na koních či bicyklech.³⁰⁸ I přesto bylo mnohdy využito služeb dohazovačky,³⁰⁹ a to i v době, kdy začal dobový tisk poskytovat možnost seznámení prostřednictvím inzerátů. Jedním z takových periodik byl na začátku 20. století založený měsíčník *Eros. Časopis pro zájmy sňatkové*, „způsobem

v Pardubicích, Pardubice 2007, s. 68–69; KŘÍŽENECKÝ, Jaroslav, *Zákonná úprava příbuzenských sňatků s hlediska biologicko-lékařského*. In: *Právník* 57, 1918, s. 325–331, 361–365.

³⁰² BEZECNÝ, s. 93; srovnej ŠVARČÍKOVÁ-SLABÁKOVÁ, s. 188–194.

³⁰³ MASARYK, *Mnohoženství a jednoženství*, s. 9, 21–23.

³⁰⁴ MANTEGAZZA, Paolo, *Physiologie lásky*, Praha 1891, s. 10.

³⁰⁵ KŘIVÝ, Karel, *Elen Keyová o manželské mravnosti*. In: *Ženská revue* 7, 1911, 2, s. 53–60.

³⁰⁶ RUSSELL.

³⁰⁷ PŘEČKOVÁ, Karla, *Hledající se a hledaná. Společenské představy o ženě za první československé republiky (1918–1938)*. *Magisterská diplomová práce (Filozofická fakulta Univerzity Palackého)*, Olomouc 2008, s. 32–33.

³⁰⁸ LENDEROVÁ, TINKOVÁ, HANULÍK, s. 202–205.

³⁰⁹ Jak dokládá roku 1883 vedené trestní jednání proti neoprávněnému dohazovačství (seznam obsahoval 54 jmen), bylo zapotřebí takovouto „činnost“ provozovat podle zákonných norem a předpisů. Více viz Trestní jednání pro neoprávněné provozování dohazovačství, 20. 9. 1883, Plzeň, Archiv města Plzně (dále jen AMP), Městská registratura (dále jen MR), 854.

moderním... [nabízející] příležitost dojít čestnou cestou k uzavření sňatku“.³¹⁰ Česká společnost však nebyla na zveřejňování soukromých informací široké veřejnosti zvyklá a list po dvou letech zanikl.³¹¹

Po nalezení vhodného partnera³¹² následovala žádost o ruku, pronesená buď mužem samotným či jeho prostředníkem před rodiči nevěsty, zhruba od poloviny 19. století pak přímo před dívkou. Neodmítla-li nabídku, byly po několikátýdenním dvoření, provázeném stále důvěrnější korespondencí, rozpačitými prvními doteky na rukou a dárky (především květinami) na místě zasnuby, první oficiální příležitost k polibku. Ženich přinesl do domu nevěstiny rodičů prsten a nejčastěji bílou kytici a dívka mu popřípadě mohla věnovat medailon se svou podobiznou či kadeří či pánský prsten. Zpráva o zasnubách se ve společnosti šířila skrze společné návštěvy veřejných míst (divadel, galerií), kam snoubence doprovázela nepostradatelná gardedáma, či oznámením v tisku.³¹³ Období zasnub nebylo zákonem přesně časově vymezeno. Trvalo obvykle tak dlouho, dokud nebyla stanovena výše věna, dohodnuty majetkové záležitosti a určeno datum obřadu. Současně v případě jeho zrušení nehrozil ani jedné ze zúčastněných stran právní postih – uhradila pouze vzniklé náklady.³¹⁴ Naopak povinnost ohlášek byla do občanského zákoníku zanesena v paragrafech 70 až 78 včetně: „*Ohlášky jsou oznámení manželství nastávajícího, v kterém se uvádí obou zasnoubených jméno a příjmení, místo narození, stav a obydlí, s připomenutím, kdo by o nějaké překážce toho manželství věděl, by to oznámil... Ohlášky mají se státi po tři dni nedělní nebo sváteční k osadě farní v obyčejnou dobu v chrámě shromážděné... Nevejdou-li zasnoubenci v manželství v šesti měsících po ohláškách, musí se všechny tři ohlášky opakovati.*“³¹⁵ Od 18. století se stala jejich světskou obdobou tištěná svatební oznámení, posílaná buď před či po svatbě (v takovém případě dle bontonu maximálně

³¹⁰ Eros. Časopis pro zájmy sňatkové, 1. 11. 1903, I/1.

³¹¹ LENDEROVÁ, JIRÁNEK, MACKOVÁ, s. 146.

³¹² Zajímavý vhled do námluv v prostředí nižších společenských vrstev nabídla brožura *Kompas pro mladého dělníka, učně nebo tovaryše*, Brno 1888, s. 22–23. Při výběru nevěsty bylo třeba vzít v potaz jméno (dobrou pověst rodiny), stav (dobrá hospodyně), stáří („*Žádná 16letá fíflenska, ale také ne stará kopuleťá panna, nebo dokonce vdova s tuctem dětí.*“), náboženství (varování před smíšeným manželstvím) a zvláštní znaky (pobožnost, počestnost, mírnost, skromnost, praktičnost a dobrý zdravotní stav). Obdobně varovala před „*milováním úhonným*“, při němž mladík podlehe ženským svodům a ožení se s „*nehodnou ženštinou*“ studie PELLICO, Silvio, *O povinnostech člověka rozprava k jinochu*, Praha 1863, s. 47–49.

³¹³ LENDEROVÁ, KOPIČKOVÁ, BUREŠOVÁ, MAUR (ed.), s. 116–117.

³¹⁴ *Obecný zákonník občanský*, s. 34–35 (§ 45 a 46).

³¹⁵ Tamtéž, s. 45–54 (citovány § 70, 71 a 73).

do sedmi dnů), na která pak pozvaní hosté reagovali posláním darů do domu nevěstiniých rodičů zhruba dva týdny před plánovaným sňatkem.³¹⁶

Nejčastější roční období pro konání svateb představovaly podzim a zima, naopak neoblíbené byly měsíce letní a z jarních pak květen (i odtud lidová pranostika „svatba v máji, brzy na máry“).³¹⁷ Zapovězená byla rovněž období adventu či Velikonoc. Okázalost obřadu, svatební hostiny a oslav stejně jako v dnešní době souvisely především s finanční situací rodičů nevěsty – šlechtické svatby³¹⁸ byly pochopitelně honosnější než svatby měšťanské, kde se naopak prosazovala jistá střízlivost. Doslova velkolepou podívanou se se svými přesnými pravidly a třídními oslavami stala venkovská svatba bohatých sedláků.³¹⁹ Tradice svatební cesty coby součásti sňatkového přechodového rituálu (pro manželské páry, které si podobné „zpestření“ prvních společných chvil mohl finančně dovolit) byla v průběhu 19. století přejata z Velké Británie.³²⁰ Zvolenou destinací byly často Paříž, Švýcarsko či italské Benátky – cesta samotná poskytovala kromě poznání cizích kultur a jazyků především tolik potřebné soukromí k poznávání jeden druhého, o nichž novomanžele v domácím prostředí připravovaly četné návštěvy všetečných příbuzných. Čas na reprezentaci nastal teprve po návratu, kdy nevěsta hosty hrdě prováděla vlastní domácností – často to bylo to jediné, čím se mohla honosit i v době, kdy se dostavila (mnohdy neradostná) realita manželství.³²¹

Za potenciální manželskou krizí, která mohla vést až k rozpadu svazku, byla nezhřídkavá zodpovědná nevěra – často jediný lék na manželství z rozumu. Na nebezpečí, které představovala, poukázal ve svých *Mravních názorech* T. G. Masaryk: „*Je to problém národa našeho, národa každého, problém všelidský... Národ žijící polygamicky ještě se neprobudil, spí, mravně a duševně. Ale tak zv. moderními hesly se nespasíme... rozvod věci nenapraví... Hlásá se volná láska. Ne! Láska – ano.*“³²² Zatímco mužská nevěra byla společností víceméně akceptována, cizoložství ženy bylo až do přelomu

³¹⁶ LENDEROVÁ, Milena, *Řeč svatebních oznámení*. In: HALÍŘOVÁ, Martina (ed.), *Oznamuje se láskám našim... aneb svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu století*. Sborník z konference konané 13.–14. září 2007 ve Východočeském muzeu v Pardubicích, Pardubice 2007, s. 105–106.

³¹⁷ VEREŠ, Pavel, *Sezónnost sňatků v českých zemích v letech 1851 až 1984*. In: *Český lid* 74, 1987, 1, s. 32–35.

³¹⁸ JIROUŠKOVÁ, Jana (ed.), *Svatební rituály u nás a ve světě*, Praha 2012, s. 38–39.

³¹⁹ BARTOŠ, František, *Moravská svatba*, Praha 1892, s. 14, 18–79.

³²⁰ JANČÍKOVÁ, s. 125.

³²¹ ZAPOVÁ, s. 126–131.

³²² MASARYK, Tomáš Garrigue, *Mravní názory*, Praha 1923, s. 123.

19. a 20. století nejen v normativní literatuře neomluvitelné, následně ho někteří autoři interpretovali (nikoliv ospravedlňovali!) coby vyústění touhy po zábavě, hmotného nedostatku, vrozené ženské koketérie, atd. Často se doporučovalo k nevěře se nepřiznávat a činit pokání skrze pokoru a poslušnost.³²³ Tento přístup kritizoval ve svém článku *Krise manželství?* Ferdinand Peroutka, upozorňující tak na nadměrnou toleranci porušování devátého přikázání, která přetvářela tradiční rodinné hodnoty a stále častěji končila rozlukou partnerů.³²⁴ Civilní sňatek, který eventuálnímu rozvodu nebránil, byl v Rakousku-Uhersku povolen v roce 1868,³²⁵ stále častěji se však ozývaly hlasy, požadující obdobnou zákonnou úpravu i pro svatby církevní (bez ohledu na vyznání), čímž by bylo dosaženo unifikace manželského práva.³²⁶ Po vzniku samostatného Československa přijalo (i přes opozici ze strany katolických poslanců) Národní shromáždění v květnu roku 1919 novelu zákona, která církevní sňatek zachovala, nicméně v jeho rámci legalizovala rozluky, byla-li požadována z jasně stanovených příčin jako: duševní poruchy, úklady o život, úmyslné opuštění partnera, tři a více let žaláře, ublížení na těle a obecně špatné zacházení, zhýralý život, vzájemný nepřekonatelný odpor a hluboký rozvrat.³²⁷

4.4 „Tělo měnící se a toužící“ – dějiny těla ve vztahu k sexuálnímu chování

Období puberty bylo v normativní a populárně naučné literatuře 19. století popisováno velmi obezřetně a zaměřovalo se spíše na specifické jevy provázející fyzické dospívání, které byly často považovány za „mravně a zdravotně nebezpečné“. Ohledně takto orientovaného poučení zůstávala zdrženlivá rovněž lékařská literatura: v „domácích lékařích“ bylo možno nalézt poměrně obsáhlý podrobnou charakteristiku biologických projevů dospívání, chyběly však informace o podstatě početí či srozumitelné a

³²³ LENDEROVÁ, KOPIČKOVÁ, BUREŠOVÁ, MAUR (ed.), s. 124.

³²⁴ PEROUTKA, František, *Krise manželství?*, In: Přítomnost 2, 5–8, Praha 1925, s. 65–66, 81–82, 107–109, 120–122.

³²⁵ VANĚČEK, Václav, *Dějiny státu a práva v Československu do roku 1945*, Praha 1970, s. 371.

³²⁶ BOUČEK, Václav, *Proč se domáháme reformy práva manželského?*, Praha 1906, s. 3–4.

³²⁷ *Diskuze o návrhu zákona na reformu manželského práva*. In: Stenoprotokoly 51. schůze, Národní shromáždění československé, Praha, 20. 5. 1919, Archiv Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky, Digitální repozitář [online], [cit. 2015-04-03]. Dostupné z: <http://www.psp.cz/eknih/1918ns/ps/stenprot/052schuz/s052004.htm>.

objektivní vysvětlení probouzející se sexuality a pohlavního pudu.³²⁸ Prevencí před neplánovaným mimomanželským těhotenstvím bylo pouhé varování před „špatnou společností“³²⁹ – jak již bylo řečeno, přelom v šíření sexuální osvěty nastal teprve na přelomu století a především po první světové válce.³³⁰

Obezřetnost matky a vychovatelky se v případě dívek zvyšovala, jakmile se objevila menstruace. Nejčastější dobu začátku *čmýry*, jak bylo měsíční krvácení nazýváno, se u jednotlivých autorů lišil – zatímco Čeněk Křížek kladl roku 1875 průměrný věk dívky mezi 14 a 15 let,³³¹ Auguste Debay o 24 let později do své proklamace zapojil zeměpis: „*V horkých krajinách čmýra se dostavuje mezi devátým a dvanáctým rokem věku; v zemích studených mezi šestnáctým a dvacátým; v pásmech mírných drží se mezi oběma těmito hranicemi.*“³³² Paolo Mantegazza s ním sdílel názor ohledně dřívějšího pohlavního dospívání městských dívek v porovnání s mladými ženami z venkova, věkovou hranici však posunul na 16,91 let s tím, že jednotlivé hodnoty se lišily na základě národnostní příslušnosti (Němky 15,5–17, Slovanky 15–16,5, Francouzsky 13,5–15,5).³³³ Konkrétně na české země se zaměřil pedagog Antonín Konstantin Víták, který určil průměrný nástup *menarché* (další dobový název periody) kolem přelomu století na 16 let a dva měsíce v Čechách a o měsíc více na Moravě.³³⁴

První skutečně důvěryhodné šetření bylo na základě antropologického výzkumu zveřejněno roku 1897 Jindřichem Mateigkou ve *Věstníku Královské české společnosti nauk*. Mateigka došel k závěru, že na konci 19. a začátku 20. století se v rámci Evropy věk pohlavního dozrávání ustálil mezi 13. a 17. rokem. U chlapců docházelo k pohlavní dospělosti – již několik let předtím doprovázené prvními projevy sekundárních pohlavních znaků (růst pubického ochlupení, první vousy, občasné změny hlasu, atd.),

³²⁸ LENDEROVÁ, RÝDL, s. 235–236.

³²⁹ PEČÍRKA, Josef, *Domácí lékař. Učení o člověku ve stavu zdravém a chorobném*, Praha 1870, s. 84–85.

³³⁰ O projevech puberty v v pubescentním věku informoval PRAŽÁK, František, *České dítě*, Praha 1948, s. 166–167.

³³¹ KŘÍŽEK, Čeněk, *Českým paním. Pravá pomoc v těhotenství, při porodu, v šestinedělí a při ženských nemocech. Sbíрка užitečných pravidel a naučení pro pohlaví ženské*, Praha 1875, s. 25.

³³² DEBAY, s. 65.

³³³ MANTEGAZZA, *Hygiena lásky*, s. 52–53.

³³⁴ VÍTÁK, Antonín Konstantin, *Klín mateřský čili nauka o výchově rodinné, kterák totiž děti od početí a narození až do čtvrtého roku věku dětského tělesně a duševně ošetřovati a rozumně vychovávatí. Díl I. Kniha pravidel a zásad vychovatelských a zdravotnických, nesoucích se k výchově před narozením, k ošetřování novorozencův a k výchově kojenců do prvního roku. Pro rodiče a vychovatele, zvláště pak pro matky, otce, dospívající dcery, panice a snoubence*, Praha 1902, s. 12–13.

růstem varlat, penisu a občasnými polucemi – průměrně v šestnácti letech, u dívek pak převládal věk mezi čtrnácti až šestnácti. Hodnověrnost zjištěných údajů potvrdila rovněž Anna Bayerová, která došla ke stejnému závěru.³³⁵

Již od počátku 19. století apelovali lékaři na matky, aby své děti (především dívky) poučily včas.³³⁶ Situace se nezměnila ani za sto let, kdy se přidaly požadavky na objasnění smyslu a podstaty menstruace, pohlavního styku a početí, obecně projevů lidské sexuality zbavené patosu nebezpečí a tajemna. Kolik toho matka dceři řekla, či zda s ní vůbec na toto téma hovořila, se lze jen dohadovat.³³⁷

Z dnešního pohledu přehnaně diskutovaným tématem sexuální výchovy, kterému literatura i zdravotnická osvěta věnovala nadměrnou pozornost, byla masturbace, vnímána především jako negativní vedlejší důsledek mužské sexuality.³³⁸ K morové nákaze například přirovnával onanii na konci 18. století Johann Peter Frank. Třebaže připouštěl, že „ohavnému hříchu“ propadají i dívky, soustředil svůj výklad především na chlapce, kteří měli být pod trvalým dozorem; provinilci měli být dokonce izolováni od ostatních dětí, aby „nákazu“ nešířili.³³⁹ Jeho názory pak na následující více než století ovlivnily lékaře i pedagogy (nejen) v rámci habsburské monarchie. Proti onanii se vyslovil i Josef Pečírka: „*V tomto věku [čtrnácti let] bývají jak mládenci tak panny v dosti krušném nebezpečí a dobře tou, kdo v ně ani nepřijde anebo přišed v ně, neuvázne v něm. Myslím na samoprzeň... dlouhé ležení v teplé posteli ráno po probuzení může mladíka i mladici k samoprzni bezděky přivesti... Kromě toho nenecháme zvláště chlapce samotné v jizbě seděti, anebo s některým kamarádem příliš důvěrně zacházeti, a o samotě se zdržovati. Kromě toho nejen hochy, nýbrž i dívky přidržujeme k ustavičné práci, a kdo je užitečnou prací zaměstnán, zajisté nebude mít kdy na darebnosti.*“³⁴⁰ V některých případech bylo řešení „problému“ autoerotiky poněkud sofistikovanější; jednou z technik bylo kupříkladu využívání vpředu zcela

³³⁵ BAYEROVÁ, s. 169.

³³⁶ Menstruaci se lékařská věda zabývala i v minulosti. Pro srovnání přístupů možno použít spis *Artis medicae assertiones de pvrnationibus menstruis*, Basileae 1604, nestr., kde je již v úvodu žena opěvována slovy: „*Stejně jako je člověk tvorem ze všech nejdokonalejším, samotný fakt člověčenství přechází do dokonalosti v případě ženy, jejíž příčina k dokonalosti je jasná: jest prvotním nástrojem přírody.*“

³³⁷ LENDEROVÁ, *A ptáš se*, s. 181.

³³⁸ ČEVELOVÁ, s. 180; srovnej FRIEDMAN, David M., *On. Kulturní historie penisu*, Praha 2002, s. 101–108, kde se autor rovněž zabývá fenoménem kastrátů.

³³⁹ HALÍŘOVÁ, Martina, *Sociální patologie a ochrana dětství od dob osvícenství do roku 1914*, Pardubice 2012, s. 82.

³⁴⁰ PEČÍRKA, s. 85.

uzavřeného a vzadu na klíč zamčeného spodního prádla, lidově nazývaného „pás cudnosti“.³⁴¹ Onanie byla mnohdy rovněž považována za spouštěcí mechanismus nejrůznějších tělesných neduhů, zejména epilepsie neboli padoucnice.³⁴² Obavy z následků sebeukájení nepolevily ani po první světové válce, stále častěji se však lékaři ohrazovali proti postupům, kterým byli dospívající od „tajného hříchu“ odrazováni. Cíle mělo být dosaženo výchovnými prostředky, nikoliv neuváženým strašením či dříve využívanými a leckdy přehnaně drastickými metodami.³⁴³ Dospívajícím se tak do budoucna měla vyhnout jak varování, zdůrazňující, že onanie zapříčiňuje nejen slabomyslnost a slabozrakost, ale nakonec vede k vykrvácení a smrti, tak „ochranné prostředky“ jako ostnaté rukavice, bandáže na genitálie, pásy cudnosti či „erekční detektory“, které v akutním případě rozezněly zvonek umístěný v ložnici chlapcových rodičů. Nemuseli se rovněž obávat chirurgických opatření, jakými bylo například vyleptávání tzv. „genitálních“ bodů v nosní sliznici, klitoridermie (odstranění klitorisu) či infibulace předkožky. Nečekala na ně vodoléčba, pobyt v „masturbačním“ sanatoriu či elektrošoky.³⁴⁴

4.5 Demografický a statistický obraz české společnosti v letech 1850–1920

Prvořadou úlohu k poznání reprodukčního chování obyvatelstva ve zkoumaných letech plnilo studium úrovně porodnosti a úmrtnosti, které současně reflektovalo hodnoty relativního a absolutního růstu populace v rámci českých zemí. Sňatečnost pak reprezentovala spíše odraz socioekonomických a morálně-zvykových normativů. Význam pro historickou demografii získala díky svému úzkému propojení s kulturními

³⁴¹ STENGERS, Jean, NEEK, Anne van, *Masturbation. The history of a great terror*, New York 2001, s. 85–86. Velmi drastické „řešení“ (nehledě na osvědčené svazování rukou) představovala mužská a ženská obřízka, kterou ve své studii *Sebeprznění a roztržení blány panenské* z roku 1881 doporučoval profesor MUDr. Eduard Hofmann. Více viz HOFMANN, Eduard, *Sebeprznění a roztržení blány panenské*. In: Časopis lékařů českých 10, Praha 1871, s. 105–113. Názory soudních lékařů se navíc shodovaly v tom, že masturbace údajně zanechává na vnějších stydkých pyscích stopy nerozeznatelné od násilné penetrace, čímž mohlo docházet k nespravedlivým obviněním nevinných mužů. LENDEROVÁ, TINKOVÁ, HANULÍK, s. 261.

³⁴² BAYER, Karel, *Epilepsie se záchvaty zuřivosti. Onanie*. In: Časopis lékařů českých 21, Praha 1882, s. 146–147.

³⁴³ CZERNÝ, s. 72–74.

³⁴⁴ JANIŠ, Kamil, *Z dějin sexu a erotiky aneb co jsme se ve škole neučili*, Hradec Králové, Trutnov 2004, s. 343–348.

tradicemi lidstva, jelikož (především v evropském prostoru) s ní byla rigidně spjata plodnost – zřetelnější projevy mimomanželské porodnosti zůstávaly spíše výjimkou.³⁴⁵

Vycházelo se z předpokladu, že celková změna (zlepšení/zhoršení) životních podmínek obyvatelstva coby celku, či některých společenských vrstev měla v krátkodobém horizontu za následek výraznou proměnu demografických hodnot, projevujících se úbytkem či v opačném případě naopak nárůstem počtu uzavíraných manželství. Tento jev měl zároveň přímý vliv na intenzitu plodnosti, především u populací neregulujících počet dětí v rámci jedné rodiny (ve společnostech, které přistoupily k vědomému omezování plodnosti, ztrácel tento fenomén na významu) – žena mohla plodit potomky prakticky po celou dobu od uzavření sňatku až do nástupu menopauzy.³⁴⁶ Vzhledem k tomu, že možnosti lidské reprodukce jsou výrazně spjaty s věkem, a to především v případě žen, jejichž plodné období je kratší (průměrně mezi 15–49 lety, nejvyšší plodnosti pak dosahují přibližně mezi 20. až 29. rokem, zatímco s přibývajícím věkem výrazně klesá), podléhala úroveň realizované plodnosti počtu let, které partneři prožijí v manželství.³⁴⁷

Hrubá míra sňatečnosti v českých zemích od druhé poloviny 19. století do roku 1920 byla až na krátkodobé výkyvy velmi stálým ukazatelem, který znatelně narušily až abnormální podmínky první světové války. Během ní došlo nejprve k výraznému poklesu počtu uzavíraných manželství v důsledku absence mužů odvedených ve velkém na frontu, zatímco v letech následujících (1919–1920) naopak jejich množství notně vzrostlo díky dodatečným realizacím mnoha za války odložených sňatků. Tato dlouhodobá stabilita vynikla především při srovnání s časově stejně ohraničeným vývojem porodnosti a úmrtnosti, jež odrážely změny jak kvantitativního, tak kvalitativního rázu zaznamenané již od poloviny 19. století (viz Příloha č. 1).³⁴⁸

Průměrný věk při sňatku se v českých zemích 19. století pohyboval kolem 26–27 let u žen a 30–32 let u mužů, maximálních hodnot dosáhl zhruba v polovině století, poté zvolna klesal (viz Příloha č. 2).³⁴⁹ Zjišťování stáří, v němž byla manželství uzavírána,

³⁴⁵ HORSKÁ, Pavla, *K otázce vlivu mimomanželských porodů na vývoj plodnosti z hlediska historické demografie*. In: *Demografie* 22, 1980, s. 343–350.

³⁴⁶ FIALOVÁ, Ludmila, *Příspěvek k možnostem studia sňatečnosti v českých zemích za demografické revoluce*. In: *Historická demografie* 9, 1985, s. 89–96.

³⁴⁷ Tamtéž.

³⁴⁸ Tamtéž.

³⁴⁹ Zjištěno na základě tzv. Hajnalovy metody výpočtu průměrného věku při sňatku vycházejícího z údajů zjištěných během sčítání lidu (struktura dle věku, pohlaví, rodinného stavu). Hodnot bylo dosaženo abstrakcí případných rozdílů v úmrtnosti a mobility osob svobodných a žijících v manželství a

však naráželo na četné obtíže, protože matriční knihy³⁵⁰ obsahující záznamy o rodinném stavu snoubenců (např. zda šlo o první, či opakovaný sňatek, což výsledný průměr poměrně zkreslovalo), ačkoliv statisticky zpracované již od roku 1828, v sobě nekombinovaly věk a rodinný stav snoubenců – s tím se začalo až v roce 1919. Navíc se dle občanského zákoníku z roku 1811 nabývalo plnoletosti ve věku 24 let, což představovalo u mladšího obyvatelstva rozhodující faktor pro vstup do manželství.³⁵¹

V průběhu demografické revoluce tak došlo ve sňatečnosti k závažným změnám, přímo ovlivňujícím charakter a míru reprodukce obyvatelstva. Rapidně stoupl počet dětí narozených mimo legální partnerský svazek – ve 20. letech 19. století šlo o přibližně 10 % všech porodů, o 5 % více tomu bylo ve 40. letech, kde bylo dosaženo maxima následovaného v dalších letech až do přelomu století tendencí k mírnému poklesu.³⁵²

Jak bylo již řečeno, pro počet dětí v rodině byl rozhodující věk při sňatku a délka manželství. Ve třetí dekádě 19. století klesl z toho důvodu počet manželských dětí pod 40 živě narozených na tisíc obyvatel.³⁵³ Pokud se snížil na 30, pak pouze v krátkodobém horizontu následkem neúrod či epidemií. Podle Jaromíra Korčáka, Vladimíra Srba a Milana Kučery bylo možno pokles, projevující se více v Čechách než na Moravě či Slezsku, vysvětlit zmíněnými manželskými proměnami a tím změněnou strukturou obyvatelstva než počátkem vědomého omezování plodnosti. Jestliže se takové pohyby objevily a projevíly v aristokratických a měšťanských rodinách, byly z hlediska celkového úhrnu obyvatelstva zanedbatelné.³⁵⁴ Této ideji však neodpovídala klesající natalita – v českých i německých rodinách se od poloviny 19. století začala plodnost regulovat poté, co počet dětí dosáhl požadované výše. Nejdříve se tento trend projevil v měšťanském prostředí – od 60. let v Praze, o něco málo později pak

předpokladem stálého podílu svobodných ve věku vysoké pravděpodobnosti uzavření sňatku. Více viz HAJNAL, John, *Age at Marriage and Proportions Marrying*. In: *Population Studies* 7, 1953, s. 111–136 [online], [cit. 2015-04-04]. Dostupné z: http://faculty.washington.edu/samclark/soc533/Syllabus/Readings/4/1/Hajnal-J_1953_Age-Marriage-Proportion-Marrying.pdf.

³⁵⁰ SEIDL, Carl, *Matrikenführung. Nach den Österreich geltenden kirchlichen und staatlichen Gesetzen und Verordnungen. Handbuch in Matriken un Ehe-Angelegenheiten*, Wien 1897.

³⁵¹; *Obecný zákoník občanský*, s. 36–37 (§ 49 a 50).

³⁵² HORSKÁ, s. 347.

³⁵³ FIALOVÁ, HORSKÁ, KUČERA, MAUR, MUSIL, s. 169.

³⁵⁴ KORČÁK, Jaromír, *Současný vzestup plodnosti v českých zemích*, Praha 1947; srovnej SRB, Vladimír, KUČERA, Milan, *Vývoj obyvatelstva českých zemí v 19. století*. In: *Statistika a demografie* 1, Praha 1959, s. 115–116.

na Liberecku (Liberec byl metropolí německé menšiny v českých zemích).³⁵⁵ Ve větší míře pak docházelo k omezení porodnosti a tím změně demografického chování obyvatelstva na sklonku 19. století, což se zpětně projevilo poklesem sňatkového věku a zvyšováním podílu obyvatelstva žijícího v manželství.³⁵⁶

Samotné populační chování se projevovalo diferencovaně v závislosti na sociální vrstvě či kulturních a ekonomických regionálních odlišnostech, což se odrazilo na postupných, poměrně dlouhodobých a především specifických výsledcích v úrovni reprodukce celých oblastí.³⁵⁷ Ve středních Čechách byla velikost rodiny redukována přibližně od osmdesátých let, ve vzdálenějších venkovských oblastech na přelomu století, ještě později se tak dělo v podhorských a horských regionech jihozápadních Čech či východní Moravy.³⁵⁸ Přelom století a první dvě desetiletí 20. století byly ve znamení snižující se manželské plodnosti již takřka ve všech vrstvách společnosti na celém území českých zemí – největší obměně v do té doby zaznamenaném demografickém chování (viz Příloha č. 3). Protože se počet dětí snižoval nejen v českých, ale i Němci osídlených oblastech (metropolitních i provinčních), nebyla klesající křivka natality podmíněna národnostně.³⁵⁹

Trvalou součástí dobové populační statistiky a jejich změn zůstávala rovněž mimomanželská plodnost, které od 18. století (jedna desetina z celkového počtu těhotenství, tj. dvě až čtyři děti na sto narozených) znatelně přibýlo. Největší počet nemanželských dětí připadal na velké metropole – pomyslné prvenství držela Praha, kde se také nejvíce dětí odkládalo.³⁶⁰ Počet „levobočků“ a tím i jejich podíl na celkovém

³⁵⁵ FIALOVÁ, HORSKÁ, KUČERA, MAUR, MUSIL, STLOUKAL (ed.), s. 169.

³⁵⁶ FIALOVÁ, *Příspěvek k možnostem studia sňatečnosti*, s. 109.

³⁵⁷ FIALOVÁ, *Změny ve vývoji plodnosti v českých zemích za demografické revoluce*. In: Historická demografie 15, 1991, s. 146–150. Pro srovnání možno použít studii o regionálním vývoji plodnosti na Slovensku od VEREŠ, Pavel, *Regionální vývoj plodnosti na Slovensku v letech 1910 až 1980*. In: Demografie. Revue pro výzkum populačního vývoje 28, 1986, 2, s. 110–115; VEREŠ, Pavel, *Vývoj plodnosti na Slovensku v letech 1880–1910*. In: Demografie 25, 1983, 3, s. 203–208.

³⁵⁸ FIALOVÁ, HORSKÁ, KUČERA a kol., s. 170–171.

³⁵⁹ FIALOVÁ, *Změny ve vývoji plodnosti*, s. 153–160. *Veřejné matriční knihy*. In: Sběrka matrik, Praha, 1850–1920, Archiv hlavního města Prahy, Archivní katalog [online], [cit. 2015-03-15]. Dostupné z: <http://www.ahmp.cz/index.html?wstyle=2&catalogue=1>; *Veřejné matriční knihy*. In: Matriční obvod Liberec, Liberec, 1872–1921, Státní oblastní archiv v Litoměřicích, Okresní hejtmanský Liberec [online], [cit. 2015-03-15]. Dostupné z: http://matriky.soalitomeric.cz/matriky_lite. Demografickou studii o polské menšině uveřejnil SRB, Vladimír, *Demografický profil polské menšiny v Československu*. In: Český lid 74, 1987, 3, s. 151–165.

³⁶⁰ Tématikou odložených dětí se zabývaly charitativní a náboženské ženské spolky, vydávající také vlastní brožury, například *O nalezených v Čechách. Přednáška paní Marie Červinkové-Riegrové*

úhrnu narozených dětí se v návaznosti na postupné změny ve funkcích rodiny začal zvyšovat od 20. let 19. století (viz Příloha č. 4). Dokladem těchto změn bylo časté „dodatečné uznání“ před svatbou narozených dětí jejich otci.

O vzrůst hodnotových poměrů nemanželských dětí se značnou měrou zasloužilo především německé obyvatelstvo, čímž byl tento jev, na rozdíl od manželské plodnosti, výrazně národnostně diferencován. Samotná úroveň mimomanželské natality se oblast od oblasti lišila: na území obydleném převážně obyvatelstvem české národnosti byl počet takto narozených poměrně nízký, naopak v regionech se silnou německou menšinou šlo v některých případech až o třetinu všech novorozenců (regionální rozvrstvení mimomanželských porodů viz Příloha č. 5).³⁶¹

Po první světové válce se rozšířil fenomén novomalthusianství, ač zpočátku odmítán nacionalistickými populacionisty a socialisty (např. Proudhon, Marx, Engels), které na rozdíl od svého předchůdce (tj. malthusianství) přestalo argumentovat pohlavní zdrženlivostí, jinak se však původních myšlenek – nutnost zpomalení populačního růstu a omezení potomků na tři – přidržel.³⁶² Velký ohlas mělo „antikoncepční“ hnutí v anglosaské oblasti, odkud se brzy rozšířilo na pevninskou Evropu – ve třicátých letech pak v Praze vznikl jak *Československý spolek na kontrolu plodnosti*, tak sexuální poradna při II. gynekologické klinice v Podolí, nabízejí párům rady ohledně regulace porodnosti.³⁶³ Tím získala kontrola plodnosti zcela novou perspektivu.³⁶⁴

v *Měšťánské besedě v Praze dne 16. ledna 1888*, Praha 1888. O strastech opuštěného novorozence psala ve své studii Marie Červinková-Riegrová: „*Veliká je bída těch maličkových, které vyslány byly na svět bezbranné a neopatřené, když ta lodička otcovské a mateřské lásky, na kteréž měly na moře světa vyplouti – pod nimi se stroskotá. Není tvora, který by tak bezmocný a nechráněný na svět přicházel jako člověk, a ubohému dítěti pro ochranu a zachování útlého života nic jiného dáno nebylo, než to kouzlo, kterým pohled dítěte dotýká se nejtajnějších strun v srdci člověka, nic jiného, než to právo k naší lásce, než síla, buditi hlas svědomí a také ve tvrdém srdci vzbuzovati útrpnost.*“ Více viz ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, Marie, *Ochrana chudé a opuštěné mládeže. Rozhledy po lidumilství v Evropě*, Praha 1887, s. 74.

³⁶¹ FIALOVÁ, HORSKÁ, KUČERA a kol., s. 174.

³⁶² HORSKÁ, KUČERA, MAUR, STLOUKAL, s. 396–397.

³⁶³ SLÁMOVÁ, Božena, *Příspěvek k historii kontracepčního hnutí a kontracepčních method*, Praha 1937, s. 6–8.

³⁶⁴ Esej na toto téma publikoval NETUŠIL, František Jaroslav, *Populační problémy*. In: *Přítomnost* 2, 1925, 12, s. 524–527.

5 ŽENY NA OKRAJI SPOLEČNOSTI: ODVRÁCENÁ STRANA SEXUALITY A ŽENSKÁ KRIMINALITA V OBDOBÍ 1850–1920

Ženy žijící „na okraji“ provázely, stejně jako jejich „spořádané kolegyně“ lidstvo již od prvopočátku dějin. Na rozdíl od mužů narušovaly ve většině případů individuálně mravní, náboženská, právní či etická pravidla, ohrožovaly své okolí, bouřily se proti společenskému řádu. Kradly, podváděly, žebraly, prodávaly svá těla, vraždily, hanobily náboženství, monarchii, vládu či orgány státní správy. Ne vždy se však jednalo o vysloveně kriminální činy – rovněž odmítání dobového konstruktů feminity či vzepření se sociálnímu postavení mohlo mít za následek společenský exil.³⁶⁵

Ačkoliv byla trestná činnost především záležitostí mužskou, zvyšovala se v návaznosti na modernizující se společnost také kriminalita ženská. Autoři Martina Urbanová a Miloš Večeřa v této souvislosti odkazovali na názor některých penologů,³⁶⁶ kteří nárůst ženské trestné činnosti dávali do souvislosti se silící emancipací – když bylo u žen dosaženo stejných práv jako u mužů, začalo se jejich nezákonné chování svým charakterem a množstvím podobat maskulinním vzorcům. Takovou teorii bylo však možno uplatnit až pro pokročilé 20. století.³⁶⁷

Před kodifikací trestního práva podléhaly ženy zemskému, případně městskému právu, v případě provinění venkovanek pak o jejich dalším osudu rozhodovala tamější vrchnost. V praxi však častěji za případné trestné činy své ženy a dětí odpovídal muž coby hlava rodiny (minimálně podle norem kanonického práva).³⁶⁸ V roce 1769 byl vydán Tereziánský trestný zákoník, v mnohém odkazující na zákoníky starého typu. Dokladem toho byl velmi přesný postup výslechové techniky formou mučení, doplněný názornými ilustracemi o postupech tortury a funkčních mechanismech jednotlivých nástrojů v obrazové příloze zákoníku.³⁶⁹ Rozsudky pak byly vykonávány formou doživotního žaláře, tělesných trestů či trestu smrti. Velmi důležitou a do značné míry také potenciálně (především úřední pravomocí) zneužitelnou složkou dokumentu byla možnost stíhání přestupků a provinění, které do něj vůbec nebyly zaneseny – tím zákoník do značné míry spoléhal na „libovůli“ soudců a potenciální panovnickou

³⁶⁵ LENDEROVÁ, KOPIČKOVÁ, BUREŠOVÁ, MAUR (ed.), s. 552.

³⁶⁶ Penologii se rozumí nauka o výkonu trestu.

³⁶⁷ URBANOVÁ, Martina, VEČEŘA, Miloš, *Ženská delikvence. Teoreticko-empirická studie k problému právních postojů a hodnotových orientací delikventních žen*, Brno 2004, s. 13.

³⁶⁸ RITTNER, Eduard, *Církevní právo katolické II*, Praha 1889, s. 276.

³⁶⁹ *Constitutio criminalis Therisiana, oder der Römisch-Kaiserl. zu Hungarn, und Böheim ec. ec. Königl. Apost. Majestät Mariä Theresiä*, Wien 1769, s. 13–48 (obr. příloha).

amnestii.³⁷⁰ Ačkoliv *Constitutio criminalis Therisiana*, jak zněl ve zkratce oficiální název této sbírky zákonů, usiloval o genderovou i sociální rovnost – paragrafy v něm obsažené měly shodnou měrou platit pro všechny bez rozdílu pohlaví či stavu – v praxi byly obě zásady systematicky porušovány a ženy obecně byly za přestupky vůči legislativě postihovány přísněji.³⁷¹

Poslední desetiletí 18. století představovala období zrodu nového směru trestního zákonodárství, u jehož počátků stál josefinský Všeobecný zákoník o zločinech a trestech z roku 1787. Vycházel ze zásady *nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege*,³⁷² čímž se výrazně odlišoval od dokumentu předchozího. Zaručil tak, že za zločin, který zákoník neuvádí, nemůže být nikdo stíhán, neboť odpovídající trest litera zákona nezná. K posunu došlo také v otázce zásady přiměřenosti, tj. úměrnosti mezi nebezpečím zločinu a přísností trestu, jehož prvotním účelem přestala být msta, ale nově snaha o převýchovu provinilce (vězení, nucené práce). Humanizace trestního práva započala – trest smrti byl nadále vyhrazen pouze pro mimořádné situace v rámci stanného práva.³⁷³ Jednalo se však pouze o zrušení dočasné, neboť o dva roky později byl trest smrti v řádném trestním řízení obnoven za velezradu, v roce 1803 pak v rámci nového trestního zákoníku za vraždu (klasickou i loupežnou), defraudaci a těžké případy žhářství.³⁷⁴

Rakouské trestní právo se výrazně posunulo kupředu prostřednictvím Zákoníku o zločinech a těžkých policejních přestupcích (1803), jehož český překlad o jednadvaceti hlavách vyšel o rok později pod názvem *Kniha práv nad přečiněními hrdelními a těžkými řádu městského*. Trestní zákon rozdělil delikty na zločiny³⁷⁵ a přestupky. Zločiny se trestaly doživotním či dočasným odnětím svobody v délce od šesti měsíců do dvaceti let, které se členilo na žalář (první stupeň), těžký žalář (druhý stupeň) a nejtěžší žalář (třetí stupeň).³⁷⁶ V žaláři prvního stupně pobýval trestanec bez

³⁷⁰ TINKOVÁ, Daniela, *Hřích, zločin, šilenství v čase odkouzlování světa*, Praha 2004, s. 90.

³⁷¹ Tamtéž, s. 172.

³⁷² Žádný zločin bez zákona, žádný trest bez zákona, FRANCEK, Jindřich, *Velké dějiny zemí koruny české. Tematická řada, svazek III. Zločinnost a bezpráví*, Praha 2011, s. 50.

³⁷³ Tamtéž.

³⁷⁴ VESELÝ, František Xaver, *Všeobecný slovník právní. Příruční slovník práva soukromého i veřejného zemí na říšské radě zastoupených. Díl pátý. Tabák – živnost zlatnická*, Praha 1899, s. 100.

³⁷⁵ Ke zločinům náležely: vlastizrada, urážka panovníka, veřejné násilí, návrat vyhnance, rozbroje a pobuřování, zneužití úřední moci, falšování mincí a bankovek, násilné smilstvo, rušení náboženství, vyhnání plodu, odložení dítěte, vražda a zabití, poškození zdraví, souboje, krádež, loupež, žhářství, podvod, bigamie, napomáhání ke zločinu a nactiutrhání.

³⁷⁶ *Kniha práv*, s. 13–15.

pout, případné návštěvy k němu byly vpuštěny pouze za přítomnosti zřízence, coby jediný možný nápoj mu byla podávána voda. Podoba stravy nebyla blíže specifikována, lišila se individuálně dle příslušného vězení.³⁷⁷ Oproti tomu v těžkém žaláři byl odsouzenec „*pouty železnými na nohou ztížen, každodenně jídlem teplým, však bez masa, živěn a z strany lože na pouhá holá prkna stísněn jest, též žádné jemu rozprávky s lidmi k jeho šetření neprostředně nepatřícími se nepovoluje*“.³⁷⁸ Logicky nejpřísněji pak vyhlížel žalář třetího stupně, kde měl být vězeň „*pouty těžkými na nohou i rukou a okolo těla kruhem železným, na němž krom času díla a práce uložené řetězem ukován a šetřen, toliko každý den druhý pokrmem teplým, masem však nikdá, živěn, ostatní dny při vodě a chlebě chován byl*“.³⁷⁹

Pachatele přestupku čekala peněžitá pokuta, ztráta práv, propadnutí zboží, vězení, tělesný trest (bití holí – pro muže, nebo metlou – pro ženy), vypovězení z určitého místa, země či celé habsburské monarchie. Na rozdíl od žaláře se v těchto případech rozlišovalo vězení dvojího typu: klasické a tuhé. V prvním jmenovaném byl vězeň bez okovů a pout, ve druhém pak pouze s lehkými pouty okolo kotníků. Délka odnětí svobody se pohybovala mezi čtyřiařiceti hodinami až šesti měsíci.³⁸⁰

Zločiny nebyly z podstaty genderově vyhraněné, ačkoliv obecně platilo, že ženy se na celkové kriminalitě podílely výrazněji méně než muži. Výjimku tvořily paragrafy týkající se trestných činů páchaných ženami či naopak na ženách – zatímco „násilné vyhnání plodu“, zabití, vražda, či odložení dítěte byly zločiny spíše ženské, násilné smilstvo, vražda či „dvojitě manželstvo“ představovaly skutky mužů. Zákoník navíc obsahoval několik specifických ustanovení týkajících se žen, které upravovaly výkon trestu vzhledem k jejich „něžnému“ pohlaví.³⁸¹

V Rakousku probíhala od roku 1850 debata o potřebnosti novelizace trestního zákoníku – vyústěním diskuzí byl dne 27. května 1852 vydaný trestní zákon číslo 117 ř. z., vstupující v platnost již 1. září toho roku. Podle francouzského vzoru rozlišil trestné činy na zločiny, přestupky a přečiny. Zločiny a přečiny projednával stejný soudky, přestupky spadaly pod pravomoc okresních soudů. Co se definic týče, podstatou zločinu byla úmyslnost jeho spáchání, trestní zákon konstatoval, že k němu

³⁷⁷ Tamtéž, s. 14 (§ 12).

³⁷⁸ Tamtéž, s. 14–15 (§ 13).

³⁷⁹ Tamtéž, s. 15 (§ 14).

³⁸⁰ FRANCEK, *Zločinnost a bezprávi*, s. 51.

³⁸¹ VESELÝ, *Všeobecný slovník právní V.*, s. 105.

„potřebí jest zlého úmyslu“,³⁸² zatímco u přečinů a přestupků se rovněž připouštěla nedbalost, čímž mohlo jít jak o kriminální, tak policejní delikty. Zločiny byly trestány smrtí oběšením či odnětím svobody (rozlišoval se žalář a těžký žalář, doživotní či dočasný od šesti měsíců do dvaceti let), k zostření trestů se využívalo temnice, samovazby, bití, půstu, atd. Coby několikrát novelizovaný právní předpis přežil trestní zákon č. 117 říšského zákoníku rozpad Rakouska-Uherska a stal se jedním z pilířů československého práva. Od jeho legalizace v roce 1852 se druhy zločinů obsažené v na něm založených aktualizovaných zákonících příliš neměnily, docházelo pouze k přejmenování některých hlav a rozpracování řady skutkových podstat veřejného násilí.³⁸³

Zásady novodobého soudnictví byly nicméně zaneseny již v ústavách z let 1848 a 1849. Tzv. *Stadionovu ústavu* ze dne 4. března 1849, pojmenovanou podle tehdejšího ministra vnitra, zrušily silvestrovské patenty (31. prosinec 1851),³⁸⁴ avšak některá její ustanovení stačila proniknout do konstitučního dodatku zvaného *Pravidla základní v příčině zřízení zákonodárství organického v korunních zemích císařství Rakouského*. Starší sbírky zákonů byly nahrazeny unitárním říšským zákoníkem platným pro celé Rakousko, pro jednotlivé země habsburské monarchie pak byly vydávány zákoníky zemské. Rovněž byly nastoleny zásady volného hodnocení důkazů v průběhu vyšetřování, veřejnost, ústní forma a obžalovací princip v trestním řízení, dočasně vznikly tzv. porotní soudy.³⁸⁵

Za první a základní dílo české trestní procesualistiky je pokládána dvoudílná učebnice JUDr. Františka Storchy, profesora české části Karlo-Ferdinandovy univerzity, *Řízení trestní rakouské* z roku 1887, která měla pro rozvoj trestněprocesní nauky a trestního práva procesního nejen v pozdějším Československu, ale i v České republice nebývalý význam – ve svém díle představil komplexní obraz rakouského trestního řízení a vytvořil tak praktickou pomůcku pro lepší orientaci v mnohdy nepřehledné změti zákonů, vyhlášek, novel a paragrafů.³⁸⁶

³⁸² FRANCEK, *Zločinnost a bezprávi*, s. 407.

³⁸³ Tamtéž, s. 407–410.

³⁸⁴ BĚLINA, HLAVAČKA, TINKOVÁ, s. 344–345, 379.

³⁸⁵ SCHELLEOVÁ, Ilona, SCHELLE, Karel a kol., *Soudnictví (historie, současnost a perspektivy)*, Praha 2004, s. 55–60.

³⁸⁶ STORCH, František, *Řízení trestní rakouské I. a II. díl* (reprint původního vydání z roku 1887), Praha 2011, s. 5–6.

Prvním zákonem Československé republiky byl tzv. recepční³⁸⁷, celým názvem *Zákon ze dne 28. října 1918 o zřízení samostatného státu československého*, ustanovený Národním výborem československým. Jeho prostřednictvím byl prozatímně přijat právní řád Rakouska-Uherska – moc legislativní a exekutivní začal vykonávat Národní výbor. V úvodním prohlášení byl proklamován československý stát těmito slovy: *„Samostatný stát československý vstoupil v život. Aby zachována byla souvislost dosavadního právního řádu se stavem novým, aby nenastaly zmatky a upraven byl nerušený přechod k novému státnímu životu, nařizuje Národní výbor jménem československého národa jako vykonavatel státní svrchovanosti... veškeré dosavadní zemské a říšské zákony a nařízení zůstávají prozatím v platnosti... všechny úřady samosprávné, státní, župní, ústavy státní, zemské, okresní a zejména i obecní jsou podřízeny Národnímu výboru a prozatím úřadují a jednají dle dosavadních platných zákonů a nařízení.“*³⁸⁸

Demokratické zásady soudní moci legalizovala čtvrtá hlava Ústavní listiny Československé republiky z roku 1920 konstatující, že nikdo nesmí být odňat svému zákonem přidělenému soudci, trestněprávní záležitosti spadají dle svého charakteru pod pravomoc vojenských trestních, občanských trestní či v krajních případech výjimečných trestních soudů. Soudci byli jmenováni doživotně, nesměli zastávat jiné finančně ohodnocené funkce a předpokládala se jejich nezávislost. Soudní jednání probíhalo veřejně a ústní formou, platila obžalovací zásada v rámci trestního řízení a rozsudky byly vyhlášovány jménem republiky. Současně byla prezidentovi dána pravomoc udílet amnestie, cestou milosti promíjet či zmírňovat tresty, *„jakož i – s vyloučením trestných činů soukromožalobních – nařizovati, aby soudní trestní řízení nebylo zahájeno nebo nebylo v něm pokračováno“*.³⁸⁹

V kriminálních statistikách se odrážely hospodářské krize, válečné ekonomiky, stoupající nezaměstnanost a rychlý demografický nárůst (viz Příloha č. 6). Přelomové období první světové války znamenalo pokles násilných trestných činů (vražda, ublížení na těle, veřejné násilí), naopak v důsledku tenčících se potravinových přídelů a všeobecně se zhoršující životní úrovně civilního obyvatelstva naopak stoupl počet

³⁸⁷ Zákon nového státu přebírající část nebo celý dosavadní právní řád platný na daném území.

³⁸⁸ Sbírka zákonů a nařízení státu československého, 6. 11. 1918, I/2.

³⁸⁹ Sbírka zákonů a nařízení státu československého, 6. 3. 1920, III/26.

majetkových deliktů (viz Příloha č. 7).³⁹⁰ Současně došlo k proměně struktury odsouzených, neboť se zvýšila ženská kriminalita, a to především v oblasti přestupků. Jak uvedli v knize *Dějiny policie a četnictva* Pavel Macek a Lubomír Uhlíř, zatímco v letech 1907–1911 připadalo na tisíc odsouzených delikventů 143 žen, v roce 1918 číslo stoupl již na 420 žen.³⁹¹ Vzdávající tendenci zaznamenala také trestná činnost nezletilých: z původních 20,7 % v roce 1914 na celých 41 % o čtyři roky později – příčinu bylo možno hledat jak v absenci mužů, tak jí způsobené ztrátě výchovné autority v rámci rodiny.³⁹²

5.1 Žebračky, tulačky, zlodějky a podvodnice

Plzeňská městská rada řešila mezi lety 1899–1901 případ čtrnáctileté Anny Zábranské obviněné z potulky a žebrání, které provozovala v plzeňských ulicích. Jednalo se o nemanželské dítě již zesnulé Barbory Zábranské a Víta Jichy, který se odmítl o dceru starat a tak byla svěřena do poručnictví obecního zřizence. Dívka našla nový domov u své babičky, která však díky vysokému věku nebyla schopna dívku plně zaopatřit. Anna navíc díky výraznému poškození zraku u obou očí a znetvoření nosu a horního měkkého patra následkem prodělané (a vyléčené) příjice nebyla práce schopná a mohla „u lidí citlivých odpor svým zjevem vzbuzovati. Záhodno by bylo zakázati ji choditi po městě žebrotou, v kterémžto případě muselo by býti o ni jinak postaráno“.³⁹³ Okresní výbor obce Blovice, kde se dívka narodila a až do smrti své matky žila, nakonec rozhodl o vyměření chudinské podpory ve výši dvanáct zlatých vyplácených ve čtvrtletních kvartálech.³⁹⁴

Případ tohoto typu nebyl nikterak výjimečný, neboť v nejnižších vrstvách společnosti přežívaly z almužen a jiných drobných dobrodiní často chromé, slepé, či jinak tělesně, případně duševně postižené tulačky a žebračky. Možnost pracovat rukama či prodávat své tělo pro ně nepřipadala v úvahu. Nezřídka se mezi nimi ocitly sirotky, chudé vdovy či ženy opuštěné manželem. Právě takovým ženám se snažila všemožně vypomáhat nejrůznější dobročinná sdružení, v jejichž silách však nebylo dlouhodobě

³⁹⁰ ADAMOVIČ, Karolína, *Dějiny českého soudnictví od počátků české státnosti do roku 1938*, Praha 2005, s. 125.

³⁹¹ MACEK, Pavel, *Dějiny policie a četnictva. II. Československá republika (1918–1939)*, Praha 1999, s. 21–51.

³⁹² FRANCEK, *Zločinnost a bezprávi*, s. 459.

³⁹³ Zákaz Anně Zábranské žebrání po městě, Plzeň, 11. 11. 1899, Archiv města Plzně (AMP), MR, 897.

³⁹⁴ Tamtéž, 3. 8. 1901.

zlepšit kvalitu života oněch ubožáčků – jejich pomoc tak byla spíše jednorázovou záležitostí.³⁹⁵

Tuláctví se od žebráctví lišilo v zásadě prvkem mobility: zatímco žebrák měl obvykle „svůj rajón“, kde činnost provozoval, tulák se přesouval z místa na místo a využíval většinou soukromou dobročinnost či jakýkoliv jiný způsob k získání prostředků na obživu.³⁹⁶ Tuláctví bylo považováno za nebezpečné i proto, že s ním často souvisely krádeže. Další rozdíl představovala potenciální příležitost námezdní práce – ženám-tulačkám bylo občas umožněno vykonávat práci děveček.³⁹⁷

Zákon proti zahalečům a tulákům č. 108 říšského zákoníku, zavádějící rovněž dohled nad propuštěnými vězni byl vydán v roce 1873. Roku 1885 ho doplnil zákon č. 90 ř. z., jímž byly uzákoněny tzv. donucovací pracovny, a současně vznikla síť polepšoven. O tuláctví zákon konstatoval toto: „*Kdo se potuluje bez obchodu a práce a nemůže dokázati, že má prostředky ku své výživě aneb že takových řádným způsobem dosíci chce, jest tulák. Tuláctví je přestupkem, který trestá se od soudu na postiženém trestem od jednoho až do tří měsíců tuhého vězení dle okolností zostřeného.*“³⁹⁸ Za žebroty, jejíž definice byla taktéž součástí novely zákona, se stanovil trest od osmi dnů do tří měsíců. Mladiství byli s ohledem na svůj věk obviněni pouze z přestupku a putovali buď do polepšoven, či nad nimi bylo zavedeno poručnictví, jež mělo případným dalším deliktům předcházet. Vznikající penologie a sociální citění konce 19. století pak kladla důraz především na sociální prevenci a snažila se vyhnout trestům v podobě vězení či ústavů pro mladistvé delikventy.³⁹⁹

Navzdory uvedeným represivním opatřením mělo však (alespoň podle dobové krásné literatury) tuláctví či žebráctví také svou „melancholickou“ stránku – minimálně

³⁹⁵ O konkrétní pomoci byly vydávány krátké dobové brožury, například TŮMA, Antonín, *Jak jest postaráno o zaopatření a výchovu sirotků i vdov po padlých vojínech*, Praha 1916; *Ochrana chudé mládeže škole odrostlé. Přednáška paní Marie Červinkové-Riegrové v Občanské besedě na Smíchově dne 8. prosince 1887*, Praha 1888.

³⁹⁶ Zajímavý pohled na dobové vnímání tuláctví a žebroty přinesla také žádost Reginy Mendlové purkmistrovskému úřadu v Plzni (1888) o zahájení trestního řízení proti jejímu manželovi, který se stal tulákem. Bývalý 34letý zedník Antonín Mendl byl v té době již několik měsíců bez zaměstnání a potuloval se ulicemi Plzně, přičemž často pozdě večer či v noci neoprávněně navštěvoval a svým nezřízeným chováním ohrožoval svou ženu a své tři děti v jejich novém domově. Stížnost byla však nakonec shledána bezpředmětnou, neboť Mendl se z Plzně odstěhoval. Více viz Žádost Reginy Mendlové ve věci tuláctví jejího chotě, Plzeň, 11. 12. 1888, AMP, MR, 863.

³⁹⁷ HIML, Pavel, *Zrození vagabunda. Neusedlí lidé v Čechách 17. a 18. století*, Praha 2007, s. 111–117.

³⁹⁸ VESELÝ, *Všeobecný slovník právní V.*, s. 138.

³⁹⁹ FRANCEK, *Zločinnost a bezprávi*, s. 409.

na venkově byly takové osoby součástí tamějšího koloritu: žebračky suplovaly jakousi místní „informační agenturu“, jejich názor na obyvatele i dění v dané obci měl poměrně velkou váhu a dokonce byly zvány na svatbu.⁴⁰⁰

V celkovém úhrnu trestných činů bez ohledu na pohlaví vždy na prvním místě figurovala krádež, stíhaná coby zločin či přestupek – zásadní význam pro toto rozlišení představovala hodnota odcizeného předmětu, jejíž hranice byla stanovena na pětadvacet zlatých.⁴⁰¹ Krádeže byly (nejen v případě individualisticky zaměřených žen) ve většině případů prováděny jednotlivci či malými skupinami. Někdy šlo o drobné krádeže potravin,⁴⁰² vybavení domácnosti,⁴⁰³ zemědělských produktů,⁴⁰⁴ atd. – motivem takových přestupků byla ve většině případů snaha o vlastní přežití, nikoliv sebe obohacování, jako tomu bylo v případech peněžních krádeží. Výjimku představovaly krádeže malých finančních částek, na kterých se však zbohatnout nedalo.⁴⁰⁵

Specifický typ ženské „kriminality“, který v pravém slova smyslu vlastně trestným činem nebyl (minimálně nebyla zanesena v liteře zákona), představovalo podvodné věštění z karet, vykladačství a jiné „čarodějnické“ techniky. Karel L. Kukla v knize *Pražské bahno* popsal formou dialogu mezi kartářkou a její zákaznicí tradiční podobu „seance“, která byla v té době poměrně oblíbená a kterou si v době první republiky bylo možno koupit za cenu pět a více korun v barech či biografech.

⁴⁰⁰ LENDEROVÁ, KOPIČKOVÁ, BUREŠOVÁ, MAUR (ed.), s. 561.

⁴⁰¹ Krádež za méně než pětadvacet zlatých spadala do kategorie přestupku, nad pětadvacet zlatých pak byla posuzována coby zločin. Více viz FRANCEK, *Zločinnost a bezprávi*, s. 455.

⁴⁰² Například jistá Barbora Kovandová odsouzená za krádež hrachu na čtyři měsíce žaláře, více viz Barbora Kovandová – krádež, 1876, Plzeň, SOA, KS I, 366.

⁴⁰³ Několikrát trestaná Marie Cirklová byla obžalována z krádeže peřiny, kterou odcizila plzeňskému obuvníkovi Františku Ludvíkovi. Trestem za tento přestupek jí bylo čtrnáctidenní vězení. Více viz Marie Cirklová - krádež, 23. 3. 1882, Plzeň, AMP, MR, 852. Obdobně též krádež šatstva, o níž v lednu 1983 informovaly Plzeňské listy, 11. 1. 1983, I/I.

⁴⁰⁴ Krádež sena, které obžalovaná, matka šesti dětí, měla údajně přislíbena od jistého nádeníka. Odsouzena byla ke dvěma týdnům tuhého vězení a náhradě nákladů spjatých s trestním řízením. Více viz Josefa Ježková – krádež, 22. 2. 1851, Plzeň, SOA, KS I, 246/3. Pro srovnání případ z roku 1877, kdy se na krádeži úrody (čočky, jetele, sena) jednoho sedláka z Předslavi podílelo celkem pět osob – tři ženy a dva muži. Dle zákona byli potrestáni k náhradě škody v obnosu třinácti zlatých. Více viz Spolukrádež polních plodin a travin, 4. 1. 1878, Plzeň, SOA, KS I, 369. O dvou elegantních dámách, skrývajících pod sukněmi několik liber másla a kuřata, které náhodně objevil jeden z četníků na pražském nádraží, psaly České noviny, 16. 8. 1879, I/195.

⁴⁰⁵ Osmnáctiletá Barbora Kubátová byla roku 1857 c. k. krajským vyšetřovacím soudem v Plzni obviněna z krádeže stokorunové bankovky, Více viz Barbora Kubátová – krádež, 11. 3. 1857, Plzeň, SOA, KS I, 348/3. Velmi rozšířeným fenoménem bylo rovněž kapsářství – o dopadení známé kapsářky Karolíny Kamenové informovaly Plzeňské listy, 25. 1. 1983, I/7. Stávalo se dokonce, že se rodinní členové okrádali navzájem, viz Plzeňské noviny, 4. 2. 1883, I/10.

„Jasnovidky“ spoléhaly na lidskou pošetilost a ve válečné éře také na zoufalství mnohých žen, které po ztrátě manžela či milého potřebovaly získat nový životní směr.⁴⁰⁶

5.2 Nemanželská matka – infanticidium, potraty a anděličkářství

Nemanželský pohlavní styk, jehož vyústěním bylo těhotenství a porod dítěte znamenal pro ženu takto „postiženou“ řadu ekonomických a především sociálních problémů. Až do posledních desetiletí 18. století mohla být stíhána dle platného tereziánského trestního zákoníku za zločin smilstva, u něhož hrozil trest až dvouletého žaláře, vyhnání z paství, popřípadě nucených prací. Existovala taktéž celá řada regionálních předpisů nabádajících k důslednějšímu trestnímu postihu smilstva – pravděpodobně především díky obavám z nucené péče o nelegitimní potomky, která mohla spadat do sféry povinností jednotlivých správně územních celků a tím je finančně zatěžovat. Úřední zájem o otázku dobrovolného „smilstva“ provozovaného dospělými osobami pak přestal jevit již následující, tzv. josefínský všeobecný zákoník.⁴⁰⁷ Záležitost se z regulérního trestného činu stala soukromožalobním deliktem (podobný přístup byl uplatňován i vůči cizoložství).⁴⁰⁸

I když z pohledu zákona nehrozil dívce či mladé ženě za nechtěné těhotenství nadále žádný postih, předsudky a odsouzení jejího nejbližšího okolí zůstaly pevně zakořeněné a více než patrné. Mnoho těchto nešťastnic bylo často nejen opuštěno otcem jejich budoucího dítěte, ale zavrhl je i vlastní rodina. Byly nuceny spoléhat výhradně samy na sebe a co nejdříve po porodu nastoupit do zaměstnání. Skloubit péči o kojence se službou placenou dostatečně na to, aby uživila sebe i své dítě bylo pro novopečenou matku velice náročné – nezřídka se stávalo, že takové dívky byly z práce propuštěny a nuceny hledat jinde.⁴⁰⁹

⁴⁰⁶ KUKLA, Karel Ladislav, *Pražské bahno*, Praha 1992, s. 34–36.

⁴⁰⁷ Rozdílný přístup k otázkám smilstva dokládá případ z roku 1761, řešený ještě dle Tereziánského zákoníku. Biologický otec dítěte zaplatil devět zlatých za tzv. „legitimaci“ dítěte, zatímco pro muže, který si bral již těhotnou ženu (aniž by o její graviditě věděl) byla cechem ševců vyměřena pokuta a to, že si vzal „zmrhanou“ ženu. Více viz MATLAS, Pavel, *Delikt smilstva a jeho postih na schwarzenberském panství Hluboká nad Vltavou (1666–1760)*. In: Archivum Trebonense 2006. Sborník studií pracovníků Státního oblastního archivu v Třeboni, Praha 2006, s. 76–77. Příklady „zneuct'ujících“ trestů na Plzeňsku v 17. století přiblížila kniha SOKOL, Petr, HAJŠMAN, Jan, *Po stopách plzeňské spravedlnosti. Historie a topografie hrdelního soudnictví*, Domažlice 2010, s. 41–43.

⁴⁰⁸ TINKOVÁ, Hřích, zločin, šílenství, s. 107–108, 171.

⁴⁰⁹ LENDEROVÁ, KOPIČKOVÁ, BUREŠOVÁ, MAUR (ed.), s. 565–566.

Nejvíce nelegitimních potomků přicházelo na svět v anonymnějším městském prostředí – právě anonymita byla důvodem, proč řada venkovských děvčat přicházela do měst „utajit svou ostudu“, porodit a pokud nebylo jiné cesty také odložit své dítě v tamních nalezincích, výjimečně na práh fary či kostela. Na základě pátrání ve farních pražských matrikách připadal největší podíl nemanželských porodů právě na českou metropoli. Například na Novém Městě pražském přesahoval počet „levobočků“ čtvrtinu celkového počtu narozených.⁴¹⁰

V 19. století byla předmanželská sexualita běžným jevem vyskytujícím se u nižších společenských vrstev, což přirozeně ovlivnilo přístup společnosti k těmto sociálním skupinám – děvčečky byly například často považovány za nemravné a nestoudné. Zcela výjimečnou byla naopak u dcer sedláků, chalupníků či měšťanů. Nezanedbatelnou roli hrálo rovněž prostředí, z něhož dívka pocházela, například šlo-li o rodinu, v níž se nemanželské dítě již někdy narodilo. Takové mladé ženy však neprovozovaly nemanželské styky, protože by se domnívaly, že nemají šanci vdát se a otěhotnět běžným a společností uznávaným způsobem (i když u těch, pocházejících ze „špatné“ rodiny tomu tak skutečně mnohdy bylo), ale naopak s vidinou uzavření manželství, obdařeného dítětem. Pokud ke sňatku nedošlo, podobal se porod „levobočka“ více než čemu jinému bolestnému zklamání.⁴¹¹ Přesto případy, kdy se dítě počaté před svatbou narodilo již jako potomek sezdaného páru, nastávaly poměrně často (cca 1/3 všech prvorozených se narodila do šesti měsíců od svatby). Zákoník z roku 1811 stanovil: „*Porodí-li manželka dítě v sedmém měsíci po vstoupení do manželství, nebo v desátém měsíci po smrti mužově aneb po úplném zrušení svazku manželského, má se za to, že dítě takové jest zplozeno v manželství.*“⁴¹² Československý občanský zákoník pak de facto pouze s drobnou změnou (dítě narozené po půl roce od uzavření manželského svazku a méně než tři sta dní po rozvodu či smrti partnera se rovnalo dítěti manželskému) převzal ustanovení svého mnohokrát novelizovaného rakouského předchůdce.⁴¹³

⁴¹⁰ DOKOUPIL, Lumír, FIALOVÁ, Ludmila, MAUR, Eduard, NESLÁDKOVÁ, Ludmila, *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*, Praha 1999, s. 47.

⁴¹¹ VELKOVÁ, Alice, *Nemanželské děti ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století*. In: JIRÁNEK, Tomáš, KUBEŠ, Jiří (ed.), *Dítě a dětství napříč staletími*. 2. Pardubické bienále 4.–5. dubna 2002, Pardubice 2003, s. 219–222.

⁴¹² *Obecný zákonník občanský*, s. 97 (§ 138).

⁴¹³ VESELÁ, Renata, *Vybrané historické zdroje současného rodinného práva*, Ostrava 2013, s. 70–72.

Při snaze skrýt skutečnost, že žena přivedla na svět nemanželské dítě, docházelo někdy k doslova bizarním případům. Dne 26. prosince 1909 obdržel c. k. okresní soud v Plzni hlášení, že Anna Veselá, toho času svobodná švadlena žijící v podnájmu u manželů Slavíkových, měla kromě dvou nemanželských synů Karla a Arnošta (o které se starala babička) ještě nemanželské děti Svatopluka a Libuši. Ty byly přitom manžely Slavíkovými u městského popisného úřadu nahlášeny coby potomci, vzešlí z jejich zákonného svazku. V průběhu vyšetřování se podařilo odhalit, že matkou obou dětí nebyla Kateřina Slavíková, nýbrž Anna Veselá (která během trestního řízení z blíže nespecifikované příčiny zemřela) a otcem František Slavík, který se touto cestou snažil své děti zaopatřit (až do roku 1914 nebylo legislativně možné, aby nemanželské dítě neslo příjmení svého otce). Konečný rozsudek sice ve spisu chybí, ale ať už soud přiřkl opatrovnictví do rukou státu, či ponechal záležitost nezměněnou, bylo již zapotřebí finančně zabezpečit pouze jedno dítě, neboť Libuše mezitím zemřela.⁴¹⁴

K závěru, že u dětí narozených mimo manželství (nejen ve venkovském prostředí) docházelo častěji k úmrtí do prvního roku jejich života, došla ve svém mikrohistorickém výzkumu týkajícím se ilegální porodnosti venkova Alice Velková. Zároveň však podotkla, že matriční zápisy s informacemi o takových dětech byly často neúplné a jen obtížně vysledovatelné – mnoho z nemanželských dětí zmizelo z evidence, aniž by se dalo dohledat datum jejich smrti.⁴¹⁵

Ne vždy však děti zemřely přirozenou cestou. *Infanticidium*, doslova „zahubení neřádně nabytého plodu“ patřilo mezi trestné činy proti životu a zdraví a rozuměly se jím nejen potrat prováděný za účelem připravení dítěte o život či jakékoliv jiné vypuzení plodu, ale rovněž vražda novorozeněte. Trestem smrti se nepostihovalo pouze provedení potratu, ale i napomáhání k němu.⁴¹⁶

Josefínský hrdelní řád byl ohledně počátku a průběhu těhotenství, porodu, motivů a způsobu zavraždění dítěte velmi důkladný. Pro obžalovanou požadoval trest smrti stětím, vložením těla do hrobu a probitím jejího srdce kůlem. V případě obzvláště brutálních vražd pak zostření trestu skrze mučení rozžhavenými kleštěmi či useknutím ruky. V případě samovolného potratu „*taková pokuta se zlehčuje, kdyby to vyhnání*

⁴¹⁴ Šetření ohledně nemanželského syna Anny Veselé, 14. 4. 1910, Plzeň, AMP, MR, 917.

⁴¹⁵ VELKOVÁ, s. 206.

⁴¹⁶ FRANCEK, *Zločinnost a bezpráví*, s. 163.

*schválně se nestalo. Item kdyby plod ještě živý nebyl neb podobnost člověka neměl aneb líky samé od sebe k tomu by způsobné nebyly, nýbrž z jiných příčin by vyšel“.*⁴¹⁷

Článek číslo 87 tereziánského trestního zákoníku s názvem *O zmaření dětí a o vraždě, jenž na nově narozených dětech se spáchá* rozlišil infanticidium na dvě základní skupiny, u nichž u obou nicméně platil trest smrti stětím. Do první z nich patřily ženy, které při nebo po porodu způsobily vlastní nedbalostí smrt dítěte (stejný trest platil pro pomocníky při provádění infanticida),⁴¹⁸ zatímco do druhé, kterému se samostatně věnoval článek následující, náležel potrat, který „*vraždě se rovná, následovně v něm hrdelně se pokračovati má, když totiž předně: ženská osoba sama sobě svůj vlastní plod, nechť jest na jakýkoliv způsob; aneb za druhé: jiná osoba těhotné ženské osobě srze nucení, pokrm nápoj, žíly pouštění, lékařství apod. živý plod zoumyslně vyhájí; anebo za třetí: když mužská aneb ženská osoba bez aneb s její vůlí aneb také sama sebe rozmyslně a schválně neplodnou učiní; neméně za čtvrté: když někdo vědomě lékařství k tomu prodává aneb sic zlolestným způsobem, radou a skutkem k takovému jednomu aneb druhému oučelu přispěje“.*⁴¹⁹ Ironií bylo, že ačkoliv sám tereziánský zákoník spatřoval příčinu infanticidia v bezradnosti a strachu těhotných žen, nadále je neúměrně přísně trestal. Dekriminalizaci deliktu tak přinesly až další zákoníky – trest smrti matek-vražedkyň se začal postupně stávat výjimkou.

Již trestní zákoník z roku 1803 (v českých zemích 1804) se k otázce infanticidia stavěl oproti předchozí praxi mnohem shovívavěji a rozlišil, zda šlo o manželské či nemanželské dítě, přičemž vraždu manželského dítěte vnímal logicky jako závažnější. Pokud došlo k úmrtí novorozence vinou neúmyslného poporodního zanedbání, byl vyměřený trest ještě mírnější.⁴²⁰ Ve snaze zabránit zabití dítěte ihned po porodu nařizoval zákoník, v případě že došlo k potratu, informovat o té skutečnosti porodní bábu a ukázat jí nedonošené či mrtvé novorozeně. Všeobecný slovník právní z roku 1899 pak popsal zavraždění dítěte jako „privilegovaný způsob vraždy“, neboť za něj nehrozil trest smrti, ale „pouze“ doživotní vězení v případě manželského dítěte (při

⁴¹⁷ Tamtéž.

⁴¹⁸ *Constitutio criminalis Theresiana*, s. 238 (článek 87). Pokud by žena tvrdila, že bylo zanedbání způsobeno její neznalostí o zacházení s novorozenětem, nebo že dítě zemřelo již během porodu, mohlo být v případě přesvědčivých důkazů provedení trestu mírnější.

⁴¹⁹ FRANCEK, *Zločinnost a bezprávi*, s. 164.

⁴²⁰ *Kniha práw*, s. 70–72.

pokusu těžký žalář na 5–10 let) či žalář po dobu pěti až deseti let u nemanželského novorozeněte.⁴²¹

Ženy, především ty korpulentní dovedly nechtěné těhotenství poměrně úspěšně skrývat a rodily zpravidla v ústraní beze svědků, čímž se přirozeně zvyšovalo riziko narození mrtvého dítěte – právě na patologický porod se ženy během výslechnů nejčastěji odvolávaly. Názorným příkladem byl případ dvaadvacetileté Rozálie Křiváčkové, který v roce 1851 řešilo c. k. státní zastupitelství v Plzni. Dne 9. dubna 1851 byla v kolně zemědělské usedlosti ležící na klatovském předměstí „Koralkov“ nalezena v seně zahrabaná mrtvolka novorozence ženského pohlaví. Děvčátko mělo zakrvácenou hlavu a ani přivolané porodní bábě se ho již nepodařilo oživit. V druhé části půdy zatím ležela na lůžku ve velkých bolestech Rozálie. Během výslechu obžalovaná uvedla, že dítě, počaté ze známosti s husarským desátníkem, porodila na půdě kolny ve stoje, čímž si při pádu na podlahu poranilo hlavu natolik, že se nehýbalo, ani nijak nekřičelo. Dívka šla dceru, o jejíž smrti byla přesvědčena, zkontrolovat teprve po chvíli, a když si ověřila svou hypotézu, zahrabala dítě do sena a sama ulehla. Protože však krev prosakovala skrze prkna a kapala na podlahu kůlny, netrvalo čeledínům ze statku nalezení mrtvoly dlouho. Rozálie nakonec překvapivě unikla odsouzení kvůli polehčující okolnosti, kterou představovala její neznalost ohledně těhotenství, porodu a péče o novorozence (dokladem byla nebezpečná poloha, kterou pro porod zvolila).⁴²²

Trest tří měsíců těžkého žaláře a náhrady nákladů trestního řízení byl vyměřen dvaadvacetileté Barboře Pojarové, která dítě (dceru) porodila bez pomoci a které díky neúmyslnému zanedbání poporodní péče (nedošlo k přivolání porodní báby) zemřelo.⁴²³ Ke třem rokům těžkého žaláře, každého čtvrt roku zostřeného jedním postem, byla odsouzena Terezie Baláková, která své dítě vhodila do odpadní žumpy.⁴²⁴ Shodnou trestní sazbu dostala roku 1893 za udušení novorozeněte dvacetiletá Terezie Hejtmanová.⁴²⁵

Nepatřičné chování matky vůči dítěti řešily paragrafy 133–135 trestního zákoníku z roku 1803 a paragrafy 149–151 zákoníku z roku 1852. V obou byl takový trestný čin definován jako odložení dítěte, které mohlo díky prochladnutí či hladu

⁴²¹ VESELÝ, *Všeobecný slovník právní V.*, s. 755–757.

⁴²² Rozálie Křiváčková – vražda dítěte, 21. 10. 1851, Plzeň, SOA, KS I, 247/48.

⁴²³ Barbora Pojarová – vražda dítěte, 20. 5. 1886, Plzeň, SOA, KS I, 376.

⁴²⁴ Terezie Baláková – vražda dítěte, 2. 5. 1887, Plzeň, SOA, KS I, 377. Stejně provedení trestného činu také Trestní záležitost proti Anně Veselé pro vhození plodu do žumpy, 4. 7. 1916, Plzeň, AMP, MR, 928.

⁴²⁵ Terezie Hejtmanová – vražda dítěte, 6. 2. 1893, Plzeň, SOA, KS I, 386.

zemřít – jednalo se tedy o potenciální infanticidium, a to i v případě, kdy nešlo o přímý úmysl dítě zabít. Pokud novorozeně přežilo, například ho někdo našel (rozlišovalo se také, na jakém místě ho žena zanechala, např. šlo-li o opuštěné místo, kde byla šance na nalezení mizivá, trest se automaticky zvýšil), byl ženě vyměřen trest od šesti do dvanácti měsíců vězení. V případě úmrtí dítěte se doba odnětí svobody prodloužila na jeden až pět let.⁴²⁶ Trestné pak nebylo odložení dítěte do nalezince či zřeknutí se ho v porodnici.

Na utajený porod se mohly spolehnout pouze ženy z bohatších vrstev, zatímco ostatním nezbyvalo než dítě „v hanbě“ přivést na svět, či se pokusit vypudit plod z těla. Kromě nejrůznějších bylinných odvarů abortivního charakteru (především z jalovce chvojky neboli chvojky klášterské, díky častému použití při potratech posměšně přezdívané *palma starých pannen*) v kombinaci s napařováním, nakuřováním, horkými koupelemi a pitím svařeného vína, se matky pokoušely plod zahubit mechanickou cestou – zvedáním těžkých předmětů, skákáním z výšky, zaváděním špičatých předmětů do rodidel, tlačáním na břicho či dokonce jeho „našlapáváním“.⁴²⁷

Zákoník z roku 1852 v paragrafech 144–148 stanovil, že na ženu, která se pokusí potrat vyvolat, čeká vězení v délce šest měsíců až rok (pokud se abort podařil, pak se trest zvýšil na jeden až pět let). Stejný trest platil i pro otce, který se na potratu podílel a nejpřísněji pak byla trestána porodní bába (pět až deset let vězení, došlo-li navíc k zanedbání péče o rodičku).⁴²⁸

V posledních desetiletích 19. století se pro některé porodní báby stal potrat, rozvíjející se především v anonymním městském prostředí, výnosným podnikáním. Tresty byly navíc v praxi o dost mírnější – matka byla mnohdy osvobozena úplně a „babička“ odsouzena na šest týdnů do žaláře. Zákaz provozování profese nebraly většinou anděličkářky příliš vážně a nabídku jejich služeb tak mohly zájemkyně nalézt například v inzertní části tisku: „*Dámy naleznou radu i pomoc u pí Veroniky Tomáškové, praktické porodní babičky od roku 1862 na Linhartském náměstí, č. 114 poblíž Malého nám. Ku přání byt i zaopatření.*“⁴²⁹ Podobně se zapovídal prodej jakýchkoliv bylinných čajů, mastí a jiných prostředků údajně upravujících menstruační cyklus či majících antikoncepční účinky. Podle neověřených informací se na přelomu

⁴²⁶ *Knihy práw*, s. 72–73.

⁴²⁷ ŠUBRTOVÁ, Alena, *Kontracepce, aborty a infanticida v pramenech k předstatistickému období*. In: *Historická demografie* 15, 1991, s. 28–30.

⁴²⁸ VESELÝ, *Všeobecný slovník právní V.*, s. 515.

⁴²⁹ LENDEROVÁ, RÝDL, s. 76.

století cena za potrat pohybovala v rozmezí patnácti až dvaceti zlatých (u lékaře padesát zlatých).⁴³⁰

Od 20. století bylo však volání po legalizaci interrupce stále naléhavější. Tento fenomén souvisel nejen se smutnou statistikou častých tragických následků ilegálních potratů, ale také obecně se silící ženskou emancipací, hlásající, že žena by měla o svém těle rozhodovat sama. Umělé přerušování těhotenství bylo navíc v té době již poměrně rozšířeným jevem – k nárůstu případů došlo během první světové války. Neočekávalo se, že by připravovaná novela trestního zákona interrupci legalizovala, „*nyní, kdy je závažným zájmem státním, aby co možno brzy byly vyplněny děsivé mezery, jež drsná ruka Martova způsobila v řadách obyvatelstva*“, jak podotýkal profesor Alexandr Miříčka.⁴³¹ Zákrok byl dle zákona z roku 1912 (§ 295) beztrestný pouze v případě ohrožení života matky, či hrozící těžké újmy na zdraví – tato výjimka z pravidla byla legislativně velmi detailně popsána (s řadou právnických „kliček“).⁴³² Prvorepublikové zákonodárství, nadále chránící životy nenarozených přejalo zákon de facto v nezměněné podobě, nerozlišující, zda šlo o odborný lékařský zásah, či „andělíčkářství“.⁴³³

Poměrně ostrá diskuze, která na toto téma probíhala nejen mezi poslanci (aktivně se zapojila například sociálně demokratická poslankyně a od roku 1929 senátorka Betty Karpíšková) a senátory, ale i lékaři, sociology a církevními představiteli ve své podstatě nic nevyřešila.⁴³⁴ K legalizaci umělého přerušování těhotenství během prvorepublikového období nedošlo.

5.2.1 Preventivní opatření – Porodnice, příručky pro budoucí matky, kontracepce

Pro nechtěné a nemanželské děti byly od konce 18. století ve velkých městech (Praha, Brno, Olomouc) zřizovány nalezince, náležící většinou pod patronát tamní nemocnice, kde mohly matky takových dětí nalézt potřebný azyl. Předchůdcem první pražské porodnice a nalezince u sv. Apolináře umístěných v nemocničním komplexu na

⁴³⁰ Tamtéž.

⁴³¹ MIRIČKA, Alexandr, *Přerušování těhotenství lékařem a jeho povinnost oznamovací*. In: Právník 57, 1918, 3, s. 82.

⁴³² Tamtéž, s. 85–90.

⁴³³ LENDEROVÁ, KOPIČKOVÁ, BUREŠOVÁ, MAUR (ed.), s. 576.

⁴³⁴ CHALUPNÝ, Emanuel, *O otázce populační a reformě trestního práva. Přednáška doc. dr. Chalupného, pronesená dne 10. ledna 1929 na schůzi Sociálních ústavu ČSR, a rozhovor o této přednášce*, Praha 1929, s. 26–29.

Karlově, byl až do svého zrušení roku 1789 Vlašský špitál, poskytující péči o sirotky a odložené či opuštěné děti, a to od narození do věku dvaceti let.⁴³⁵ Ústav sloužil zároveň jako „dodavatel“ mrtvých kojenců (nejčastěji mladších jednoho roku) Karolinu, kde na nich byli prováděny demonstrativní pitvy pro studenty lékařské fakulty. V sedmdesátých letech vyšel dokonce výnos o povinnosti poskytovat těla pro autopsii poslední den každého měsíce.⁴³⁶

Zemská porodnice a nalezinec u sv. Apolináře, vedený jeho zakladatelem Janem Meličem, byl jedním z mála evropských ústavů tohoto typu poskytující ženám možnost anonymního porodu – spolu s porodnicí ve Vídni přijímala rovněž „nepočestné“ ženy (neprovdané či vdovy) včetně nejhudších, tedy sociální skupinu nejvíce ohroženou rizikem infanticidia.⁴³⁷ Péče o matku a dítě byla odstupňována do čtyř tříd s ohledem na finanční částku, kterou žena byla schopna za svůj pobyt v porodnici zaplatit (platící pacientky tvořily jednoznačnou menšinu). Bezplatné oddělení s sebou přinášelo povinnost „zaplatit“ za poskytnutou péči svým tělem – rodičky sloužily jako „učební pomůcka“ mediků či porodních bab a byly také po dobu nejméně čtyř měsíce od porodu využívány jako kojné dětí v nalezinci.⁴³⁸ Neopomenutelnou vlastností porodnic byla rovněž jejich (pře)výchovná funkce. Ženy se naučily nejen starat o své novorozeně, ale také pracovat v kolektivu a pomáhat s ošetřováním – hlavním motivem byla snaha předejít zahálce a rovněž matky s dětmi finančně zabezpečit (do doby než si najdou zaměstnání), neboť za vykonanou práci dostávaly po odchodu s ústavu peněžitou odměnu. Do nalezince také pravidelně docházel duchovní, jehož úkolem bylo ženy přivést zpět k mravnému životu.⁴³⁹

I přes tyto veřejně prospěšné činnosti převažoval až počátku 20. století stereotypní obraz porodnic coby shromaždišť neřestných žen a svobodných matek. Hlavní příčinu zvyšujícího se množství mimomanželských porodů kritikové spatřovali právě v existenci takových ústavů a navrhovaly jejich zrušení. Protože byl porod (a to především v porodnicích) spojen s výdaji, zájem o ústavní ošetření rodičky se nezvýšil

⁴³⁵ SVOBODNÝ, Petr, KUDĚLA, Jiří, *Matriky zemřelých Vlašského špitálu v Praze (1719–1789)*. In: *Historická demografie* 15, 1991, s. 47.

⁴³⁶ SVOBODNÝ, Petr, *Vlašský špitál a anatomické pitvy na pražské lékařské fakultě v 60. a 70. letech 18. století*. In: *Časopis lékařů českých* 131, 1992, č. 5, s. 152–153.

⁴³⁷ TINKOVÁ, Daniela, *Předcházet či trestat? Problém infanticidia v osvícenské společnosti*. In: *Český časopis historický* 101, 2003, 1, s. 54.

⁴³⁸ TINKOVÁ, Daniela, *Tělo, věda, stát*, s. 327–339.

⁴³⁹ LENDEROVÁ, KOPIČKOVA, BUREŠOVÁ, MAUR (ed.), s. 585.

ani po vzniku samostatného Československa. Teprve v polovině 20. století se porodnice staly samozřejmostí.⁴⁴⁰

Již od středověku vznikaly nejen pro porodní báby (s vývojem medicíny také pro chirurgy a porodníky), ale také pro samotné rodičky příručky popisující těhotenství, průběh porodu a péči o novorozence.⁴⁴¹ Prvním odborným počinem na českém území bylo šest učebnic porodnictví sepsaných Antonínem Janem Jungmannem,⁴⁴² brzy následovaných spisem Čenka Křížka (1875) zaměřujícím se především na aspekty prevence a hygieny a příručkou Václava Rubešky (1875) určenou porodním babičkám (Rubeška rovněž sepsal učebnici porodnictví pro lékaře).⁴⁴³

Porodnické příručky sledovaného období se vesměs podobaly jedna druhé – obvykle začínaly teorií početí, na niž navazovala otázka plodnosti a sterility následovaná druhy těhotenství a určením pohlavní plodu. Po kapitolách věnovaných spontánnímu a těžkému porodu a jejich možných příčinách se těžiště pozornosti přesunulo na období šestinedělí a péči o novorozence.⁴⁴⁴

Navzdory rozvíjející se odborné péči o matku a dítě, stejně jako sílícímu povědomí o těhotenství, porodu a šestinedělí získaném skrze narůstající počet těhotenských příruček, zůstávaly však infanticidia a potraty nadále problémem, který se (nutno podotknout neúspěšně) pokoušela restriktivními opatřeními vyřešit legislativa.

Méně drastickým způsobem jak zamezit nechtěnému těhotenství, či regulovat počet dětí v rodině, byly tzv. kontraceptivní metody. Některé z nich byly známé již od starověku - intravaginální použití medu, cedrové pryskyřice, citronové šťávy,

⁴⁴⁰ LENDEROVÁ, Milena, *Porod a ženské tělo. Diskurz a realita 19. století*. In: HANÁKOVÁ, Petra, HECZKOVÁ, Libuše, KALIVODOVÁ, Eva (ed.), *V bludném kruhu. Mateřství a vychovatelství jako paradoxy modernity*, Praha 2006, s. 151–152.

⁴⁴¹ V roce 1558 byla například kolektivem autorů vydána příručka pro těhotné a porodní báby, která v jedné z kapitol popisuje žádoucí chování při porodu a v případech, kdy šlo o porod těžký, slovy: „Žena má ty všechny věci odložit, kteréž porodu jsou ku překážce... byl-li by nedostatek při matce, při lůnu ženském jako vřed při střevě, žlučový vřed a tomu podobné, přičež lůno ženy prostraniti a roztáhnouti se nemůže. Tehdy sluší o to radu vzíti s ranným lékařem před porodem.“ Dále radí, co dělat v případě zácpy, ledvinových kamenů, atd. RESLIN, Eucharius, KÚBA, Jan, VELIKÝ, Albertus, BONATIOLUS, Ludvík, MERLINGER, Bartoloměj, *Kniha lékařství mnohých v stavu manželském potřebných těhotných žen a porodných bab. Ruoženná zahrádka*, Olomouc 1558, s. 10–11. Staré babické příručky pak shromáždil a souborně vydal ZÍBRT, Čeněk, *Staročeská tělověda a zdravotěda. S původními obrázky podle rukopisův a knih staročeských i cizích*, Praha 1924.

⁴⁴² Jednou z nich JUNGSMANN, Antonín Jan, *Umění porodnické, k užítu ženám při porodu obsluhujícím* vydané, Praha 1827.

⁴⁴³ LENDEROVÁ, TINKOVÁ, HANULÍK, s. 145.

⁴⁴⁴ AMMON, Friedrich August, *Mladá matka, jak by se před porodem i v šestinedělí zachovati a dítě své v prvním jeho věku ošetřovati měla*, Praha 1852; PRUŠKA, Jindřich, *Ženám*, Praha 1920.

kyseliny mléčné, předchůdci prezervativů a pesarů vyrobené ze zvířecích střev či rostlinných slupek⁴⁴⁵ a pochopitelně také přerušovaná soulož, kterou zmínil již Starý zákon.⁴⁴⁶ Katolická církev, která zamezení početí považovala za hřích, skrze zpovědní zrcadla radila manželům, kteří uvažovali o regulaci plodnosti: „*Kdyby se manželka radila, co má činiti, když její manžel dopouští se impeditiois conceptionis, budiž jí řečeno, aby všemi dovolenými prostředky (prosbou, připomínáním hříšnosti onoho činu) hleděla jej od té neřesti odvrátiti. Kdyby však nemohla ničeho poříditi, a měly by povstati pro to velké různice a vády, ano i bití, může to strpěti, avšak nesmí míti sama zálibu v nedovoleném tomto způsobu tělesného obcování.*“ Pokud pár nechtěl další děti, zbývalo mu uchýlit se k sexuální abstinenci.⁴⁴⁷

Na dvoře anglického krále Karla II. žil lékař Condon, vynálezce poměrně bezpečného prostředku proti početí a přenosu pohlavních chorob, který po něm dostal jméno – kondom.⁴⁴⁸ O tomto „pradědečkovi“ dnešního prezervativu se ve svých pamětech *Historie mého života* zmínil i legendární Giacomo Casanova, kterého s onou novinkou seznámila jeho milenka Marie Magdalena, jeptiška v klášteře Murano.⁴⁴⁹ V průběhu druhé poloviny 19. století se sice objevily i další mechanické antikoncepční prostředky,⁴⁵⁰ ale obecně bylo spíše spoléháno na mužovu „opatrnost“ či výpočet ženiných plodných dnů.⁴⁵¹

⁴⁴⁵ SLÁMOVÁ, s. 3.

⁴⁴⁶ ŠUBRTOVÁ, Alena, *Dějiny populačního myšlení a populačních teorií*, Praha 1989, s. 33–34.

⁴⁴⁷ LENDEROVÁ, KOPIČKOVÁ, BUREŠOVÁ, MAUR (ed.), s. 237.

⁴⁴⁸ NEUMANN, s. 812–813. Ačkoliv byl prezervativ doporučován jako ochrana před přenosem pohlavních chorob, vedla se diskuze o možné ztrátě požitku z rozkoše, kterou jeho nošení přinášelo. V roce 1843 došlo k vulkanizaci kaučuku, což s sebou přineslo sériovou výrobu kondomů – teprve od tohoto okamžiku začalo být na prezervativ nahlíženo také jako na ochranu před nechtěným těhotenstvím. Více viz FELLNEROVÁ, Sabine, UNTERREINEROVÁ, Katrin, *Milostné plotky v habsburské monarchii*, Praha 2013, s. 17.

⁴⁴⁹ CASANOVA, Giacomo, *Historie mého života*, Praha 1968, s. 140.

⁴⁵⁰ Poměrně kuriózní případ se stal roku 1895 v Plzni, kdy bylo zahájeno soudní řízení ve věci přečinu proti mravopověstnosti, vedené proti lékárníkovi J. R. Dannerovy, autorovi letáku Dannerovy chráničky. Nejlepší ochrana proti početí. V jeho rámci zdůrazňoval nedostatky mechanických chránidel a naopak vyzdvihoval přednosti své metody: „0–30 minut před výkonem, vsune se jedna chránička dosti hluboko v nitro lůna. Chránička ihned taje a chemické součástky se uvolňují. Lůno se jedinou již chráničkou styřilisuje na dobu 12–16 hodin... Uvolněné chemické součástky chráničky, přijdouce ve styky se spermem, hned oplozovací sílu jeho jak drobnohledné výzkumy neklamně dokazují – ničí, ono odumírá. Překvapující jest, že toto odumírání děje se téměř okamžitě; to vysvětluje se patrně tím, že součástek oněch jest přebytek.“ Proti rozsudku (zabavený prodáváných farmaceutik a zákaz dalšího šíření letáků) se obžalovaný několikrát odvolal, až teprve c. k. vrchní zemský soud v Praze rozhodl v jeho neprospěch a stížnost zamítl. Více viz Dannerovy chráničky – přečin proti mravopověstnosti, Plzeň a Praha, 4. prosinec 1885, SOA, KS I, 388. Dalšími mechanickými prostředky proti početí byly například houbičky napuštěné

Zatímco v anglosaských zemích byla regulace plodnosti vnímána jako součást ochrany života a zdraví ženy a kontracepce propagována lékaři i populárně naučnou literaturou, v prostředí českých zemí se po celé 19. století o takových záležitostech mlčelo.⁴⁵² Lékaři se tématem začali vážně zabývat teprve po vzniku samostatného Československa.⁴⁵³ Ne všem se však antikoncepce zamlouvala. T. G. Masaryk ve svém díle *Mravní názory* na adresu kontraceptivních metody poznamenal: „*Vedle abortů i mechanické zamezování početí stává se obvyklým zlem moderní společnosti. Tato manželská onanie z Francie znenáhla po celé Evropě se rozhošťuje; v našich denících (i nejlepších) se firmy doporučují, které mohou posloužiti v té příčině. Stane se jinde, co ve Francii se stalo, na jedné straně vytratí se něžné a mravné pocity rodinné, na druhé degeneruje se obyvatelstvo fysicky.*“⁴⁵⁴

5.3 Vražedkyně⁴⁵⁵

Zatímco na infanticidum bylo v praxi nahlíženo výhradně jako na zabití novorozence, v případě staršího dítěte takový zločin automaticky spadal do kategorie klasických vražd. Trestných činů tohoto charakteru se obvykle dopouštěly ženy, které se nejprve pokoušely své dítě uživit, ale složitá životní situace a ztížené pracovní podmínky (do práce si potomka vzít nemohly a na hlídání většinou nikoho nesehnaly – placenou chůvu si pochopitelně nemohly finančně dovolit) je dohnaly k zoufalému činu. Pokud byla žena uznána z vraždy dítěte, byla dle trestního zákoníku automaticky odsouzena k smrti. V praxi se však tak vysoký trest jen málokdy skutečně vykonal – především

kyselinou karbolovou a hedvábné střapce. Více viz LENDEROVÁ, Milena, *Devatenácté století v půli cesty*. In: CEJNKOVÁ, Dana, HOLUBOVÁ, Zuzana, VACHŮT, Petr (ed.), 100 000 let sexu. O lásce, plodnosti a rozkoši, Brno 2008, s. 112.

⁴⁵¹ GEORG, s. 65–84.

⁴⁵² LENDEROVÁ, TINKOVÁ, HANULÍK, s. 165.

⁴⁵³ SLÁMOVÁ, s. 4–5.

⁴⁵⁴ MASARYK, *Mravní názory*, s. 142.

⁴⁵⁵ O způsobu vyšetřování trestných činů vraždy (i jiných), nakládání s důkazy a obecně o rozvoji kriminalistiky se zaměřením na četnické pátrací stanice pojednává kniha „duchovního otce“ televizního seriálu Četnické humoresky Michala Dlouhého. Více viz DLOUHÝ, Michal, *Století četnické kriminalistiky. Historie kriminalistiky u četnictva na území České republiky*, Cheb 2014, s. 12–52, 58–111, 117–183, 187 an.

ženy se mohly v 19. století s téměř stoprocentní jistotou spolehnout na udělení císařské milosti, která trest smrti zmírnila na „pouhé“ odnětí svobody.⁴⁵⁶

Trestní zákoník z roku 1804 rozlišil čtyři typy vražd: úkladnou, zahrnující v sobě travičství a zbavení života způsobem zvlášť potutelným, sjednanou, prostou (obecnou) a loupežnou. Pro zločin napomáhání k vraždě byl pak vyměřen stejný trest jako pro samotné zabití. Odnětím svobody v rozmezí od pěti do deseti let (v těžkých případech, např. při vraždě příbuzných či partnerů až na doživotí) byl trestán pokus o vraždu.⁴⁵⁷ Trestní řád z roku 1873 platící až do konce monarchie, který po ukončení první světové války převzala samostatná Československá republika, přejal trestní sazbu svých předchůdců v de facto nezměněné podobě.⁴⁵⁸

„Mordy“ dětí bylo možno rozdělit do dvou skupin podle motivu, který samotnému aktu předcházel – do první patřily vraždy z nenávisti či jako způsob trestu pro dítě, většinou (dvě třetiny z celkového počtu případů) prováděné na dětech do jednoho roku věku, do druhé vraždy páchané kvůli hmotné nouzi a bezvýchodné situaci, týkající se většinou starších dětí.⁴⁵⁹ Vraždkyněmi nebyly pouze nezaopatřené svobodné dívky, ale také ženy žijící v dysfunkčních manželstvích – otec rodinu buď úplně opustil, nebo nebyl zrovna příkladnou „hlavou rodiny“; často šlo o alkoholika či násilníka, který manželku a své potomky bil.⁴⁶⁰

Alice Velková ve své studii zmínila velice ojedinělý případ, v němž bylo dítě jak obětí, tak vrahem, a který se stal v létě roku 1867 v obci Císařská Kuchyně. Obžalovaná Antonie Chvatlinová byla 33letá matka tří dětí (čtvrté se jí narodila během pobytu ve vazbě). Její manžel, živící se jako švec, rodinu opustil krátce poté, co byl obviněn z krádeže. V červenci 1867 přišla Antonie i se svými potomky o střechu nad hlavou a kvůli pověsti svého manžela zůstala bez šance na nalezení nového ubytování – pět týdnů byla nucena přespávat v dřevěné boudě vlastní výroby (umístila ji na veřejné prostranství pod topol), poté se přesunula do rozestavěného domu, který však po jeho dokončení musela opustit a nadále přespávat pod širým nebem. Její denní mzda v té

⁴⁵⁶ VELKOVÁ, Alice, *Dítě jako oběť. Vraždy dětí spáchané jejich matkami ve 2. polovině 19. století*. In: HALÍŘOVÁ, Martina (ed.), *Od početí ke školní brašně*. Sborník z odborného semináře konaného 29.–30. května 2008 ve Východočeském muzeu v Pardubicích, Pardubice 2008, s. 147–152.

⁴⁵⁷ *Kniha práw*, s. 65–68.

⁴⁵⁸ VESELÝ, *Všeobecný slovník právní V.*, s. 633–634.

⁴⁵⁹ VELKOVÁ, s. 154. Případ stejného typu se odehrál roku 1884 v Bolevci. Dvacetiletá svobodná matka Anna Boušková otrávil svou dvouletou dceru fosforem, získaným z hlaviček zápalek. Více viz Anna Boušková – zločin úkladné vraždy, 12. 2. 1884, Plzeň, SOA, KS I, 374.

⁴⁶⁰ LENDEROVÁ, KOPIČKOVÁ, BUREŠOVÁ, MAUR (ed.), s. 592–594.

době činila pouhých třicet krejcarů, což na zaopatření dětí, natož nájem bytu, třebaže nejnižší kategorie, zdaleka nestačilo. Antonii napadlo, že by se jí ubytování shánělo snáze, pokud by dceru (9letou) poslala do služby a nejmladšího syna (starého dva a půl roku) vůbec neměla. Protože sama syna nedokázala zabít, obrátila se na dceru, která matčiny příkazy zpočátku odmítala, nakonec však pod hrozbou výprasku souhlasila a hrůzný akt učinila. V říjnu 1867 odnesla spícího bratra k tůni, kam ho hlavou dolů ponořila. Matka byla za zločin zjednané vraždy odsouzena k smrti, ale nakonec jí byl díky milosti trest změněn na pětileté odnětí svobody. Devítiletá dcera-vražedkyně vyvázla s domácím vězením a náboženským pokáním.⁴⁶¹

Případy vražd z nenávisti, nebo jako trest pro neposlušné či nezvladatelné dítě byly méně časté, přesto však existovaly. Ze zášti většinou vraždily ženy, které byly nevlastními matkami obětí. Taková kauza, která stála život čtyři a půl roku starého chlapce se odehrála roku 1872 v Českých Budějovicích. Důvodem vraždy měl být podle výpovědi obžalované chlapcův špatný zdravotní stav vyžadující zvýšenou péči. Macecha chlapce zavraždila obzvláště krutě – donutila ho vypít chemikálii, po které umíral dlouze a v bolestech (navíc ho ještě zranila nůžkami). Původně vyměřený trest smrti jí byl nakonec snižen na dvacetiletý zostřený žalář.⁴⁶²

Ženy nezabíjely jen své děti, ale uchylovaly se rovněž k vraždám svých manželů, milenců, méně již rodičů či ostatních příbuzných. Motivem byly často neuspokojivé poměry v rodině, nevěra, domácí násilí, majetkové spory, nebo vzájemná (či minimálně jednostranná) nesnášenlivost. Poměrně neobvyklou kombinací vraždy dítěte a manžela spáchané za asistence ženina milence představoval delikt Markéty Stierlenové ze Schnaitheimu a Christiana Luk. Hörtiga, za který byli oba popraveni. Ačkoliv šlo o trestný čin spáchaný mimo území habsburské monarchie (Schnaitheim, kde k vraždě došlo je součástí města Heidenheim v Bavorsku), informovala o dvojnásobné vraždě také česká publicistka. V Plzni byla roku 1867 vydána brožura, která případ stručně shrnula.⁴⁶³

⁴⁶¹ VELKOVÁ, s. 158–159.

⁴⁶² Tamtéž, s. 160–161.

⁴⁶³ *Poslednj dnové i poprawa Markety Stierlenowé, wraždence manžela i syna swého a společnika gegiho Christiana Luk. Hörtiga guillotinošasně w Esslingách 18. prosince 1866*, Plzeň 1867. Možno porovnat s úvodní stranou moritátu Nowá píseň o gedné bezbožné ženě, popisujícího příběh travičky Barbory Klimperové z obce Pazderná u Prahy, které v součinnosti s milencem roku 1823 zabila svého manžela. Více viz KNEIDL, Pravoslav, *Česká lidová grafika v ilustracích novin, letáků a písniček*, Praha 1983, s. 79.

Loupežné vraždy byly poměrně vzácné, a pokud se staly, ženy v nich většinou figurovaly coby spolupachatelky.⁴⁶⁴ Za usmrcení manžela byla žena stejně jako v případě vraždy dítěte odsouzena k trestu smrti a později omilostněna s tím, že se její trest změnil na mnohaleté, případně doživotní vězení. Takovéto případy, zastupující podstatné procento celkové ženské kriminality, dávaly možnost nahlédnout do privátní sféry partnerského života, jinak před očima veřejnosti pečlivě skryté.

Žena byla pochopitelně nejen aktérem, ale často také obětí vraždy, která se obvykle (především pokud byl vrahem muž) odehrávala v afektu, či k ní došlo neúmyslně.⁴⁶⁵ Jednání „v prudkém hnutí mysli a návalu hněvu“ se stalo polehčující okolností také při trestním procesu vedeným s Janem Bočkem, kovářem a nádeníkem z Přeštic, který dne 13. srpna 1876 několika údery pohrabáčem do hlavy smrtelně zranil jistou Barboru Kohoutovou. Protože nešlo o úmyslné zabití, ale reakci na poranění obličeje, kterou mu oběť (taktéž za použití pohrabáče) způsobila, byl obžalovaný odsouzen k trestu těžkého žaláře na dobu pěti až deseti let.⁴⁶⁶

Ve všech situacích však paradigma nenásilného muže, kterému pouze „trochu ujely nervy“, aplikovatelné nebylo. Jiří Červenka ve své knize *Kriminální případy z Kladenska, Slánska a Novostrašicka* rekonstruoval vraždu pětadvacetileté učitelky Ludmily Wolfové spáchanou v lednu roku 1905 na polní cestě poblíž obce Jedomělice na Kladensku. Pachatelem byl shledán místní jedenadvacetiletý tulák Josef Šrámek, kterého se podařilo usvědčit pomocí stop ve sněhu, přesně odpovídajících jeho jediným botám. Několik svědků navíc vypovědělo, že Šrámka viděli krátce před nalezením

⁴⁶⁴ Například loupežná vražda spáchaná v roce 1897, při níž čtyřadvacetiletý Josef Vacovský z Klatov zabil kvůli dědictví svou matku. Jeho žena Kateřina, obviněná z účasti na vraždě, byla nakonec pro nedostatek důkazů viny zproštěna, zatímco jejího manžela odsoudil c. k. soudní dvůr porotní v Plzni k trestu smrti. Více viz Josef a Kateřina Vacovští – zločin loupežné vraždy, 3. 11. 1897, Plzeň, SOA, KS I, 391. Kombinací loupežné a úkladné vraždy byl čin děvečky Marie Pučelíkové, která 28. prosince 1875 svému pánovi Janu Koppovi (kterého poté oloupila) zasadila do obličeje a krku smrtelné rány. Ohledání mrtvolky se ujal soudní lékař, který konstatoval, že coby vražedný nástroj byla použita sekyra. Marie Pučelíková byla odsouzena k trestu smrti oběšením – ve spise sice chybí informace o tom, zda došlo ke zmírnění trestu, ale vzhledem k „dobovému trendu udělení císařské milosti“ to bylo pravděpodobné. Více viz Marie Pučelíková – zločin úkladné a loupežné vraždy, 27. 8. 1876, Plzeň, SOA, KS I, 365.

⁴⁶⁵ Kvůli nehodě na silnici zemřela stařena Barbora Školová z Blovic, kterou přejel pivovarský povoz, řízený Janem Lippertem. Během rychlé jízdy došlo u vozu k poškození postranic, a protože Lippert, ve snaze škodu za soustavného koňského trysku napravit, pustil otěže, stal se vůz neovladatelným. Více viz Jan Lippert – přečin proti bezpečnosti těla, 10. 5. 1875, Plzeň, SOA, KS I, 364.

⁴⁶⁶ Jan Boček – zločin zabití, 18. 11. 1876, Plzeň, SOA, 366; srovnej s kramářskou písní nazvanou *Krásný příklad wssem manželům a dítkám, to gest o mordu, který se stal na Morawě roku 1862*, popisující příběh rodiny alkoholika, který po propuštění z práce zabil své tři syny i manželku a sám pak spáchal sebevraždu. Na živu nechal pouze svou nejmladší dceru. Více viz KNEIDL, s. 82.

mrtvoly ochomýtat se poblíž. Motiv trestného činu zůstal dlouho nejasný – oběť na sobě měla zlaté náušnice i stříbrné hodinky a rovněž nejevila stopy sexuálního násilí. Nakonec se vyšetřovatelé přiklonili k úsudku, že šlo patrně o nedokonanou loupežnou vraždu, při níž byl pachatel vyrušen. Sám Šrámek během vazby ani po vynesení rozsudku (trest smrti provazem) neprojevil nad svým činem sebemenší lítost. Ačkoliv často prohlašoval, že mu na tom, kdy zemře, jen pramálo záleží, ve snaze vyhnout se oprátce začal předstírat duševní chorobu a byl tak z pankrácké věznice převezen do blázince, kde ho také o dva roky později zastihla císařská milost, měnící mu trest na dvacet let zostřeného těžkého žaláře. Po třináctiletém pobytu ve vězení nakonec roku 1918 podlehl těžké chorobě a zemřel.⁴⁶⁷

5.4 Prostitutky

Ernest Borneman ve své *Encyklopedii sexuality* definoval prostituci jako: „*Finančně motivovaný prodej vlastního těla pro sexuální účely.*“⁴⁶⁸ Lékař Antonín Wiesner ji pak v brožuře *Dějiny prostituce a příjice v Československu* popisuje coby „*ukájení pudu pohlavního sociálně, tj. pro udržení rodu, neúčelné a zároveň zdravotně závadné.*“⁴⁶⁹ V mnoha ohledech šlo skutečně o klasicky fungující živnost, z níž se odváděly daně, vedla se její evidence⁴⁷⁰ a nevěstky dostávaly tzv. zdravotní knížky, do kterých se zaznamenávaly jejich osobní údaje a především pravidelné kontroly u lékaře.⁴⁷¹ První veřejné domy, na jejichž fungování dožíral stát, vznikaly v českých zemích již během vlády Josefa II.⁴⁷² Ve druhé polovině 19. století do českých zemí prostoupila řada nařízení, zákonů, výnosů, předpisů a obecně pravidel, v této souvislosti souhrnně

⁴⁶⁷ ČERVENKA, Jiří, *Kriminální případy z Kladenska, Slánska a Novostraševka*, Nové Strašecí 2009, s. 55–66.

⁴⁶⁸ BORNEMAN, Ernest, *Encyklopedie sexuality*, Praha 1994, s. 465.

⁴⁶⁹ WIESNER, Antonín MUDr., *Dějiny prostituce a příjice v Československu*, Praha 1925, s. 3.

⁴⁷⁰ Prostitutky se dle zákona měly ke svému povolání dodatečně přihlásit příslušnému městskému úřadu. V případě, že šlo o ženu, která se teprve chystala být nevěstkou, bylo rovněž zapotřebí obeznámit příslušné úřady. Více viz M. J. Krnoulová z Blovic – přihláška k prostituci, 24. 12. 1892, Plzeň, AMP, MR, 881.

⁴⁷¹ Podle nařízení č. 198 říšského zákoníku z roku 1857 byly prostitutky povinny podstoupit pravidelnou lékařskou prohlídku, která byla nemajetným ženám zpřístupněna zdarma. Více viz VESELÝ, František Xaver, *Všeobecný slovník právní. Příruční sborník práva soukromého i veřejného zemí na radě říšské zastoupených se zvláštním zřetelem na nejnovější zákonodárství a poměry právní zemí Koruny české. Díl třetí, Padělání peněz – Pych vodní*, Praha 1898, s. 827.

⁴⁷² KOPÁČ, Radim, SCHWARZ, Josef, *Nevěstince a nevěstky. Obrázky z erotického života Pražanů*, Praha, Litomyšl 2013, s. 6.

označených jako reglementační. Na rozdíl od prohibice bylo reglementací na prostituci nahlíženo s jistou shovívavostí jako na „nutné zlo“, které však bylo zapotřebí mít co nejméně pod kontrolou, tj. vymezit hranice, v nichž se může obchod se sexem odehrávat.⁴⁷³

V praxi vedl tento přístup k vytvoření řady legislativních opatření – zásadním byl zákon z roku 1852, který eventuální represivní kroky vůči smilstvu (jak znělo označení prostitute v právním řádu) delegoval na místní policii a pravidelné zdravotní prohlídky „kněžek lásky“ pak na místního lékaře.⁴⁷⁴ Uvedená opatření zastřešovaly tamní městské úřady, pověřené jejich praktickou realizací.⁴⁷⁵ Omezení prostitute tímto způsobem doporučovali (nejen) lékaři i policisté, kteří ve službách prostitutky spatřovali dostupnou variantu ukojení mužských sexuálních potřeb, které by jinak hrozily obrátit se nesprávným směrem, například by vedly ke svedení služek a dcer ze slušných rodin, či „nebezpečnému“ sebeukájení.⁴⁷⁶ Kniha s příznačným názvem *Manželství a mravnost* k tomu dodala: „*Pokud se ctnost počestných žen pokládá za věc velmi důležitou, musí instituce manželství doplňovati jiná instituce, kterou je vlastně možno považovati za její součást – myslím prostituci.*“⁴⁷⁷ Velmi zajímavý názor měl na „potřebu“ existence prostitute sám Napoleon Bonaparte, který ji prohlásil za nutnou, „*neboť bez ní by obyčejní muži obtěžovali spořádané ženy na ulicích*“.⁴⁷⁸

Od počátku měla reglementace vedle příznivců a podporovatelů také četné odpůrce, kteří poukazovali na nedostatky evidence, která zahrnovala a tím pádem i kontrolovala pouze část prodejních žen, kritizovali nedbalé lékařské prohlídky, argumentovali tvrzením, že ženě registrované jako prostitutka bylo po skončení činnosti znemožněno plně se začlenit do společnosti a v neposlední řadě šířili názor, že osud

⁴⁷³ LENDEROVÁ, Milena, *Chytila patrola aneb prostituce za Rakouska i republiky*, Praha 2002, s. 29.

⁴⁷⁴ Dne 24. prosince 1892 byl na plzeňský policejní úřad doručen příkaz od tamního purkmistrovského úřadu, nařizující povinnou lékařskou prohlídku každé veřejné nevěstky. Více viz Nařízení o zdravotní prohlídce všech veřejných nevěstek, 24. 12. 1892, Plzeň, AMP, MR, 880.

⁴⁷⁵ KOPÁČ, SCHWARZ, s. 7.

⁴⁷⁶ LENDEROVÁ, KOPIČKOVÁ, BUREŠOVÁ, MAUR (ed.), s. 615. Široká veřejnost (měšťanstvo především) se na problém prostitute, třebaže kontrolované a omezené, dívala velmi kriticky, což dokládá petice, kterou roku 1890 obdržel od rozhořčených plzeňských občanů tamní purkmistrovský úřad. Obyvatelé Kalíkovy ulice důrazně žádali zamezení zřízení nevěstince poblíž svých domovů. Úřad celý případ předal k řešení policii. Více viz Majitelé domů v Kalíkově ulici v Plzni žádají o zamezení zřízení nevěstince v této ulici, 18. 8. 1890, Plzeň, AMP, MR, 866. Podobným případem bylo Jednání o zrušení nevěstince Dragy Radomanové u sv. Rocha, 30. 10. 1909, Plzeň, AMP, MR, 917.

⁴⁷⁷ RUSSELL, s. 126.

⁴⁷⁸ RINGDAL, Nils Johan, *Nejtěžší povolání světa. Kapitoly z dějin prostituce*, Brno 2000, s. 264.

prostitutky v nevěstincích (jejichž existence, třebaže nelegální, byla tolerována) závisel na „libovůli“ majitele takových podniků.⁴⁷⁹ Nesoulad mezi trestní legislativou a jejím praktickým uplatněním se zákonodárci pokoušeli řešit novelizacemi, které však žádné převratné změny nepřinášely. Snahou o pokrok se naopak vyznačovaly tzv. vídeňské reglementační předpisy, povolující prostituci pouze koncesovaným a registrovaným nevěstkám, pravidelně kontrolovaným lékařem.⁴⁸⁰

Abolicionismus, obecně hnutí usilující o zrušení nějakého zákona či ustanovení, v tomto případě pak zaměřené především na boj s organizovanými formami prostituce, se v šedesátých letech 19. století stal reakcí na reglementaci. Vycházel z předpokladu, že „prodejná láska“ je odrazem morální a hmotné nouze – odstraněním chudoby mělo dojít k jejímu vymizení. Jeho zastáncem byl například první československý prezident T. G. Masaryk.⁴⁸¹ Po roce 1918 byl abolicionismus v samostatném v Československu natolik populární, že se z popudu jeho příznivců ustanovila lékařská komise, která měla za úkol vypracovat nástin zákona, kterým by byly zrušeny veřejné domy, vymýcena tajná prostituce a zavedeny povinná registrace a lékařské prohlídky. Návrh byl dne 30. září 1919 předložen Poslanecké sněmovně ke schválení.⁴⁸² Kromě již jmenovaného poslanci požadovali rovněž zřízení speciálních ubytoven pro nevěstky. Zákon číslo 241, vůbec první svého druhu ve střední Evropě, byl přijat dne 11. července 1922.⁴⁸³ Brzy potom co vstoupil v platnost, se však projevil jeho nevýhody – díky tomu, že byly zrušeny pouze nevěstince, jejich funkci ochotně převzaly bary, kavárny a vinárny.⁴⁸⁴

Novodobé prostitutky – patřily mezi ně nejen svobodné dívky, ale také vdané ženy, vdovy, ženy svedené a opuštěné milencem, osoby po rozvodu či rozluce⁴⁸⁵ – pocházely většinou ze sociálně slabších vrstev obyvatelstva, především dělnických a

⁴⁷⁹ LENDEROVÁ, *Chytila patrola*, s. 39.

⁴⁸⁰ FLEXNER, Abraham, *Prostituce v Evropě*, Praha 1925, s. 318–324.

⁴⁸¹ LENDEROVÁ, KOPIČKOVÁ, BUREŠOVÁ, MAUR (ed.), s. 621–622; srovnej STEIN, H., *Prostituce a zákon. Zákon o potírání pohlavních nemocí*, Praha 1922, s. 5.

⁴⁸² Národní listy, 27. 8. 1925, LXV/234.

⁴⁸³ TRÝB, Antonín, *Sexuální výchova a náklady pohlavní*. In: *Přítomnost 2*, 1925, s. 638.

⁴⁸⁴ KUKLA, s. 111.

⁴⁸⁵ Existovaly však také případy, kdy dívku donutili k prostituci rodiče, případně jí byla práce nabídnuta skrze kuplířku. Kuplířství, neboli svádění ke smilstvu a přechovávání nemravných osob ženského pohlaví pak bylo důvodem žaloby proti Anně Zelenkové. Více viz Anna Zelenková – přečin kuplířství, 22. 11. 1850, Plzeň, SOA, KS I, 247/19.

řemeslnických kruhů či rodin drobných zemědělců.⁴⁸⁶ Převaha služebných a dělnic nebyla vzhledem k sociální struktuře obyvatelstva překvapivá. Příležitost zbavit se vysilující a špatně placené práce ve fabrikách či dílnách se pro mnoho z nich stalo rozhodujícím impulsem – dvojnásob to platilo o ženách nezaměstnaných. Leitmotivem prostituce tak byla (a stále je) snaha o dosažení snazšího a vyššího výdělku.⁴⁸⁷ Domovská příslušnost „lehkých holek“ pak odpovídala dobovému trendu mobility. Na konci 19. století v době vrcholící urbanizace přicházelo mnoho mladých dívek a žen do Prahy, doufajíc v lepší pracovní uplatnění.⁴⁸⁸ Odtud byl k „prodejně lásce“ jen malý krok.

Prostituci bylo možno v souvislosti s místem „sexuálního výkonu“ rozdělit do tří skupin: tzv. „bordelní“ prostituce, jak název napovídá, byla provozována v rámci veřejných domů, „šenkovní“ pak v barech, hostincích⁴⁸⁹ či podnicích podobného ražení, zatímco pouliční nevěstky se musely spokojit se zapadlým koutem některé postranní uličky.⁴⁹⁰ Od této diferenciaci se odvíjel také věk prostitutek – nejmladší byly přirozeně umístěny do „hampejzu“,⁴⁹¹ kde zůstávaly do doby, než z nich jeho majitelé přestaly plynout zisky,⁴⁹² starší naopak končily na ulici. Podle studie Jiřího Peška, opírající se

⁴⁸⁶ K takovým dívkám obracela svou pozornost vzdělávací literatura, která se jim snažila popsat nebezpečí, číhající na dívku z venkova ve městě. Více viz URBAN, Jaroslav Fr., *Zbloudilé duše*, Praha 1916.

⁴⁸⁷ SVOBODOVÁ, Blanka, „Portrét“ *nekoncesovaných pouličních prostitutek v Praze a jejich předměstích v sedmdesátých a osmdesátých letech 19. století*. In: LEDVINKA, Václav, PEŠEK, Jiří (ed.), *Ponížení a odstrčení. Města versus katastrofy*. Sborník příspěvků z 8. vědeckého zasedání Archivu hlavního města Prahy, konaného ve dnech 2. a 3. října 1995, Praha 1998, s. 122–124.

⁴⁸⁸ FIALOVÁ, HORSKÁ, KUČERA, MAUR, MUSIL, STLOUKAL, s. 220–221.

⁴⁸⁹ Hostinec byl často pouze zástěrkou skutečnému účelu zařízení – tak tomu bylo i v případě města Jičín, kde bylo podobných podniků hned několik. Městský úřad se pokusil o zamezení prostituce tím, že v hostinských živnostech zakázal zaměstnávání ženské obsluhy. Nařízení se však v praxi příliš neuplatnilo. Více viz FRANCEK, Jindřich, *Zločin a trest v českých dějinách. Nové vydání rozšířené o paměti prvního československého kata Leopolda Wöhlschlagera. Ve službách spravedlnosti za Rakouska i za republiky*, Praha 2007, s. 148–150. Shodná kauza se roku 1909 odehrála také v Plzni. Více viz *Zákaz ženské obsluhy za příčiny prostituce při živnosti hostinské v domě č. p. 188 v Plzni*, 24. 9. 1909, Plzeň, AMP, MR, 917.

⁴⁹⁰ KUKLA, s. 86–108. Historií brněnské prostituce se pak zabýval článek FLODR, Miroslav, *Brněnské nevěstky v nejstarších dějinách města*. In: Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity 43, 1994, 41, s. 7–12.

⁴⁹¹ PAY, Pavel, *Prodejná láska. Historie nejstaršího řemesla v deseti kapitolách*, Praha 1992, s. 34.

⁴⁹² Dalším důvodem k propuštění mohlo být také splacení dluhu, který prostitutka žijící v nevěstinci, měla vůči jeho vlastníkov. Přestože byl v této souvislosti roku 1916 vydán tzv. prostituční regulativ, zakazující ve vykřičených domech prodávat personálu většinou předražené potraviny, nápoje a předměty denní potřeby, majitelé „bordelů“ toto nařízení příliš nerespektovali. Více viz KUKLA, s. 88–89.

o trestní akta okresního soudu na Královských Vinohradech, kde byly v letech 1900–1905 vedeny soudy s nekoncesovanými prostitutkami, lze usuzovat, že nejstaršími nevěstkami byly právě ty, které svou činnost provozovaly nelegálně – 43 % všech odsouzených bylo starších třiceti let, devět z nich pak spadalo do věkové skupiny mezi padesáti až pětapadesáti.⁴⁹³

Jedním z nepřijemných vedlejších účinků prostituce byl její zásadní vliv na šíření pohlavních nemocí.⁴⁹⁴ Pokud prostitutka svého zákazníka (či zákazníky) nakazila, hrozil takové ženě dle zákoníku z roku 1852 trest od jednoho do tří měsíců vězení.⁴⁹⁵ Kuplířkám (a kuplířům), tedy osobám svádějícím jinou osobu k provádění prostituce, byla vyměřena trestní sazba pohybující se mezi třemi a osmi měsíci odnětí svobody.⁴⁹⁶ Zdravotním zákonem z dubna 1870 byla obcím postoupena povinnost „činiti opatření místní, aby se předešly nemoci nakažlivé a nerozšiřovaly se“.⁴⁹⁷ Před nebezpečím prostituce coby hlavního původce venerických chorob byla široká veřejnost varována skrze hojně vydávané lékařské a popularizační brožury.⁴⁹⁸ Rozsáhlým dílem na toto téma je dvoudílná studie *Pud pohlavní a prostituce*, kterou v roce 1922 sepsal MUDr. Otakar Rožánek, gynekolog působící ve Františkových Lázních. Neupozorňovalo se ovšem pouze na její zdravotní, ale stejnou měrou také morální stránku. „Prostituce se svými následky je přední a jistě vedle alkoholismu nejhlavnější příčinou dnešní degenerace lidí“, stálo v eseji *K boji proti prostituci*.⁴⁹⁹

Přes dostatečnou osvětu však případů venerických chorob přibývalo. S obdobím první světové války byl spjat doposud největší rozmach prostituce a s ním spojený

⁴⁹³ PEŠEK, Jiří, *Nekoncesované pouliční nevěstky města Královských Vinohrad na počátku 20. století*. In: LEDVINKA, Václav, PEŠEK, Jiří (ed.), *Ponížení a odstrčení. Města versus katastrofy*. Sborník příspěvků z 8. vědeckého zasedání Archivu hlavního města Prahy, konaného ve dnech 2. a 3. října 1995, Praha 1998, s. 130.

⁴⁹⁴ O přijíci, tj. syfilidě více viz WIESNER, s. 75–101. Obecně o nemocech ženských a mužských genitálií MACFADDEN, s. 79–264.

⁴⁹⁵ Plzeňské městské radě byla dne 22. srpna 1882 doručena nota z pražského policejního ředitelství. Na jejím základě bylo požádáno o zdravotní prohlídku služebných v plzeňském hostinci „Na Zámečku“ pro podezření ze šíření venerických chorob (jedna z děveček – sklepnice údajně nakazila jistého Josefa Rendu, hospitalizovaného v pražské nemocnici na syfilitickém oddělení). Následné šetření, které neprokázalo žádnou pohlavní nákazu, zbavilo hostinec podezření. Více viz *Žádost o lékařskou prohlídku služek z hostince „Na Zámečku“ z důvodu nakažení*, 26. 8. 1882, Plzeň, AMP, MR, 852.

⁴⁹⁶ *Obecní zákon trestní daný dne 27. května 1852*, Praha 1875, s. 253–254.

⁴⁹⁷ LENDEROVÁ, *Chytila patrola*, s. 37.

⁴⁹⁸ Například RUBEŠKA, Václav, *O významu pohlavních nemocí pro ženu, rodinu a společnost*, Praha 1917; srovnej PANÝREK, Duchoslav, *Pohlavní pud a prostituce mládeže*, Praha 1923, s. 35–62. Formou rozhovoru pak byla napsána příručka HLAVA, Jiří, *Problém prostituce*, Košice 1922.

⁴⁹⁹ HAVLÍČKOVÁ-LAICHTROVÁ, Vojtěcha, *K boji proti prostituci*, Praha 1910, s. 4.

nárůst počtu pohlavně nakažených. Ke vzrůstajícímu trendu prostituce od přelomu století se trefně vyjádřil Lujo Basserman slovy: „*Že produktem civilizace není děvka, nýbrž slušná žena, je jeden ze zdánlivě paradoxních výroků, v nichž si liboval konec století.*“⁵⁰⁰

5.5 Oběti sexuálního násilí

Násilné smilstvo, tj. obdobu dnešního znásilnění, postihoval Tereziánský zákoník trestem smrti stětím. Josefínský hrdelní řád k popravě samotné ještě přidal následné vpletení zločince do kola (v případě znásilnění jeptišky, či křesťanky Židem, byl pachatel namísto lámání kostí upalován).⁵⁰¹ *Zákoník o zločinech a těžkých policejních přestupcích* z roku 1803 definoval smilstvo paragrafem 110: „*Kdo osobu ženskou pohrůžkou nebezpečnou skutečným násilím nebo jinou omámitostí smyslů jejich ohromí, že chlípnosti a žádostem jeho odolati a odporovati sto není: v takové stavu ji przní a mrhaje zločin smilstva násilného páchá.*“⁵⁰² Trest za takový delikt byl těžký žalář v rozmezí pět až deset let, který se v případě úmrtí ženy či „zprznění“ nezletilé mohl vyšplhat ke dvaceti rokům. Novela zákoníku v podobě *Obecního zákona trestního* (1850) de facto předchozí ustanovení zachovala, pouze zůstala trest pro ty pachatele, kteří během násilného činu ženu svým konáním zabijí, na doživotí. Československá republika rakouské trestní zákonodárství přijala, přičemž skutková podstata a filozofie trestních postihů zůstala víceméně zachována a docházelo pouze ke zmírnění trestních sazeb (nový trestní řád byl vydán až v roce 1950).⁵⁰³

Encyklopedie definovaly znásilnění jako vynucenou soulož muže se ženou, či více ženami – vycházely z chybné premisy, že něžné pohlaví je příliš slabé na to, aby se dopouštělo sexuálního násilí,⁵⁰⁴ a současně faktu (který však vyvrátil Freud svou teorií strachu coby impulzu vzrušení), že erekci nelze vynutit proti mužově vůli. Neodpustitelným činem bylo jak v manželství, tak mimo něj – v obou případech mělo

⁵⁰⁰ BASSERMAN, Lujo, *Nejstarší řemeslo. Kulturní dějiny prostituce*, Praha 1993, s. 241.

⁵⁰¹ KOVÁŘ, Petr a kol., *Sexuální agrese. Z násilnění z pohledu medicíny a práva*, Praha 2008, s. 13.

⁵⁰² *Kniha práw*, s. 63 (§ 110).

⁵⁰³ KOVÁŘ, s. 13.

⁵⁰⁴ S tímto prohlášením polemizovala například Joanna Bourkeová, zmiňující se o násilnicích, které byly uznány vinnými na základě „*přidržení či zneschopnění jiné ženy, která přitom byla znásilňována*“. Více viz BOURKEOVÁ, Joanna, *Z násilnění. Dějin od roku 1860 do současnosti*, Praha 2010, s. 212. Na skutečnost, že i v současné literatuře zákona je znásilnění vnímáno jako výhradně mužský akt páchaný na ženě, tj. vaginální pohlavní styk, upozornil GÖDTEL, Reiner, *Sexualita a násilí*, Praha 1992, s. 65.

být také stejnou měrou postihováno. Ernest Borneman k této problematice dodával: „*Považuji za nejvyšší morální příkázání lásky uspokojit druhého, když má chuť, i když já ji sám nemám. Když to u muže nejde penisem, tak rukou nebo ústy. Muž, který to neví a nedělá, by se neměl nikdy pouštět do pohlavního styku. Na druhé straně si však nedovedu představit ani milující ženu, která se zdráhá. Pokud se zdráhá, pak nemiluje.*“⁵⁰⁵

Historii lidstva již od počátku prostupovala vojenská tažení, války a konflikty. Dobývání a obsazování území s sebou přinášely kořistnictví, rabování a podrobování si tamního obyvatelstva. Na ženu bylo v takových případech nahlíženo jako na specifickou „válečnou kořist“ a projevy násilí byly vnímány a dokonce schvalovány coby vojensko-taktický krok – z těchto příčin nelze ve válečných dějinách najít třeba jediný příklad vojenského střetu bez výskytu znásilnění⁵⁰⁶ či jiných sexuálních agresí (odřezávání ňader, mutilace genitálií).⁵⁰⁷ Rozdíl mezi sexuálním terorem v civilní společnosti a ve válečném období spočíval zejména v rozsahu násilností, jejich radikálnosti, úmyslech a stylu provedení. Termíny jako „kolektivní vina“, „národní zájmy“, „nutné zlo“ apod. se pak takové činy pokoušely ospravedlnit.⁵⁰⁸ Masová znásilňování ve válečných érách byla klasifikována jako zločiny proti lidskosti – člověk však dokázal být „nelidským“ i v dobách míru.⁵⁰⁹

Anna Smoláková, 28letá selka (a majitelka obchodu) ze Zruče podala v srpnu 1902 trestní oznámení na svého 44letého souseda Jana Šmídla, a to z důvodu násilného smilstva, ke kterému mělo dojít 13. srpna toho roku. Smoláková vypověděla, že toho dne brzo ráno odjel její manžel do Plzně na trh a krátce na to přišel Šmídl s prosbou, aby mu prodala víno, které na místě vypil. Poté šel spolu s ní do světnice, kde ji náhle popadl, zacpal ústa a povalil na postel. Zda došlo k ejakulaci, Smoláková nevěděla jistě, v každém případě se však jednalo o celkovou penetraci. Prohlídka ženským lékařem pak prokázala stopy po násilí odpovídající sexuálnímu zneužití. Šmídl, který si celou událost

⁵⁰⁵ BORNEMAN, s. 641–642.

⁵⁰⁶ Například v roce 1649, po útrapách třicetileté války, byla vojáky znásilněna vdova Markéta Nechvilová, krčmářka v Moravanech na Pardubicku. Uchýlila se pro pomoc k místnímu rychtáři, který ji odvezl na pardubický zámek, aby se očistila (čekala totiž dítě a mohla být stíhána pro smilstvo) skrze přísahu a popsala, jak k událostem došlo. Více viz FRANCEK, Jindřich, *Já jsem se dopustila... Sexuální delikty ve východních Čechách 16.–18. století*, Ústí nad Orlicí 2008, s. 44–45.

⁵⁰⁷ CIPROVÁ, Kristýna, *Znásilnění. Kontextuální úvod*. In: CIPROVÁ, Kristýna (ed.) *Pod hladinou. Fakta a mýty o znásilnění*, Praha 2010, s. 5.

⁵⁰⁸ KOVÁŘ, s. 15–17.

⁵⁰⁹ MURÍN, Gustáv, *Sex kontra kultura*, Praha 1999, s. 43.

vlivem požitého alkoholu příliš nepamatoval, byl odsouzen ke čtrnácti měsícům zostřeného žaláře a úhradě nákladů vzniklých soudním řízením.⁵¹⁰

Že se znásilnění netýkalo pouze mladých žen, dokládá případ 63leté Marie Teringrové, kterou dne 31. března 1901 v příkopu vedoucí podél cesty z Třemošné do Bolevce znásilnil za drobné krádeže a veřejné násilí několikrát trestaný 31letý Matěj Bečvář. Během výslechu Teringrová uvedla, že byl z Bečváře cítit alkohol, ačkoliv opilý nebyl, dokonce se k ní zpočátku choval uctivě (protože oba bydleli v Plzni na Zavadilce, šli kus cesty společně). Zničehonic ji však povalil na zem a, jak oběť vypověděla „*své přirození do mého vstrčil a cítila jsem, jak semeno z něj do mě vyteklo*“. Po opětovné ejakulaci se ustrojil a bez jediného slova odešel. Protože byla napadená již v menopauzálním věku, nehrozilo riziko otěhotnění a žádná jiná zranění (snad s výjimkou drobných odřenin) na sobě také nezpozorovala. Obžalovaný byl odsouzen ke dvěma letům těžké žaláře, každého čtvrt roku o jeden stupeň zostřeného.⁵¹¹

O sexuálních deliktech informoval také tisk, ačkoliv rozhodně ne tak podrobně a méně často jako o vraždách či jiných trestných činech. Pro zprávy ze soudních síní byly v novinách zřízeny speciální oddíly, tzv. soudničky.⁵¹² Národní noviny například zveřejnily roku 1894 případ mnohonásobného násilníka Josefa Balbína 34letého nezaměstnaného „zahaleče“ z Trubína, který surově napadl několik žen, což mu vyneslo šest let těžkého žaláře.⁵¹³ Nejmarkantnější obraz dobového vnímání sexuálního násilí představovaly pasáže soudních referátů, zdůrazňujících tabuizaci celého tématu.⁵¹⁴ Samotný akt znásilnění se v textu často zkracoval třemi tečkami: „*Aby nemohla volati o pomoc, zacpali jí ústa šátky, a když byla učiněna takto bezbrannou, poodešli dva Landovi pomahači, kdežto Landa povalil ulekanou, strachem polomrtvou dívku na zem... Na štěstí nezdařil se ohavný čin.*“⁵¹⁵ Ke stejnému účelu sloužily rovněž nic neříkající opisné fráze.

Málokterý trestný čin byl (a doposud je) pro vyšetřovatele tak obtížně uchopitelný jako právě znásilnění, čemuž odpovídala některá jeho specifika, která

⁵¹⁰ Jan Šmídl – zločin násilného smilstva, 28. 8. 1902, Plzeň, SOA, Krajský soud Plzeň II (dále jen KS II), 10.

⁵¹¹ Matěj Bečvář – zločin násilného smilstva, 14. 4. 1901, Plzeň, SOA, KS II, 3.

⁵¹² HOMOLÁČ, Jiří, *Znásilnění jako téma*. In: PETRBOK, Václav (ed.), *Sex a tabu v české kultuře 19. století*, Praha 1999, s. 186.

⁵¹³ Národní listy, 14. 8. 1894, XXXIV/223.

⁵¹⁴ HOMOLÁČ, s. 186.

⁵¹⁵ Národní listy, 15. 9. 1891, XXXI/254.

u jiných deliktů chyběla. Protože ke spáchání sexuálního násilí docházelo většinou beze svědků a obvykle proti sobě stála vzájemně si odporující tvrzení pachatele a oběti, spoléhaly se orgány trestního řízení o to více na důkazy, především stopy na těle (oděrky, modřiny, škrábance, pozůstatky po násilné penetraci) a informace zjištěné ohledáním místa činu (podupaná tráva, stopy po krvi či spermatu, poničený nábytek). Jednoznačnou odpověď přinesla většinou až gynekologická prohlídka.⁵¹⁶ Pokud bylo proti obviněnému nashromážděno málo důkazů či byla popřena jejich věrohodnost, soud většinou rozhodl pro „nevinen“.⁵¹⁷

Takovým způsobem byla vyřešena obžaloba proti Antonínu Koláčkovi ze Strejčkovic, který se dne 26. prosince 1900 po taneční svatoštěpánské zábavě údajně pokusil znásilnit jistou Barboru Mrázovou, se kterou ten večer několikrát tančil a do níž se dle své výpovědi na první pohled zamiloval a nabídl ji manželství. Kolem šesté hodiny ranní doprovázel dívku do domu jejího strýce, přičemž se jí cestou stále důvěrněji dotýkal. Protože se dívka nebránila, pokračoval v intimitách, ale než stačilo dojít k pohlavnímu styku, objevil je náhodný kolemjdoucí. Celý incident se obešel bez zranění, a protože chyběly přesvědčivé důkazy potvrzující Koláčkovu vinu (výpověď „oběti“ také k žádnému konkrétnímu závěru nevedla), byl obžalovaný uznán vinným pouze přestupkem proti veřejné mravopoctnosti.⁵¹⁸

V roce 1889 řešil Okresní soud v Bělé pod Bezdězem kauzu dvou třináctiletých školáků – Václava Eichlera a Františka Pešana, kteří se v pole pšenice pokusili znásilnit svou vrstevnici, husopasku Rozálii Martinovskou. Společnými silami ji porazili na zem, přes hlavu přetáhli pytel (používaný jako kapuce), vykasali sukňě a jeden z nich (Eichler) se pokoušel „něco“ jí strčit do pohlaví. V kritickém okamžiku však Pešan svého druha upozornil, že se blíží nějaká žena. U soudu se oba chlapci hájili tím, že to byla naopak Martinovská, kdo je škádlil a že ji pouze, když se jí sukňě po pádu na zem trochu vyhrnula, několikrát plácli přes pozadí. Jejich výpovědi však nebylo uvěřeno a

⁵¹⁶ MITLÖHNER, Miroslav, *Erotika a paragrafy*, Praha 1999, s. 34–35.

⁵¹⁷ Nezřídko se jednalo také o tzv. zločiny nedokonaného smilstva. Délka trestu či případné zproštění viny záviselo na konkrétních důkazech a provedení trestného činu. Takové případy například Karel Hubr – zločin nedokonaného smilstva, 31. 8. 1901, Plzeň, SOA, KS II, 6; srovnej František Bílek – zločin nedokonaného smilstva, 26. 5. 1902, Plzeň, SOA, KS II, 9.

⁵¹⁸ Antonín Koláček – obvinění ze zločinu násilného smilstva, 30. 1. 1901, Plzeň, SOA, KS II, 2.

oba byli uznáni vinnými. Protože však byli oba delikventi nezletilí, čekal na ně pouze jeden den vězení se zostřeným půstem a úhrada nákladů soudního řízení.⁵¹⁹

Klatovský okresní lékař MUDr. Josef Reinsberg ve svém díle *Nauka o soudním lékařství* k otázce věku sexuálně zneužívaných⁵²⁰ uvedl: „*Nejhustěji se stávají oběťmi osoby nedospělé a dívky, což tím se vysvětliti dá, že pachatel u nich nejméně odporu najde, a najde-li, jej nejsnáze přemůže, ač to zůstane psychologickou hádankou, jak může ukojen býti pud pohlavní nemravným zneužitím dívky pohlavně nevyspělé nebo docela malého dítěte.*“⁵²¹ Za vše hovoří dva případy z Plzeňska: oba se shodou okolností odehrály roku 1902. První z nich se stal 7. července, kdy šedesátiletý Josef Mulač „*posadil si [dvouletou] Marii Urbanovou na své nohy, odhrnul jí košilku, roztáhl jí nožky, vyňal svůj úd z kalhot a dával jej Marii Urbanové mezi nožky*“. Později totéž opakoval s její šestiletou sestrou Marií, s níž dokonce uskutečnil penetraci. Když pak obě dívky volala matka, dal jim krejcar na višně.⁵²² Druhý případ se týkal trestního oznámení na Petra Simpartla, který měl v červenci 1900 přimět k opakovanému mimomanželskému souložení tehdy desetiletou Vilemínu Hubrovou. O dva roky později pak pohlavně zneužil čtyřletou Marii Ottovou.⁵²³

Ukájení pohlavního pudu obcováním s pohlavně nedospělými jedinci, pak definoval Sigmund Freud z pohledu psychoanalýzy jako sexuální perverzi, v níž jsou však děti jen výjimečně „*výlučným sexuálním objektem; zpravidla se dostanou k této roli tenkrát když se s nimi jako z náhražkou spokojí zastrášený a impotentní jedinec, anebo když se impulsivní (neodkladný) pud nemůže v onu chvíli zmocnit vhodnějšího objektu*“.⁵²⁴

⁵¹⁹ ADAMOVIČ, Karolina S., RIEGROVÁ, Běla, SKŘEJPKOVÁ, Petra, SOUKUP Ladislav, ŠOUŠA, Jiří, *Dějiny českého soudnictví do roku 1938*, Praha 2005, s. 147–149.

⁵²⁰ Podrobné rekonstrukce případů pohlavně zneužívaných nezletilých viz WOLFF, Larry, *Týrání a zneužívání dětí ve Vídni v době Freuda. Korespondenční listky z konce světa*, Praha 2007.

⁵²¹ REINSBERG, Josef, *Nauka o soudním lékařství. I. O pudu pohlavním a otázkách soudních povstávajících z pudu pohlavního*, Praha 1883, s. 67.

⁵²² Josef Mulač – zločin zprznění, 6. 8. 1902, Plzeň, SOA, KS II, 9. Protože se obžalovaný ke zločinu přiznal, dosud nebyl trestán a byl navíc otcem dvou nemocných synů, kteří byli na jeho péči závislí, vyměřil mu soud trest odnětí svobody na osm měsíců zostřeného těžkého žaláře.

⁵²³ Petr Simpartl – zločin násilného smilstva na osobách nezletilých, 16. 8. 1902, Plzeň, SOA, KS II, 10. Pachatel byl odsouzen ke dvěma letům zostřeného těžkého žaláře.

⁵²⁴ FREUD, Sigmund, *Spisy z let 1904–1905*, Praha 2000, s. 43. Freud do stejné skupiny sexuálních neurotiků řadil také osoby se sklony k zoofilii a podotýkal, že mezi venkovským obyvatelstvem byl tento jev poměrně hojně zastoupen. Více viz FREUD, Sigmund, *Tři úvahy o sexuální teorii*, Praha 1926, s. 24. Za obcování se zvířaty byli v roce 1902 na 4 měsíce těžkého zostřeného žaláře odsouzeni čeledín Josef Marek (smilstvo s krávou) a Jan Bušek (smilstvo s krávou a hříbětem). Více viz Josef Marek – zločin

5.6 Pornografie

Hlava rakouského trestního zákoníku z roku 1852 s názvem „O přečinech a přestupcích proti veřejné mravopoctnosti“ se zabývala činy, „*kteřé samy sebou vzbuditi mohou oškřivost a veřejného pohoršení*“ a také jednáními „*ježto dle povahy své přičiňují k rozšíření zkázy mravů, jakož i takové, kteřez mají obyčejně za následek nepořádky a prostopášnosti*“.⁵²⁵ Upravovala přečiny a přestupky týkající se hazardu, žebroty, smilstva (souhrnné označení pro homosexuální styk, cizoložství, znásilnění, prostituci, kuplířství, atd.) a tzv. přečinu hrubého uražení mravopoctnosti nebo stydlivosti, jež je příčinou veřejného pohoršení.⁵²⁶ Jakékoliv obscénní jednání vyplývající ze smyslnosti, kterou svým přístupem ještě podporovalo, představovalo zásadní rozpor s dobovým vnímáním sexuality a bylo proto nutné ho soudně stíhat.⁵²⁷ V období první republiky byl postih pornografie řešen nejprve recepcí rakousko-uherské legislativy a poté v prozatímních osnovách připravované reformy trestního zákona v rámci hlavy „Trestné činy proti mravnosti“. Ta definovala ohrožení veřejné mravnosti jako prodej, šíření (vlastním tiskem, dovozem ze zahraničí, atd.), veřejné oznamování, předvádění a půjčování spisů, obrázků, fotografií či jiných pohoršujících materiálů. Pachateli hrozil trest odnětí svobody (obvykle do jednoho roku) a peněžitá pokuta.⁵²⁸

Zabývat se erotikou, třebaže pouze coby spisovatel, nebylo na přelomu 19. a 20. století právě jednoduché. Jeden z velkých případů konfiskace na území českých zemí, při němž bylo zabaveno na dvě stě výtisků *Sodomy* – sbírky erotických básní od Jiřího Karáska ze Lvovic a poslední číslo časopisu *Moderní revue*, kde byl kromě dvou básní ze zmíněné sbírky uveřejněn také překlad článku Oscara Wildea, proběhl

smilstva proti přirozenosti se zvířetem, 8. 3. 1902, Plzeň, SOA, KS II, 8; Jan Bušek – zločin smilstva proti přirozenosti se zvířetem, 7. 6. 1902, Plzeň, SOA, KS II, 9.

⁵²⁵ SVOBODA, Filip, *Trestněprávní aspekty pornografie. Diplomová práce fakulty právnické Univerzity Karlovy v Praze*, Praha 2014, s. 61.

⁵²⁶ Tamtéž, s. 62. V celoevropském měřítku zastupovala v tomto ohledu významný dokument tzv. *Pařížská úmluva* z roku 1910 (č. 116/1916 ř. z.), která zřídila ústřední evidenční úřady, shromažďující všechny projevy obscénního chování. Tzv. *Ženevská úmluva* z roku 1923 pak stanovila závazek smluvním státům, že učiní všechny potřebné kroky k „*dopadení a potrestání osob vyrábějících a uvádějících do oběhu pornografii, a dále smluvní státy zavazuje, aby v tomto smyslu doplnily své zákonodárství, a to i tak, aby bylo umožněno za účelem pátrání po pornografii provádět domovní prohlídky a aby závadné předměty mohly být zničeny*“. Více viz CHMELÍK, Jan a kol., *Mravnost, pornografie a mravnostní kriminalita*, Praha 2003, s. 42.

⁵²⁷ MÍŘIČKA, August, *Trestní právo hmotné. Část obecná i zvláštní*, Praha 1934, s. 234.

⁵²⁸ *Přípravné osnovy trestního zákona o zločinech a přečinech a zákona přestupkového*, Praha 1926, s. 136.

30. září 1895 a o několik let později (25. listopadu 1903) se dokonce dostal na program jednání Říšské rady. Sbíрка byla nakonec na základě četných interpelací vydána o dva roky později.⁵²⁹

Podstatnou část erotické literatury díky limitované domácí produkci tvořily překlady zahraničních děl.⁵³⁰ Vzhledem k ilegálnosti takových tiskovin byla předpokladem co největší diskrétnost. Pornografické knihy se tiskly a vydávaly v malých nákladech s nezbytným dovětkem: „*Soukromý tisk hrazený jen subskribentům nesmí být veřejně prodáván, půjčován ani zařazován do veřejných knihoven*“. Každý výtisk bylo zapotřebí opatřit číslem, čímž docházelo, vzhledem k nemravnému obsahu většiny děl, k regulaci jejich celkového počtu.⁵³¹

V éře první republiky začaly vycházet edice světových a domácích pornografických románů: například Mládenecká knihovna (první takto zaměřená edice v Československu),⁵³² Sexuální knihovna vedená Františkem Trefným, či Edice moderní erotiky. Ne vždy však šlo o čistě erotická díla - svazek *Sexuální zvrácenosti* byl vlastně populárně naučnou příručkou o otázkách spjatých s pohlavním pudem.⁵³³ Naopak regulérní pornografickou prózu reprezentoval román *Sex-apeal* od Francouze Jeana Pointa, doplněný odvážnými kresbami Soni Milotové. První z celkem devíti

⁵²⁹ JANIŠ, s. 365–366.

⁵³⁰ Oblíbené byly nejen romány dobové, ale také z tzv. galantní éry. Nejproslulejšími autory eroticky laděných románů byl bezesporu dva muži – Giacomo Casanova a Donatien-Alphonse-François de Sade. Casanovu proslavilo především jeho autobiografické dílo *Historie mého života*. Více viz NUSSBERGER, Jiří, *Ložnicová historie aneb kapitoly z dějin sexuality*, Praha 1992, s. 33–34, 38–39. Autor ve svém románu odvážně líčí svá četná milostná dobrodružství: „*Zápal, který okouzloval všechny naše smysly, rozničil Lucrezii tak, že přestala kontrolovat sama sebe a sténala v tak vzrušivé tónině, až se i její sestra v opačném konci postele začala zmítat tajenou touhou, s něžnou svou ručkou mezi bělostnými stehny. Jsou pak Lucrezia zbrocena potem ukojena, a já nepřestávaje v nárazech svého silného těla, vrhla mne na roztouženou mladší sestru. Ta mne neodmítla, nýbrž mě k sobě hladově přitiskla, a tak horoucně, že záhy dosáhla i ona štěstí svého.*“ Více viz CASANOVA, s. 121. Do kulturních dějin pak vešly především dva romány markýze de Sade – *Justina aneb Neštěstí ctnosti* a *Julietta aneb Zdar neřesti*. Více viz BAUER, Jan, *Sex v dějinách*, Třebíč 2003, s. 178–182. Ve Francii byla de Sadova Julietta zakázána již v roce 1821, v Londýně byl od devět let později kvůli jejímu publikování odsouzen vydavatel George Cannon. Více viz POŠTULKA, Vladimír, *Dějiny pornografie*, Praha 2007, s. 92, 94. S trochou nadsázky bylo možno za jakousi „prababičku“ erotických označit také Ovidiovu básnickou sbírku *Umění milovat*. Předmětem jeho poezie nebyla milovaná bytost, ale láska sama, která v jeho očích představovala hru – na rozdíl od nudné instituce manželství přinášelo milování zábavu a vzrušení, neboť talent milovat byl uměním civilizovaných záletů. Více viz NASO, Publius Ovidius, *Umění milovat*, Praha 2002, s. 12–14.

⁵³¹ Například POINT, Jean, *Sex-apeal*, Praha [1932], nestr. (poslední strana).

⁵³² Vzhledem k faktu, že v edici publikovalo množství budoucích známých literátů, dosahovala poměrně kvalitní úroveň. Více viz JANIŠ, s. 366.

⁵³³ TREFNÝ, František, *Sexuální zvrácenosti*, Praha 1932.

příběhů nazvaný *V dívčím penzionátě* popisoval erotická dobrodružství čtrnácti až patnáctiletých děvčat Babetty, Yvonny, Leonory, Eugenie a Charlotty. Podobně jako v jiných románech tohoto typu šlo o panny, které však svou sexualitu objevovaly skrze četné lesbické hrátky. Jakmile byla jedna z nich zbavena počestnosti, zatoužily po stejné „proměně“ i ostatní dívky – často jim k tomu stačil stejný muž (případně chlapec), který si v případě potřeby přivedl kamaráda(y). V tomto případě však zůstal Marcel, jak se mileneček jmenoval se všemi děvčaty osamocen, načež došlo k zevrubnému popisu scény skupinového sexu: „*Vidí samá hezká, nahá těla a pyj se mu mocně vztyčuje... Položil se a jest ihned zakryt dvěma dívčími těly.*“⁵³⁴

Erotické romány nebyly co do obsahu vesměs příliš originální. Oblíbená témata jako onanie (často za použití podomácku vyrobených „vibrátorů“), orální, anální, skupinový, lesbický a homosexuální sex se objevovala téměř v každé knize – autoři se nevyhýbali ani incestním vztahům (dívky souložily se svými otci, chlapci s matkami, bratři se sestrami) a pohlavnímu styku se zvířaty.⁵³⁵ Z pohledu dnešního čtenáře se může coby překvapivé jevit zjištění, že si spisovatelé nezřídka jako aktéry svých literárních počinů vybírali nezletilé chlapce a dívky. Ve Wildeově *Lady Fuckingham* začala být hlavní hrdinka sexuálně aktivní již od svých dvanácti let.⁵³⁶

Erotika se stávala také předmětem sběratelské vášně. Za jakéhosi „Komenského sexuální osvěty“ byl považován novinář, spisovatel, básník, exlibrista a předkladatel Karel Jaroslav Obrátil,⁵³⁷ který v rámci své původně kolportážní trilogie *Kryptadia* (1932–1935) shromáždil po více než dvacetiletém úsilí jednu z nejrozsáhlejších kolekcí českého folklóru, lidových slovních projevů a zvyků, které jiní autoři cenzurovali, oslabovali či úplně zatajovali. Svou pozornost autor věnoval sprostému, surovému, tělesnému a nízkému jazyku – neuhlazoval, nepřikrášloval a nechával texty v originální

⁵³⁴ POINT, s. 45.

⁵³⁵ Například povídka *Čerkezská princezna*, kde autor popsal soulož dívky se psem. Více viz POINT, s. 85–92.

⁵³⁶ WILDE, Oscar, *Lady Fuckingham*, Praha 2013.

⁵³⁷ JANIŠ, Kamil, *K. J. Obrátil – Komenský sexuální osvěty*, Ústí nad Orlicí 2008, s. 5–7.

podobě.⁵³⁸ Tímto aktem dal jasně najevo, že je mu lhostejné, zda budou „prudérním měšťákům“ znít hrubě a oplzle.⁵³⁹

Eros v umění vždy úzce souvisel s dobovými filozofickými směry, mírou tvůrčí svobody, oproštění se od náboženských dogmat, převahou, či naopak potlačováním individualismu. Erotika nepřestala existovat - třebaže tabuizovaná a cenzurovaná a tím záhadnější a vzrušivější, vyjádřená pouze v náznacích a symbolech, které byl schopen odhalit pouze pozorný divák. V období secese a symbolismu erotika dosáhla svých nejvýraznějších a nejvyzrálejších forem – s nebývalou otevřeností, rafinovaností a dekadencí vznikala provokativní umělecká díla Rossettiho,⁵⁴⁰ Beardsleye,⁵⁴¹ Degase⁵⁴² a Gaugina.⁵⁴³ Prostředí střední Evropy ovládla díla Gustava Klimta⁵⁴⁴ či Františka Kupky, jenž v některých soukromých náčrtcích, karikaturách a studiích, odrážejících malířův sarkasmus a smysl pro nadsázku, sklouzl až k pornografii.⁵⁴⁵ Anatomii nahé ženské postavy se v českém výtvarném prostředí zabývali například: malíř Josef Mánes,

⁵³⁸ OBRÁTIL, K. J., *Kryptadia. Příspěvky ke studiu pohlavního života našeho lidu*. Díl I.–III., Praha, Litomyšl 1999 (reprint soukromého tisku z let 1932–1935). Ukázka z jeho díla například (pražský popěvek): „*Na půdu se mnou pojd', sukénky rychle shod', rozvaž mně kačata, Andulko má. / Nožky své roztáhni, ven mě ho vytáhni, vraž ho tak daleko, jak jen se dá. / Sbohem buď, oudolí s chloupkami v okolí, ty stará mrdárno pod prdelí.*“ Více viz OBRÁTIL, Díl I., s. 217.

⁵³⁹ Masarykův lidovýchovný ústav (Osvětový svaz) například pořádal v roce 1927 anketu na téma pornografie a braku v literatuře. Na základě nashromážděných údajů pak vydal rezoluci, kde mimo jiné prohlásil: „*Je třeba stálého a usilovného boje proti špatné literatuře, která se hrubě staví na odpor proti základním mravním, rozumovým nebo estetickým požadavkům a zejména která je vypočtena na pouhé dráždění smyslnosti.*“ Více viz *O pornografii a braku v literatuře. Anketa pořádaná Masarykovým lidovýchovným ústavem (svazem osvětovým) v Praze dne 20. března 1927. Výťah z referátů podle stenogramu*, Praha 1927, s. 30.

⁵⁴⁰ O jeho ženském ideálu – moderním typu elegantní krásky s jakýmsi unuděným rysem více viz POIRE, Henri, *Nahota v umění*, Praha 1932, s. 50.

⁵⁴¹ Roku 1896 vznikla série osmi grafik inspirovaných Aristofanovou satirickou komedií *Lysistrata*. Některé scény dovedl kreslíř až ke kresbám hraničícím s pornografií. Více viz STOLÁROVÁ, Lenka, VLNAS, Vít, *Láska – touha – vášeň. Milostné náměty v umění 15. – 19. století. Katalog výstavy 29. 4.–31. 8. 2008. Clam-Gallasův palác*, Praha 2008, s. 223–225.

⁵⁴² Degas se na lidské tělo díval s chladnou objektivitou – šlo mu pouze o způsob vyjádření tělesného pohybu – většinou se v takovém případě uchyloval ke hře světla a stínů. Více viz GOMBRICH, E. H., *Příběh umění*, Praha 1989, s. 430–432.

⁵⁴³ Paul Gauguin čerpal svou inspiraci z pobytu na tahitských ostrovech, kam se uchýlil po roztržce se svým kolegou-malířem Vincentem van Goghem. Více o jeho životě a umělecké tvorbě viz Tamtéž, s. 450–453.

⁵⁴⁴ O symbolismu a jeho úloze ve výtvarném umění, spolu s ukázkami Klimtova díla více viz ECO, s. 346–350.

⁵⁴⁵ HÖSCHL, Cyril, MACHALICKÝ, Jiří, HOLÝ, Bohuslav, *Eros v evropské grafice v průběhu staletí*, Praha 1999, s. 17–28.

který v roce 1857 namaloval dva olejové protějškově komponované ženské akty Večer a Jitro,⁵⁴⁶ sochaři Václav Levý (skulptura Adam a Eva)⁵⁴⁷ a Josef Václav Myslbek.⁵⁴⁸

Úloha erotiky v umění nezmizela ani v poválečné éře, kdy pronikla do nové vlny fotografií. První zmínka o „lechtivých“ snímcích se však objevila již v roce 1856, v souvislosti s kauzou sedmadvacetiletého Františka Fridricha, který během své prezentace v hotelu u sv. Štěpána na Václavském náměstí údajně za zástěnou (a za speciální poplatek) vystavoval necudné fotografie. Těžko říci, zda šlo o jeho vlastní tvorbu – pokud ano, byl by vůbec prvním českým fotografem aktu – nebo snímky zakoupil. Dostal-li se podobný případ před soud, jen málokdy bylo rozhodnuto ve prospěch fotografa. Zpočátku byl akt zcela v rukou umělců – pouze v takové podobě byl také soudobou cenzurou povolován. V posledních desetiletích 19. století se však o fotografie nahých těl začala zajímat i amatérská tvorba, specializovaná především na erotické fotografie. Snímky se často prodávaly jako stereofotografie, mnohdy měly charakter malých scének, typických smyslným postojem a nepatrným (či nulovým) oděním zobrazených dam. V šedesátých a 70. letech byly scény nápadité a hravé, často doplněné kulisami a dekoracemi, zatímco v průběhu dalších desetiletí se stále více měnily v lascivní a koketní, pohybující se (a mnohdy přesahující) hranice pornografie.⁵⁴⁹

K rozmachu pornografických fotografií, dovážených do českých zemí většinou z Německa či Francie, došlo v prvních desetiletích 20. století. „Agent s pornografií“ bylo velice výnosné zaměstnání, navíc kvůli složitě propletené prodejní síti hrozilo jen minimální riziko odhalení. Lechtivé pohlednice se prodávaly za deset až dvacet korun, knihy stály kolem šedesáti až sto korun. S rozvojem fotografie narůstal také objem domácí produkce – tato výroba však byla brzy odhalena policií a zakázána. Protože ale

⁵⁴⁶ STOLÁROVÁ, VLNAS, s. 161–162. Mánes nebyl pochopitelně jediný český malíř, zabývající se milostnou tematikou. Mezi jeho kolegy patřil například Beneš Knüper (především díla Leda, Jaro u moře, Vyzvání ke hře, Diana v trávě, Zamilovaný polyp, U moře, Andromeda) a VLNAS, Vít, *Umění něžně erotické. Milostné náměty v dílech 16.–19. století ze sbírek Národní galerie v Praze*, Kašperské hory 2004, nestr.; srovnej STOLÁROVÁ, VLNAS, s. 166–169.

⁵⁴⁷ Více o jeho díle, často inspirovaném českou minulostí viz VOLAVKA, Vojtěch, *Sochařství devatenáctého století. Umění národního obrození II*, Praha 1948, s. 44–51. Ukázky ženských aktů z dílen Myslbeka a Levého viz STOLÁROVÁ, VLNAS, s. 185–189.

⁵⁴⁸ VOLAVKA, s. 61–72.

⁵⁴⁹ SCHEUFLER, Pavel, *Počátky fotografie aktu v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. In: PETRBOK, Václav (ed.), *Sex a tabu v české kultuře 19. století*, Praha 1999, s. 208–212.

vždy existovala i jiná varianta, přesunul se obchod (a s ním také klientela) do méně nápadných podniků – nočních kaváren.⁵⁵⁰

⁵⁵⁰ KUKLA, s. 133–134.

6 ČESKOSLOVENSKO 1918–1920: POSTAVENÍ ŽEN V DOBĚ VZNIKU A FORMOVÁNÍ PRVNÍ REPUBLIKY

Vznik samostatného československého státu představoval významný dějinný předěl v sociálně a národně emancipačním úsilí české společnosti, které však od počátku (historický mezník v této souvislosti reprezentoval rok 1848) nebylo možno označit jako uniformní a přímočaré a které úzce souviselo se sociálními a společenskými poměry a vazbami v rámci českých zemí, procházejícími během sedmi desetiletí značnými proměnami, stejně tak jako s komplikovaným postavením nově etablovaného nezávislého území ve státoprávní struktuře střední Evropy.⁵⁵¹

Z hlediska ženské otázky představovaly první poválečné roky vyvrcholení systematického úsilí a dosažení stanovených cílů, jejichž postupné realizaci věnovaly představitelky českého emancipačního hnutí dlouhá desetiletí usilovné práce. Za ta léta se podařilo dosáhnout mnoha větších či menších úspěchů – ženy začaly být „vidět a slyšet“, studovaly na univerzitách, stály v čele redakcí významných periodik, cvičily v Sokolu, vstoupily do politiky, atd. Zbývala tak jediná meta – získat aktivní a pasivní hlasovací právo.

Ke vstupu žen do parlamentní politiky došlo v rámci klíčových a nevratných společensko-politických procesů provázejících zánik Rakouska-Uherska a vznik nástupnických států. V tehdejších měnicích se poměrech dobová ženská elita, soustředěná především v sociálně demokratických či liberálních spolcích, pokládala otázku zavedení rovného hlasovacího práva a spravedlivého zastoupení žen v politickém životě za samozřejmost. Jejich očekávání naplnila o dva roky později první československá ústava oficiálně nazývaná Ústavní listinou Československé republiky.⁵⁵²

Tento významný dokument byl přijat Národním shromážděním dne 29. února 1920. Den vyhlášení a den účinnosti, kterým byla zároveň zrušena Prozatímní ústava,⁵⁵³ byl stanoven na 6. březen 1920, tedy pouhý týden od přijetí. Zavedení do praxe

⁵⁵¹ URBAN, *Česká společnost*, s. 641–642.

⁵⁵² MUSILOVÁ, Dana, *Z ženského pohledu. Poslankyně a senátorky Národního shromáždění Československé republiky. 1918–1939*, Hradec Králové 2009, s. 15.

⁵⁵³ Přijata jako zákon č. 37/1918 Sb. o prozatímní ústavě dne 13. listopadu 1918 Národním výborem československým v návaznosti na tzv. recepční zákon z 28. října 1918. Více viz *Zákon č. 37/1918 Sb., o prozatímní ústavě*. In.: Parlament České republiky, Poslanecká sněmovna, 13. 11. 1918, nestr. [online], [cit. 2015-03-24] Celé znění na adrese: http://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1918.html. Původní znění viz Sbírka zákonů a nařízení státu československého, 14. 11. 1918, I/6.

v neobvykle krátkém časovém termínu demonstrovalo potřebu dokumentu, který by jednoznačně vymezil charakter a budoucí směřování nově vytvořeného státu a vypořádal se rovněž s choulostivou otázkou národnostních menšin.⁵⁵⁴ Záležitost aktivního hlasovacího práva pro ženy ústava uzavřela prostřednictvím paragrafů 9 (Poslanecká sněmovna) a 14 (Senát): „*Právo voliti do sněmovny poslanecké mají všichni státní občané Československé republiky bez rozdílu pohlaví, kteří překročili 21. rok věku svého* [v případě senátních voleb od 26. roku věku] *a vyhovují ostatním podmínkám řádu volení do poslanecké sněmovny.*“⁵⁵⁵ Pasivní právo novelizovaly, neboť nelze opomenout působení celkem deseti žen v tzv. Revolučním národním shromáždění, jehož první zasedání se konalo v listopadu 1918, paragrafy 10 (Poslanecká sněmovna) a 15 (Senát): „*Volitelni jsou státní občané Československé republiky bez rozdílu pohlaví, kteří dosáhli 45. roku věku svého* [v případě kandidatury do Poslanecké sněmovny starší 30 let] *a vyhovují ostatním podmínkám zákona o složení a pravomoci senátu.*“⁵⁵⁶ Ženy byly konstitučním paragrafem číslo 106, hlásajícím, že „*výsady pohlaví, rodu a povolání se neuznávají*“,⁵⁵⁷ prohlášeny za politicky, kulturně a sociálně rovnocenné partnerky mužů. Princip pohlavní rovnosti však v politické praxi nebyl automatickou záležitostí. Paradoxně nikoliv kvůli negativním reakcím mužů, ale odmítavému postoji samotných žen. Ženská politická činnost v rovině parlamentní se i díky tomu minimálně zpočátku vymezovala v rámci schopností a hranic demokracie a společnosti tvořené na základě genderových rolí.⁵⁵⁸ I přesto se ženám dostalo možnosti volit své zástupce a vstoupit do instituce, o jejíž dobytí usilovaly dlouhá léta.

6.1 Ženy v politice – cesta k volební reformě z roku 1920

Politické projevy či obdobně laděná veřejná vystoupení nepatřily po většinu 19. století mezi ženskou pole působnosti (rovněž spíše výjimečně docházelo z jejich strany k revoltám, nelegálním akcím či urážkám vůči osobě panovníka). Svět politiky reprezentovaly v 19. století muži, a to nejen díky paragrafu 30 spolkového zákona z roku 1867, jež se do značné míry podobal striktnímu zákazu, znemožňujícím ženám

⁵⁵⁴ JOACHIM, Václav, *Naše ústava*, Praha 1921, s. 6–8; 93–104.

⁵⁵⁵ Sběrka zákonů a nařízení státu československého, 6. 3. 1920, III/26.

⁵⁵⁶ Tamtéž.

⁵⁵⁷ Tamtéž.

⁵⁵⁸ MUSILOVÁ, s. 10.

vstup a činnost v politických stranách a spolcích.⁵⁵⁹ Paradoxně však byly proti politizaci ženského emancipačního hnutí i mnohé ženy, které se tak staly jakýmsi zadržovacím mechanismem snah o participaci žen na politickém životě. Významné dějinné a politické události jako konfiskace a majetkové přesuny, reformy, revoluce a války nicméně nemalou měrou ovlivnily i ženský svět. Ženy tak začaly na politiku stále více pohlížet coby na oblast, která se jich bezprostředně týká a která nadto ony klíčové historické mezníky vytváří.⁵⁶⁰

Revoluční rok 1848 viděn v celoevropském měřítku znamenal významný předěl, v jehož rámci došlo ke vstupu žen do oblasti veřejného života. To platilo i o některých aktivních Češkách, které se v průběhu „jara národů“ zúčastnily prvního slovanského sjezdu⁵⁶¹ a v revolučních bouřích se dokonce na barikádách objevila jedna dosud bezejmenná žena. Právě díky této anonymitě, dodávající jí nádech tajemna, představovala pro spisovatele Jakuba Arbesa a Karolinu Světlou, jejichž literární inspirací se stala, ženský ideál. Zdůrazněna byla její samaritánská a záchranářská role, což bylo zcela v souladu s tehdy populárním typem neznámé mučednice z lidu, spojující v sobě hrdinství, romantickou smrt v mladém věku a vzepření se všem ženu svazujícím zábranám. „Sličná Amazonka“ či „Slovanka“, jak byla literáty označována, tak dále posloužila coby námět kramářských písní a výtvarných reflexí pražské revolty, kteří v ní po vzoru francouzských umělců viděli *Svobodu vedoucí lid na barikády* (jeden z jejich obrazů dokonce působil jako neumělý pokus o napodobení Delacroixova mistrovského díla – jednoho ze symbolů Velké francouzské revoluce).⁵⁶²

Do konce 19. století mělo české ženské hnutí obecně úctyhodný záběr. Stále narůstal počet členek, čímž se automaticky rozšiřoval rozsah činností, jejichž výsledky pak byly patrné v mnoha oblastech. Především feministky si stále silněji uvědomovaly fakt, že bez přímé účasti žen na politickém dění nebude dosaženo potřebných reforem v právní, vzdělávací a sociální oblasti, nemluvě o formální rovnoprávnosti s muži. V rámci ženského hnutí existovalo již v 60. letech 19. století velké množství nejrůznějších typů spolků – od vzdělávacích, kulturních, dobročinných, přes tělovýchovné, literární, náboženské a volnočasové až po osvětové. Chyběly však spolky politické. Právě absence organizací politického zaměření byla odrazem nevelkého

⁵⁵⁹ BAHENSKÁ, HECZKOVÁ, MUSILOVÁ, s. 192.

⁵⁶⁰ MALEČKOVÁ, Jitka, *Úrodná půda. Žena ve službách národa*, Praha 2002, s. 141–143.

⁵⁶¹ LENDEROVÁ, *K hříchu i k modlitbě*, s. 267.

⁵⁶² MACURA, Vladimír, *Český sen*, Praha 1998, s. 78–87.

zájmu českých žen o tuto oblast veřejného života. Kromě jiného byl tento fenomén ovlivněn silnou opozicí tvořenou jak muži, tak ženami. Účelové a neobjektivní články s minimální dobou působnosti, sepsané od českých feministek, byly navíc zveřejňovány v periodikách, jimž se dobová intelektuální elita zdaleka vyhýbala.⁵⁶³

Pomyslnou „hláskou trouby“ bojovnic za ženská práva reprezentoval časopis *Ženské listy* v čele s jeho první redaktorkou Věnceslavou Lužickou (tu poté ve funkci vystřídala Eliška Krásnohorská). První číslo *Ženských listů*, časopisu pro záležitosti žen a dívek československých vyšlo 1. ledna 1873⁵⁶⁴ pod záštitou mladého nakladatele Františka Urbánka. Co do účasti žen na politickém směřování bylo však periodikum velmi konzervativní, ačkoliv se postupně transformovalo do role mluvčího mladočeských myšlenek. Svou případnou úlohu v politickém světě vymezily autorky příspěvků v rámci úzkých mantinelů českého feminismu, umisťující ženu do domácnosti,⁵⁶⁵ k dětem,⁵⁶⁶ k pomoci potřebným⁵⁶⁷ či, v návaznosti na vrůstající emancipaci, do škol coby studentky.

Na záležitost ženských politických práv začala periodika poukazovat teprve počátkem 90. let 19. století, zatímco konkrétní kroky a organizovaný postup za účelem získání volebního práva pro něžné pohlaví pak bylo možno zaznamenat až od počátku 20. století. Politická oblast byla také jediná, v jejímž rámci došlo k propojení českého emancipačního hnutí s politickým ženským hnutím mezinárodním.⁵⁶⁸ Od 80. let 19. století bylo v kontaktu s Mezinárodní radou žen sídlící ve Washingtonu a založenou roku 1888, avšak spolupráce měla spíše dílčí, nikoliv systematickou podobu.⁵⁶⁹ To i přesto, že rada prezentovala původně nepolitické sdružení zabývající se obdobnými problémy, jimiž se byla od 70. let 19. století nucena zabývat i česká žena. Součinnost obou hnutí nebyla jednoduchá, a to i přes neoddiskutovatelný přínos v podobě vzájemné výměny zkušeností, sdílení stejných idejí s ženami ze zahraničí a v neposlední řadě

⁵⁶³ LENDEROVÁ, *K hříchu i k modlitbě*, s. 268.

⁵⁶⁴ *Ženské listy*. Časopis pro záležitosti žen a dívek československých, 1. 1. 1873, I/1.

⁵⁶⁵ Například sloupek zabývající se čištěním vzduchu od vlhkosti, *Ženské listy*, 1. 3. 1873, I/3.

⁵⁶⁶ Například příspěvek popisující vady způsobené špatnou výchovou, *Ženské listy*, 1. 10. 1873, I/10.

⁵⁶⁷ Například článek týkající se ošetřování nemocných v rámci ženských spolků, *Ženské listy*, 1. 2. 1873, I/2.

⁵⁶⁸ Nejeftektivnější byla spolupráce s Mezinárodní aliancí pro volební právo žen. Roku 1908 se jejího mezinárodního kongresu v Amsterdamu zúčastnila Františka Plamínková, která tak české liberální ženské hnutí přivedla na mezinárodní platformu. Více viz UHROVÁ, Eva, *Radostná i hořká Františka Plamínková*, Praha 2014, s. 52–54.

⁵⁶⁹ OSVALDOVÁ, Barbora, *Česká média a feminismus*, Praha 2009, s. 30.

získání pro české ženy tolik potřebné sebedůvěry posilující jejich odhodlání na nejméně jedno desetiletí. Většina nedorozumění vycházela ze skutečnosti, že středobodem činností a snah žen v českých zemích zůstávaly i nadále striktně domácí, resp. české podmínky a potřeby. Ženy mimoto vkládaly do eventuální politické sebereprezentace přílišné naděje, které nebyly v dobovém kontextu ani zdaleka realizovatelné. Nezanedbatelnou roli sehrála rovněž skutečnost, že mezinárodním organizacím chybělo nezbytné porozumění požadavkům a přáním menších nerovnoprávných národů v rámci habsburského soustátí.⁵⁷⁰ Ačkoliv právě politická oblast kladoucí důraz na rovné a všeobecné hlasovací právo poskytovala nejvíce nadějně vyhlídky na rozšíření kooperace žen napříč Rakousko-Uherskem, i zde byly patrné jednotlivé kulturní, sociální a politické rozdíly, jež byly pro představitelky ženských hnutí podstatnější než to, co bylo jejich národům společné.⁵⁷¹

První ženské politické aktivity spadaly do období předvolebních kampaní do českého zemského sněmu roku 1889 a především do poslanecké sněmovny říšské rady v roce 1891. Klíčový faktor tvořila strana Mladočechů, tj. Národní strana svobodomyšlná se svým tiskovým orgánem *Národními listy*, na jejichž stránkách nastínila čtenářům a potenciálním voličům hospodářskou a politickou situaci českých zemí. Neméně poučnými se ukázaly hojně navštěvované veřejné politické diskuze, kde se otevřeně a věcně hovořilo o mnohdy palčivých problémech českého národa. Právě toto „politické know-how“ se stalo platformou pro novou generaci uvědomělých žen, které svou budoucnost a vyhlídky na lepší postavení ve společnosti spatřovaly v účasti v legislativní a komunální sféře.⁵⁷²

Ženské hnutí se tak z hlediska přístupu k politickým právům začalo dělit na dvě skupiny. Starší generace i nadále zdůrazňovala nutnost rozvoje dívčího vzdělávání, soustředila se na kulturní a osvětovou činnost a nesouhlasila s rozšířením náplně emancipačního hnutí o „radikální“ požadavek politizace. Po nelehkých zkušenostech s prosazováním práva na ženské studium si jen s obtížemi uměly představit, že by se některá žena mohla být jen prosadit (natožpak být úspěšná) v tak výhradně mužské

⁵⁷⁰ NEUDORFLOVÁ, s. 255.

⁵⁷¹ Tamtéž, s. 255–6.

⁵⁷² RYCHLÍKOVÁ, Magdaléna, *Změny v postavení ženy ve společnosti ve 2. polovině 19. století*. In: NEUDORFLOVÁ, Marie L. (ed.), Charlotta G. Masaryková. Sborník příspěvků z konference ke 150. výročí jejího narození, konané 10. listopadu 2000, Praha 2001, s. 45.

profesi. Jejich mladé kolegyně se v jejich očích vydaly riskantní, ba přímo nebezpečnou cestou, která mohla vést k narušení uniformity ženského hnutí.⁵⁷³

Františka Plamínková, nejmýznější osobnost mladé generace feministek a aktivistek, reagujících na rozvoj politického života a s tím související zakládání občanských stran na přelomu 19. a 20. století, se výraznou měrou podepsala na rozšíření programu emancipačního hnutí o požadavek ženských práv v oblasti politiky, ekonomie a justice. K realizaci stanovených cílů bylo však zapotřebí více než pouhé osvětové a kulturní akce. Vyžadována byla systematická a důsledná činnost v rámci politických stran.⁵⁷⁴

Zisk úplných občanských a politických práv včetně aktivního a pasivního hlasovacího práva do obou zákonodárných sborů (Říšské rady a Českého zemského sněmu), zkvalitnění a demokratizace školství – to byly hlavní z mnoha požadavků, formulovaných v rámci stanov nově zakládaných sdružení politického charakteru. Díky hojnému počtu takových organizací si během několika let vybudovaly české ženy organizační základnu, sloužící coby „odrazový můstek“ k dosažení volebního práva.⁵⁷⁵

Ústřední spolek českých žen působící od roku 1897, vůbec první sdružení politického charakteru, z jehož iniciativy se ve dnech 15.–17. května 1897 konal v Praze I. sjezd československých žen a jehož tiskovým orgánem byl časopis *Ženský svět* řízený Terézou Novákovou, byl paradoxně založen jako nepolitická organizace, a to nejen proto, aby oklamal politické ředitelství, které mělo schvalování spolkových stanov na starosti, ale především díky převládajícímu názoru členek ženského hnutí, které toužily vybudovat sdružení coby shromaždiště „pokrokových“ žen bez ohledu na společenské postavení.⁵⁷⁶ Nicméně s ohledem na všestranně se měnící politickou situaci související s podobou české politiky v rámci Rakouska-Uherska, která měla stále větší vliv na formování představ o budoucnosti českých mužů a žen, si tyto dámy byly nuceny položit několik zásadních a mnohdy nepřijemných otázek: „*Bude v Evropě válka? Bude v Rakousku uzákoněno všeobecné a rovné volební právo pro muže? Kterým rakouským národům a jakým společenským vrstvám to prospěje a které to poškodí? Mají se také ženy domáhat po vzoru západních sufražetek volebního práva? Proč dělnické ženy,*

⁵⁷³ VOŠAHLÍKOVÁ, Pavla, *Česká žena v politice a veřejné činnosti na přelomu 19. a 20. století*. In: PEŠEK, Jiří, LEDVINKA, Václav (ed.), *Žena v dějinách Prahy*. Sborník příspěvků z konference Archivu hl. m. Prahy a Nadace pro gender studies 1993. Documenta Pragensia XIII, Praha 1996, s. 298.

⁵⁷⁴ UHROVÁ, Eva, *Františka Plamínková*, s. 20–30.

⁵⁷⁵ MALÍNSKÁ, *My byly*, s. 93–94.

⁵⁷⁶ LENDEROVÁ, *K hříchu i k modlitbě*, s. 269.

*nedávno ještě pasivní objekty dobročinnosti měšťanek, si vytvořily jakoby přes noc lépe organizované a více politicky činné spolky než jejich nedávné dobroditelky? Mají ženy středního stavu nadále setrvávat v zásadě apolitičnosti a starat se jen o charitativní akce a vyšší ženské vzdělání nebo se mají snažit o proniknutí do politických stran svých otců a manželů?*⁵⁷⁷

Snad z podnětu směřujícímu ke snahám o nalezení odpovědi zanedlouho došlo k utvoření skupiny žen, které vstup do politických stran braly jako osobní výzvu – pro některé, například již zmíněnou Františku Plamínkovou či národní socialistku Františku Zeminovou se politika stala dokonce povoláním.⁵⁷⁸ Obzvláště druhá jmenovaná byla pro své odvážné postoje kritizována a současně obdivována: „*Františka Zeminová, přáteli nazývána familiárně Fráňa, nepřehlédnutelná osobnost české politické scény od sklonu 19. do druhé poloviny 20. století vstoupila do parlamentu s pověstí prostořeké rebelky. Nezůstala jí nic dlužna. S oblibou ironicky komentovala projevy politických oponentů, souhlasnými výkřiky podporovala stranické kolegyně a kolegy. Ujímal se slova vždy, když to považovala za vhodné. Není divu, že právě ona byla první ženou, která se vyjádřila k jednání parlamentního pléna, byť pouze pochvalnými, či nesouhlasnými poznámkami.*“⁵⁷⁹

K výraznému zvýšení aktivity radikálního křídla ženského hnutí reprezentovaného Františkou Plamínkovou, došlo v souvislosti s bojem za rovné hlasovací právo v letech 1905–1907.⁵⁸⁰ Právě na její popud byl roku 1905 v rámci Ženského klubu českého (etablovaného o rok dříve) zřízen Výbor pro volební právo žen, volající po ženském volebním právu. Přestože v boji neuspěly, nevzdaly se a svou pozornost nadále soustředily na český zemský sněm.⁵⁸¹

Nečekaného úspěchu dosáhly roku 1912, kdy byla jako historicky první žena ve střední Evropě (vedle Švédska a Norska šlo o první poslankyni v evropských parlamentech) zvolena do zemského sněmu nacionalistická politička, dramatička a spisovatelka Božena Viková-Kunětická. O zásadnosti takového kroku vypovídal i nevídaný ohlas, kterého se tomuto rozhodnutí dostalo nejen od části české veřejnosti –

⁵⁷⁷ HORSKÁ, s. 106.

⁵⁷⁸ OSVALDOVÁ, s. 37.

⁵⁷⁹ VOŠAHLÍKOVÁ, MARTÍNEK a kol., s. 94.

⁵⁸⁰ Více k tomuto boji viz FRANTA, Bohuslav, *Parlamentní právo žen*, Praha 1916, s. 9–22.

⁵⁸¹ MUSILOVÁ, Dana, *Politička: poslání nebo profese*. In: ČADKOVÁ, Kateřina, LENDEROVÁ, Milena, STRÁNÍKOVÁ, Jana (ed.), *Dějiny ženy aneb evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie*, Pardubice 2006, s. 387.

gratulace a projevy nadšení či pohoršení přicházely z celého světa a šířily tak mezinárodní povědomí o neznámém malém národu bez vlastního státu.⁵⁸² Volba Boženy Vikové-Kunětické byla souhrou nejrůznějších okolností: při doplňovacích volbách do českého zemského sněmu ve volebním obvodu Mladá Boleslav-Nymburk, zanikl z důvodu úmrtí poslance Josefa Škardy mandát, který byl na základě dohody vedení českých politických stran přenechán ženám. Díky podpoře Mladočechů, za jejichž stranu Viková-Kunětická kandidovala, klerikálů a Staročechů byla nakonec zvolena, ačkoliv kvůli odmítavému postoji českého místodržícího hraběte Františka Thuna nikdy do sněmu nevstoupila (český sněm se ostatně již nikdy nesešel).⁵⁸³ Navzdory tomu se poslankyně stala doslova ikonou ženského hnutí, což je o to paradoxnější, neboť ona sama se nikdy za feministku nepovažovala a snahy mladé generace o prosazení v politické oblasti jí byly cizí.⁵⁸⁴

Dne 22. února 1913 pak přednesla na veřejnosti svůj projev o důležitosti získání mandátu pro další směřování ženského hnutí a povznesení „mužské politiky“, kterou se rovněž nebála kritizovat: „*Snad právě proto, že po léta český národ trpí stagnací ve vnitřní politice, byl pokus ženských kandidatur uvítán celou veřejností jako zjev mimořádný, budící a průkopný... Jedinou alfou a omegou všeho politického snažení jsou hospodářské a materiální zájmy, tak jako by všechen vyšší smysl národů i jednotlivce úplně vymizel.*“⁵⁸⁵ Tím se ženské hnutí posunulo „obrovským skokem“ k vytýčenému cíli.

Paralelně s touto průlomovou událostí byly o otázce ženské politické rovnoprávnosti vedeny debaty v okruhu vrcholných vládních postů, kde stát zdůvodňoval svou neochotu vyjít vstříc ženským požadavkům prohlášením, že podíl na rozhodovacím procesu ve věcech veřejných by měl mít pouze ten, kdo splňuje zákonné povinnosti placení daní a vojenské služby. Nicméně díky skutečnostem, že v rámci

⁵⁸² VELEK, Luboš, *První v Rakousku! Zvolení prvního poslance-ženy Boženy Vikové-Kunětické v roce 1912. Příspěvek k vývoji volebního práva a ženského hnutí v habsburské monarchii*. In: VOJÁČEK, Milan (ed.), *Reflexe a sebereflexe ženy v české národní elitě 2. poloviny 19. století*. Sborník příspěvků z konference uspořádané ve dnech 23.–24. listopadu 2006 Národním archivem ve spolupráci s Archivem hlavního města Prahy, Praha 2007, s. 259–319.

⁵⁸³ KOŘALKA, Jiří, *Zvolení ženy do českého zemského sněmu roku 1912*. In: PEŠEK, Jiří, LEDVINKA, Václav (ed.), *Žena v dějinách Prahy*. Sborník příspěvků z konference Archivu hl. m. Prahy a Nadace pro gender studies 1993. Documenta Pragensia XIII, Praha 1996, s. 307–320.

⁵⁸⁴ MUSILOVÁ, s. 397.

⁵⁸⁵ VIKOVÁ-KUNĚTICKÁ, Božena, *O ženském mandátu do sněmu království českého*, Praha 1913, s. 3–4.

habsburské monarchie bylo ekonomicky aktivních plátkyní daní na statisíce a branné povinnosti byli kromě žen zproštěni i kněží, kterým nikdo základní občanská práva neupíral, vyznívaly tyto argumenty bez opory v reálném životě značně chabě, což české aktivistky opakovaně zdůrazňovaly.⁵⁸⁶

Sféry budoucího ženského vlivu a úkoly, kterými se coby členky zastupitelských sborů hodlají zabývat, pak byly vymezeny prostřednictvím četných diskuzí mezi dvěma nejvlivnějšími proudy ženského hnutí – sociálními demokraty a liberály. Ke vzájemné shodě, vycházející z premisy, že ženskými záležitostmi by se měly zabývat ženy, neboť jedině ony jsou schopny v úplnosti posoudit a porozumět konkrétnímu problému, dospěly v otázce požadavku sociální ochrany stávajících i budoucích matek, která se pro ně stala prvořadou (dalšími společnými zásadními tématy byl odpor proti válkám, rovná politická práva a zrušení zákazu členství v politických spolcích). Vyhledky na mateřství v jejich očích vytvářely z žen bytosti „téměř nadpozemské“, které měl tím pádem stát chránit více než muže.⁵⁸⁷

Reprezentantem ekonomicky aktivních a vzdělaných žen z městského a v omezené míře také venkovského středostavovského prostředí byla liberální strana, navazující na úspěchy emancipačního procesu. Demokratizace a zkvalitnění ženského vzdělávání, reformy rodinného a manželského práva, boj proti prostituci, kriminalitě a alkoholismu, sociální, ekonomická a právní ochrana matek, důraz na zlepšení životních podmínek chudiny a rozvoj péče o ní a v neposlední řadě rovnoprávné zastoupení a postavení žen v politických stranách přestavovaly základ jejího politického programu.⁵⁸⁸

Koncept sociálních demokratů byl ve shodě s jimi obecně přijímanou (sociálně demokratickou) politikou primárně zaměřen na zlepšení postavení početně stále silnější vrstvy dělnických žen. S tím byly spojeny požadavky na zkracování pracovní doby, zákaz nočních směn, zajištění bezpečnosti práce, sociální ochranu dělnic, umožňující jim efektivněji plnit roli ekonomickou a mateřskou, mzdové zrovnoprávnění s muži, záštitu služek a žen v domácnosti a spravedlivý systém sociálního zabezpečení. Apelovalo bylo rovněž na omezení vlivu církve v oblasti manželského práva a školství

⁵⁸⁶ VOŠÁHLÍKOVÁ, s. 296.

⁵⁸⁷ LENDEROVÁ, KOPIČKOVÁ, BUREŠOVÁ, MAUR (ed.), s. 462.

⁵⁸⁸ KYPR, Ondřej, *Ženy do parlamentů? Příspěvek k otázce volebního práva žen*, Jihlava 1912, s. 5–32.

– předpokladem bylo zavedení občanského sňatku a redukce křesťanských vzdělávacích institucí.⁵⁸⁹

Stranou boje za politická práva zůstávaly až do přelomu století představitelky katolického křídla ženského hnutí, nadále zdůrazňující „poslání“ žen coby hospodyň, matek a manželek. Jediným přijatelným důvodem veřejné činnosti byla charita a právě na základě těchto specifických faktorů nezaznívaly v rámci náboženských spolků požadavky na přiznání politických práv. Vše změnil až pražský katolický sjezd, na němž jedna z delegátek navrhla, aby se křesťané veřejně vyslovili pro podporu politických emancipačních snah. Svě prohlášení podpořila argumentem, že sociálně demokratická strana se svým programem rovných politických práv bez ohledu na společenské postavení by v budoucnu mohla být lákadlem právě pro katolické ženy.⁵⁹⁰

Ve spojitosti s ženskou emancipací nejen co se politických práv týče nelze opomenout výrazný vliv Tomáše Garrigue Masaryka, který ženu stavěl rovnocennou muži a rozdíl obou pohlaví spatřoval pouze v rovině tělesné.⁵⁹¹ Byl to právě on, kdo se z mužů ve veřejných funkcích nejvíce zasloužil za ženskou rovnoprávnost. Jeho rozsáhlá přednáška *Žena a politika*, vycházející z vlastní možnosti komparace dobových poměrů v habsburské říši a Spojených státech amerických, charakteristických rozvinutějšími ženskými politickými právy, byla roku 1903 uveřejněna v *Ženském obzoru*.⁵⁹² Masaryk kladl důraz na důležitost participace žen v politické sféře (obzvláště) malých národů, neboť právě touto cestou bylo možno lépe uplatnit iniciativu a nadání ženské části obyvatelstva pro práci ku prospěchu všech. Ideální alternativy pro něj představovaly vstup žen do již existujících politických organizací, či získání svolení na vytvoření vlastních politických sdružení.⁵⁹³ Bariéry k dosažení rovných politických práv spatřoval především v obavách mužů z možné ztráty dosavadních privilegií a domácího pohodlí stejně jako ve strachu z případné ženské konkurence.⁵⁹⁴

Aktivistky ženských organizací nicméně podporovali i jiní čeští poslanci říšské rady jako například Václav Choc, Václav Klofáč, Antonín Němec, Emanuel Hrubý a Bohuslav Franta, horlivý zastávce rovných politických práv, jehož hlavní argument

⁵⁸⁹ VOŠAHLÍKOVÁ, s. 298.

⁵⁹⁰ LENDEROVÁ, KOPIČKOVÁ, BUREŠOVÁ, MAUR (ed.), s. 463.

⁵⁹¹ BLÁHA, Arnošt, *T. G. Masaryk. Oslavné básně k jeho 70. narozeninám*, Praha 1920, s. 19.

⁵⁹² MASARYK, Tomáš Garrigue, *Žena a politika*. In: *Ženský obzor* 5, 1904–1905, 3.

⁵⁹³ NEUDORFLOVÁ, s. 258–259.

⁵⁹⁴ *Masaryk a ženy*, s. 61–69.

vycházel z teze, že muži by se o svou moc ve vládě měli se ženami v rámci spravedlnosti a lidské slušnosti podělit.⁵⁹⁵ Díky skutečnosti, že tito muži zaujímali v rámci svých mateřských politických stran a obecně společnosti významné posty, přispěla jejich podpora nemalou měrou o několik let později k dosažení aktivního a pasivního hlasovacího práva pro ženy.

V pátém z celkových dvanácti bodů Washingtonské deklarace stálo: „*Ženy budou postaveny politicky, sociálně i kulturně na roveň mužů.*“⁵⁹⁶ Této proklamaci dal za pravdu vznik samostatného československého státu, vytvářející předpoklady pro participaci žen na politickém životě. V nové republice tak do obecních, okresních a zemských zastupitelstev a obou parlamentních komor zasedly ženy, zvolené na základě prvních rovných (až do přijetí ústavy pouze de facto), přímých a tajných voleb konaných v roce 1919.⁵⁹⁷ Československý parlament sídlící v budově bývalého zemského sněmu na Malé Straně, byl tak již od počátku organizován jako společný prostor mužů a žen. První zasedání Revolučního národního shromáždění, jehož se zúčastnily členky agrární strany Anna Chlebounová a Ludmila Zatloukalová-Coufalová, národní demokratka Božena Viková-Kunětická, členka Slovenského klubu Alice Masaryková, sociální demokratky Františka Kolaříková a Božena Ecksteinová a české socialistky Louisa Landová-Štychová, proběhlo 14. listopadu 1918.⁵⁹⁸

Legalizace volebního práva pro všechny občany bez rozdílu původu a pohlaví dovolila ženám vítězně zakončit po několik dekad trvající boj za prosazení základních emancipačních požadavků, což však zároveň otevřelo řadu nových otázek plynoucích z jejich zrovnoprávnění s muži na (nejen) politické úrovni.⁵⁹⁹ Na ony dotazy pak hledala odpovědi nadcházející desetiletí.

⁵⁹⁵ MUSILOVÁ, s. 26.

⁵⁹⁶ ŠTĚPÁNKOVÁ, Petra, „*Když jdu, tak jdu.*“ *Nezadržitelná Božena Viková-Kunětická.* In: HANÁKOVÁ, Petra, HECZKOVÁ, Libuše, KALIVODOVÁ, Eva (ed.), *V bludném kruhu. Mateřství a vychovatelství jako paradox moderny,* Praha 2006, s. 14.

⁵⁹⁷ KLIMEK, Antonín, *Velké dějiny zemí Koruny české. Svazek XIII. 1918–1929,* Praha 2000, s. 15–28.

⁵⁹⁸ *Jmenný rejstřík poslanců a poslankyň Národního shromáždění.* In: Národní shromáždění československé, Praha, 14. 11. 1918–15. 4. 1920, Archiv Poslanecké sněmovny parlamentu České republiky, Digitální depozitář [online], [cit. 2015-03-23]. Dostupné z: <http://www.psp.cz/eknih/1918ns/ps/rejstrik/jmenny/index.htm>.

⁵⁹⁹ MUSILOVÁ, s. 398.

7 ZÁVĚR

Uplatnění se ve veřejné sféře bylo v první polovině 19. století velmi silně spjato s nacionalismem – myšlenkovým proudem ovládajícím většinu tehdejší české společnosti. Chtěla-li se žena prosadit a být úspěšná či se dokonce věnovat pro své pohlaví atypickým zájmům, bylo užitečné plně se oddat vlasteneckým ideálům. Na ženu bylo nazíráno skrze po staletí udržovaný a de facto neměnný koncept vnímání feminity, přisuzující jí úlohu matky, manželky, hospodyně, bohabojné křesťanky i uvědomělé vlastenky.

Nabízí se tak otázka kdy a za jakých podmínek došlo k zásadním proměnám české společnosti, vedoucím k silicímu ženské úsilí o vlastní realizaci. Emancipační snahy českých žen zesílily v průběhu druhé poloviny 19. století především vlivem sociálně-politických změn, jež byly nenávratným vyústěním revoluce roku 1848. Ačkoliv po potlačení „jara národů“ došlo (nejen) v českých zemích k rozsáhlé vlně represálií, představitelé habsburské monarchie nemohli nadále ignorovat stále markantnější národnostní požadavky. Rovněž ženy se toužily do „boje za sebeurčení českého národa“ zapojit a pomoci spoluvytvářet podobu společnosti, jejíž stále významnější součástí se stávaly. Byly si však velmi dobře vědomy mnohých překážek bránících jejich úsilí, především nedostatečného vzdělání, od kterého se odvíjelo jejich nulové zastoupení ve vědeckých a akademických oborech, stejně jako neexistující participace na politickém dění. Ono „prozření“ vedlo k pragmatičtějšímu a praktičtějšímu přístupu k otázce emancipace a stanovení pro ni realizovatelných cílů.

Studiu na vysokých školách, představujícímu završení dlouholetého úsilí ženského hnutí a realizovanému teprve v období první republiky,⁶⁰⁰ předcházela dlouhá etapa zakládání středoškolských či gymnaziálních zařízení a institucí nižšího stupně s odborným zaměřením. U jejich zrodu stály literární salony, které se postupně rozvinuly v ženské vzdělávací spolky, které mezi sebou mnohdy spolupracovaly (typickým příkladem byla oboustranně prospěšná kooperace mezi brněnskou Vesnou a pražským Výrobním spolkem českým). V rámci těchto organizací byly etablovány školské ústavy, které od 60. let 19. století převzal pod patronát stát, čímž došlo k přesunu dívčího školství ze soukromého sektoru do sféry státní. Z pohledu tehdejší legislativy zůstávaly soukromými školami ty z nich, které nadále spravovalo vedení

⁶⁰⁰ Vládní dekret z roku 1878 paradoxně ženám povolil zúčastnit se některých typů přednášek, v praxi však takový „ústupek“ nebyl tolerován.

ženských spolků. I přes snahu o rovnostářský postoj si s sebou valná většina nově zakládaných dívčích školních institucí zpočátku nesla řadu konvenčních názorů na podobu ženského vzdělání. Díky tomu lze konstatovat, že k významným proměnám v této oblasti sice docházelo, ale vzhledem k hluboce zakořeněným přetrvávajícím dobovým představám o „životním údělu“ něžného pohlaví, šlo o proces postupný. Variabilita spolků – kromě vzdělávacích existovala řada dalších, například sportovní, umělecké, osvětové, dobročinné, atd. – dokládala ženskou snahu o prosazení v co největším okruhu veřejného života. Ačkoliv jim konečné zrovnoprávnění s muži zajistila teprve prvorepubliková ústava z roku 1920, dílčí úspěchy se dostavovaly již v průběhu předchozího půlstoletí.

V souvislosti s ústavou, přinášející mimo rovnocenných občanských práv a svobod také volební reformu, díky níž získaly ženy jak pasivní, tak aktivní hlasovací právo, je zapotřebí zmínit činnost osobitého typu společenství jakými byly politické spolky. Jejich specifičnost spočívala hned v několika ohledech. Na rozdíl od jiných ženských organizací docházelo k jejich etablování teprve v 90. letech 19. století, což zapříčinil počátečný poměrně netečný přístup žen k politickému životu. Současně představovala politická oblast jedinou výjimku, v jejímž rámci bylo dosaženo mezinárodní spolupráce a propojení českého emancipačního hnutí s hnutím mezinárodním. Zvolení Boženy Víkové-Kunětické do zemského sněmu v roce 1912 představovalo cennou motivaci do příštích let. Odměnou tomuto úsilí byl vstup žen na půdy obecních, okresních a zemských zastupitelstev a obou parlamentních komor – nejprve v rámci tzv. Revolučního národního shromáždění, od roku 1920 pak pouze Národního shromáždění.

Ve spojitosti s participací žen na fungování státu a obecně veřejném životě shledávám potřebným položení otázky, jaké příčiny způsobily ony důrazné postoje a energické směřování ženského emancipačního hnutí, které lze vysledovat přibližně od přelomu 60. a 70. let 19. století (v závislosti na konkrétní sféře). Odpovědí jsou celospolečenské změny směřující k opouštění tradičních ženských vzorců chování a idealizace něžného pohlaví, k nimž docházelo od poloviny 19. století. V rámci diplomové práce byly sledovány především rodinné vztahy a měnící se podoba a funkce rodiny obecně. Druhá polovina 19. století posílila intimní vztahy mezi členy domácnosti a některými historiky bývá proto považována za počátek éry „sladkého domova“. Silnější citové vazby rodičů na děti i naopak, vzájemná sourozenecká náklonnost a snižující se počet členů společné domácnosti – typické ukazatele nového typu

měšťanských rodin. Konvenční pohled na rodinný život si tak v 19. století zachovaly pouze rodiny aristokratické a do značné míry také venkovské, kde až do poloviny 20. století převládala nad všemi ostatními funkce zajišťovací, tj. ekonomická, související se specifickou kulturou a zvyky převážně zemědělského prostředí. Nový typ sociability oddělující sféry privátní a veřejné představoval zásadní předěl v dobovém vnímání rodiny – domácnost se stala soukromým sektorem prostoupeným silnými citovými vazbami jeho členů a pozorným vůči přáním a potřebám dětí, na jejichž výchově se měl nově podílet také otec, do té doby považován především za živitele rodiny. První světová válka pak rodinnou soudržnost posílila o to více.

Neméně důležitou funkci zastávala v emancipačním procesu také transformace domácnosti ve smyslu podílu žen na jejím chodu a bezproblémovém fungování. V této oblasti došlo jako v jediné ze zkoumaných k zajímavému fenoménu – rozdílly ve způsobu vedení domácnosti a ženských pracovních povinnostech v průběhu 19. století a v meziválečném období byly jen velmi nepatrné. Výraznějšími změnami prošla domácnost díky přechodu na válečné hospodářství, potýkajícím se s nedostatkem potravin, teprve za první světové války. Negativní dopad, který měl válečný konflikt na průběh schopnosti civilního obyvatelstva – díky enormnímu počtu padlých vojáků a novým vlnám rekrutů se mužů (nejen) v jejich tradičních profesích nedostávalo, z čehož vyplývala nutnost onu absenci nahradit ženskou pracovní silou – zbořil dosavadní představy o dělbě práce a naplno zapojil ženy do pracovního procesu, čímž se jim mimo jiné naskytla příležitost uplatnění ve vědeckých a akademických profesích. Po roce 1918 se domácnosti vrátily do své předválečné podoby, avšak profesní zapojení žen se odrazilo na zefektivnění její správy a přerozdělování povinností.

Jakou roli pak v emancipačním procesu zaujímal církev? Rozdílný přístup k náboženství, které se stále více stávalo záležitostí soukromého charakteru, byl jedním z doprovodných jevů sekularizace společnosti v průběhu 19. století. Ačkoliv bylo oslabování veřejných projevů zbožnosti stále markantnější, o ateismu se hovořit nedalo (důkaz takového tvrzení představovaly náboženské spolky, řeholní řády a křesťanské politické strany) a církev nadále zůstávala důležitým faktorem určujícím normativy „správného“ chování. Neblahý vliv na katolickou církev měla první světová válka. Díky jejímu proabsburskému postoji a lhostejnosti vůči národnostním otázkám následoval patrný odliv věřících a šířila se náboženská vlažnost. Namísto toho, aby církev změnila svůj přístup a vyšla vstříc celospolečenským změnám, nadále spoléhala na svou

stabilitu, neměnnost a centralizovanou moc – tímto jednáním se o to více prohloubila její separace od veřejného života.

Zvláštní obor historie žen tvoří tzv. genderová studia, jejichž počátky ve smyslu prvních racionálních diskuzí o rozdílech mezi maskulinitou a feminitou lze pozorovat již v éře osvícenství (moderní genderová studia v dnešní podobě jsou produktem pozdního 20. století), které se sociální rovností pohlaví zabývalo především z pohledu filozofie a přírodních věd – hovořilo se také o tzv. humanitním feminismu. Ten byl nahrazen tzv. liberálním feminismem a jeho hlavní myšlenkou, která hovořila o nerovnosti pohlaví v souvislosti s historickými a výchovnými faktory. Celý proces byl zakončen tzv. sociálním feminismem, čerpajícím svou inspiraci ze sociologie a politologie. Na konci 19. století došlo v rámci noetiky k přeměně genderového konceptu vlivem výraznějšího výskytu neprovdaných či ekonomicky nezávislých žen, avšak skutečná proměna ženy v bytost rovnocennou muži se odehrála až po první světové válce.

Neméně zajímavou otázkou byla úloha sexuality v životě jednotlivce i celé společnosti. 19. století je obecně považováno za epochu potlačování sexuality, ovšem odpovědi na dotazy, zda tomu tak skutečně bylo, se dodnes různí. Z hlediska pojetí sexuality v rámci habsburské monarchie bylo dobře patrné puritánství, které sexualitu a její projevy vnímalo pouze jako prostředek reprodukce. Samotný akt početí byl však jak lékařskou, tak populárně-naučnou literaturou cenzurován – tzv. „pansexualistická etiologie chorob“ podstatu všech nemocí kladla do souvislosti se sexualitou (sexuální nezřízeností, onanií, antikoncepčními prostředky a „jiným sexem“). Toto stanovisko se odrazilo v pohlavním životě mužů a žen, jehož projevy byly četnými represivními prostředky potlačovány, popírány a zakazovány. První podnětné informace o intimním životě se objevily až na přelomu 19. a 20. století – ženě byla doporučována zdrženlivost a cudnost, pomocí kterých měla manžela vychovávat. Naprosto opačný názor pak zaujímali autoři píšící odbornou i laickou literaturu na ono téma po první světové válce. Lhostejnost vůči sexuálním pudům byla považována za „pohlavní chladnost“, která mohla vést kromě manželské krize k závažným chorobám – ve snaze vyhnout se těmto potenciálním obtížím se o sexualitě mělo v přiměřené formě hovořit již během dětství a

především během dospívání.⁶⁰¹ Díky těmto vlivům se na konci 20. let 20. století aktivní sexuální život (v manželství i mimo něj) stal přirozenou součástí společnosti.

Se sexualitou byla úzce spojena také záležitost manželského soužití. Než však došlo k oné „osudné“ svatební noci, bylo nutné absolvovat řadu kroků – od výběru vhodného životního partnera, přes námluvy, žádost o ruku, zasnuby, ohlášky, až po svatbu a případnou svatební cestu. V průběhu zkoumaného období se jednotlivé přechodové rituály proměňovaly, hlavní zásady však zůstaly víceméně nezměněné. Patrných změn doznala především samotná volba nevěsty či ženicha – v průběhu druhé poloviny 19. století přibývalo manželství uzavíraných z lásky a sňatkovou politiku nahradil přirozený výběr. K transformacím došlo také u svatebních obřadů, které se (až na výjimky selských či aristokratických svateb) stávaly skromnějšími a více soukromějšími. Manželství se často nevyhnula ani problematika nevěry, kde rovněž došlo k proměně v přístupu. Společností tolerovaná tzv. „dvojitá morálka“ začala být od počátku 20. století výrazněji kritizována a zazněl požadavek, aby muž vstupoval do manželství stejně neposkrvněný, jako měla být jeho budoucí žena.

Všechny jmenované změny měly v období 1850–1920 přirozeně vliv také na demografické chování obyvatelstva. Obyvatelstvo českých zemí si po celé 19. století udrželo charakter progresivně rostoucí populace – plodnost se začala snižovat teprve na přelomu století a v prvních desetiletích 20. století nadále klesala.⁶⁰² Hrubá míra sňatečnosti pak byla de facto neměnným ukazatelem až do první světové války.

Specifické odvětví dějin reprezentuje bezesporu ženská kriminalita. Bylo proto zajímavé položit si otázku, v jakých trestných činech ženy figurovaly, ať již jako pachatelky či oběti a jaký byl jejich podíl na celkovém úhrnu kriminality? Ačkoliv byla trestná činnost především mužskou záležitostí, v návaznosti na modernizační a emancipační procesy ve společnosti narůstala také ženská kriminalita. V období první světové války došlo k výraznému poklesu násilných trestných činů, naopak značně stoupl počet krádeží (ty po celé sledované období figurovaly na prvním místě v řebříčku nejčastějších trestných činů) a zvýšila se také ženská kriminalita a delikvence nezletilých. Ženy byly žebračkami, tulačkami, zlodějkami, podvodnicemi, prostitutkami, vražedkyněmi (zvláštním typem bylo tzv. infanticidium, tj. zabití

⁶⁰¹ Jedním z podstatných důvodů byl také enormní výskyt venerických chorob, kterým se těmito opatřeními pokoušelo předejít.

⁶⁰² Výjimku tvořil rok 1902, kdy se v českých zemích narodil historicky nejvyšší počet narozených (338 tisíc). Více viz FIALOVÁ, HORSKÁ, KUČERA, MAUR, MUSIL, STLOUKAL, s. 166.

nenarozeného dítěte či novorozeněte), kuplířkami i andělíčkářkami. Zároveň se však stávaly oběťmi znásilnění, domácího násilí a vražd, stejně jako sexuálními fantaziemi mužů, hlavními hrdinkami pornografických románů a básní či aktérkami erotických fotografií.

Ženské dějiny tvořily, tvoří a vždy tvořit budou důležitou součástí lidské historie. Ve všech svých podobách a sociálních rolích představovaly ženy protiváhu muže a spolu s ním pomáhaly vytvářet obraz „češství“, jehož přímým potomkem je současná česká společnost.

8 SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY A PRAMENŮ

Nepublikované prameny

Archiv města Plzně, Plzeň

Městská registratura 1880–1920, 852, 854, 863, 880, 881, 866, 897, 917, 928.

Státní oblastní archiv v Plzni, Plzeň

Krajský soud Plzeň I (1803–1897), 246/3, 246/11, 247/19, 247/48, 348/3, 364, 365, 366, 369, 374, 376, 377, 386, 388, 391.

Krajský soud Plzeň II (1898–1920), 2, 3, 6, 8, 9, 10.

Periodika

České noviny, 16. 8. 1879, I/195.

Eros. Časopis pro zájmy sňatkové, 1. 11. 1903, I/1.

Národní listy, 15. 9. 1891, 14. 8. 1894, 6. 1. 1906, 27. 8. 1925.

Plzeňské listy, 11. 1. 1983, 25. 1. 1983, 4. 2. 1883.

Sbírka zákonů a nařízení státu československého, 6. 11. 1918, 14. 11. 1918, 6. 3. 1920.

Ženské listy. Časopis pro záležitosti žen a dívek československých, 1. 1. 1873, 1. 2. 1873, 1. 3. 1873, 1. 10. 1873, 1. 5. 1874.

Literatura

ABRAMSOVÁ, Lynn, *Zrození moderní ženy. Evropa 1789–1918*, Praha 2005.

ADAMOVIČ, Karolína, *Dějiny českého soudnictví od počátku české státnosti do roku 1938*, Praha 2005.

ADAMOVIČ, Karolína S., RIEGROVÁ, Běla, SKŘEJPKOVÁ, Petra, SOUKUP, Ladislav, ŠOUŠA, Jiří, *Dějiny českého soudnictví do roku 1938*, Praha 2005.

AMMON, Friedrich August, *Mladá matka, jak by se před porodem i v šestinedělí zachováti a dítě své v prvním jeho věku ošetřovati měla*, Praha 1852.

Archivum Trebonense 2006. Sborník studií pracovníků Státního oblastního archivu v Třeboni, Praha 2006.

Artis medicae assertiones de pvgationibvs menstrrvvis, Basileae 1604.

AUGUSTINOVÁ, Božena, *Marie Červinková-Riegrová. Životopisný nástin*, Praha 1897.

BAHENSKÁ, Marie, *Obraz dívčího penzionátu v korespondenci Marie Riegrové-Palacké a její dcery Libuše*. In: ČADKOVÁ, Kateřina, LENDEROVÁ, Milena, STRÁNÍKOVÁ, Jana (ed.), *Dějiny ženy aneb evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie*, Pardubice 2006.

BAHENSKÁ, Marie, *Počátky emancipace žen v Čechách. Dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze v 19. století*, Praha 2005.

BAHENSKÁ, Marie, *Ženský výrobní spolek český*. In: Český lid 91, 2004, 3, s. 253–271.

BAHENSKÁ, Marie, *Ženy ve veřejném životě ve druhé polovině 19. století. Spolek sv. Ludmily a činnost Marie Riegrové-Palacké*. In: Český časopis historický 103, 2005, 3, s. 549–571.

BAHENSKÁ, Marie, HECZKOVÁ, Libuše, MUSILOVÁ, Dana, *Iluze spásy. České feministické myšlení 19. a 20. století*, Hradec Králové 2011.

BARTL, K., *Kniha katolického náboženství pro dospělejší mládež. I. Věrosloví*, Praha 1849.

BARTOŠ, František, *Moravská svatba*, Praha 1892.

BASSERMAN, Lujo, *Nejstarší řemeslo. Kulturní dějiny prostituce*, Praha 1993.

BATĚK, Alexandr, *Armáda spásy (Salvation Army)*, Plzeň 1906.

BAUER, Bernard, *Ženo, poznej sebe samu. Studia o těle, duši, pohlavním životě a erotice ženy*, Český Těšín 1930.

BAUER, Jan, *Sex v dějinách*, Třebíč 2003.

BAYER, Karel, *Epilepsie se záchvaty zuřivosti. Onanie*. In: Časopis lékařů českých 21, 1882, s. 146–147.

BAYEROVÁ, Anna, *Žena lékařkou. Lékařská kniha, věnovaná péči o zdraví a léčbě nemocí se zvláštním ohledem na ženské a dětské nemoci, pomoc ku porodu a ošetřování dětí* (dle MUDr. A. Fischerové-Dueckelmannové zpracovala MUDr. Anna Bayerová), Praha 1907.

BEAUVOIROVÁ, Simone, *Druhé pohlaví*, Praha 1996.

BEBEL, August, *Žena a socialismus*, Praha 1909.

BĚLINA, Pavel, HLAVAČKA, Milan, TINKOVÁ, Daniela, *Velké dějiny zemí Koruny české. Svazek XI.a. 1792–1860*, Praha, Litomyšl 2013.

BEZECNÝ, Zdeněk, *Příliš uzavřená společnost. Orličtí Schwarzenbergové a šlechtická společnost v Čechách v druhé polovině 19. a na počátku 20. století*, České Budějovice 2005.

Bible. Písmo svaté Starého a Nového zákona. Český ekumenický překlad, Praha 1993.

BLÁHA, Arnošt, T. G. Masaryk. *Oslavné básně k jeho 70. narozeninám*, Praha 1920.

BOCKOVÁ, Gisela, *Ženy v evropských dějinách od středověku do současnosti*, Praha 2007.

BOLZANO, Bernard, *O povolání a důstojnosti pohlavní ženského*. In: *Ženské listy* 9, 1881, 11, s. 141–144.

BORNEMAN, Ernest, *Encyklopedie sexuality*, Praha 1994.

BOUČEK, Václav, *Proč se domáháme reformy práva manželského?*, Praha 1906.

BOURKEOVÁ, Joanna, *Znásilnění. Dějiny od roku 1860 do současnosti*, Praha 2010.

BROUARDEL, Paul Camille, *Manželství, neplatnost jeho, rozloučení, těhotenství a porod*, Praha 1902.

BUREŠOVÁ, Jana, *Vztah Charlotty a Tomáše Garrigue Masarykových k ženským spolkům*. In: NEUDORFLOVÁ, Marie L., Charlotta G. Masaryková. *Sborník příspěvků z konference ke 150. výročí jejího narození, konané 10. listopadu 2000*, Praha 2001, s. 139–152.

BUZKOVÁ, Pavla, *Pokrokový názor na ženskou otázku*, Praha 1909.

CASANOVA, Giacomo, *Historie mého života*, Praha 1968.

CEJNKOVÁ, Dana, HOLUBOVÁ, Zuzana, VACHŮT, Petr, *100 000 let sexu. O lásce, plodnosti a rozkoši. Sborník a katalog výstavy Brno 14. 11. 2008–15. 2. 2009*, Brno 2008.

CIPROVÁ, Kristýna (ed.), *Pod hladinou. Fakta a mýty o znásilnění*, Praha 2010.

CIPROVÁ, Kristýna, *Znásilnění. Kontextuální úvod*. In: CIPROVÁ, Kristýna (ed.), *Pod hladinou. Fakta a mýty o znásilnění*, Praha 2010, s. 3–11.

Constitutio criminalis Therisiana, oder der Römisch-Kaiserl. zu Hungarn, und Böhheim ec. ec. Königl. Apost. Majestät Mariä Theresiä, Wien 1769.

CZERNY, Adalbert, *Dítě a jeho výchova. Rady lékaře rodičům a vychovatelům*, Praha 1923.

- ČADKOVÁ, Kateřina, LENDEROVÁ, Milena, STRÁNÍKOVÁ, Jana (ed.), *Dějiny ženy aneb evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie*, Pardubice 2006.
- ČÁŇOVÁ, Eliška, *Činnost řeholních řádů a kongregací v Čechách (1848–1918)*, Praha 1997.
- ČÁPOVÁ, Klára A., HECZKOVÁ, Libuše (ed.), *Albína Dratvová. Deník 1921–1961. Scientific diary*, Praha 2008.
- ČERVENKA, Jiří, *Kriminální případy z Kladenska, Slánska a Novostrašicka*, Nové Strašecí 2009.
- ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, Marie, *Marie Riegrová, rodem Palacká, její život a skutky*, Praha 1982.
- ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, Marie, *Ochrana chudé a opuštěné mládeže. Rozhledy po lidumilství v Evropě*, Praha 1887.
- ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, Marie, *Záštitu pracující dívky a ženy. Přednáška ze dne 15. března 1893*, Praha 1893.
- ČEVELOVÁ, Zuzana, *Gender, víra a manželství v „dlouhém“ 19. století. Možnosti interpretace normativních pramenů*, Pardubice 2012.
- DEBAY, Auguste, *Muž a žena v manželství. Přírodopis a lékařské dějiny manželů*, Praha 1897.
- DLOUHÝ, Michal, *Století četnické kriminalistiky. Historie kriminalistiky u četnictva na území České republiky*, Cheb 2014.
- DOKOUPIL, Lumír, FIALOVÁ, Ludmila, MAUR, Eduard, NESLÁDKOVÁ, Ludmila, *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*, Praha 1999.
- DOUCHA, František, *Bludičky. Kniha k napomínání dítek*, Praha 1858.
- Dvacátá pátá výroční zpráva Minervy městského reálného dívčího gymnasia v Praze. Školní rok 1914/1915*, Praha 1915.
- DRATVOVÁ, Albína, *Duše dnešní ženy*, Praha 1948.
- DRCHALOVÁ-LANGROVÁ, Vlasta, *Městská dívčí škola v Praze. O jejím vzniku a vývoji*, Praha 1938.
- Druhé panenské P. Pobožnost*. In: Anežka, 1879, s. 177–186.
- DÜLMEN, Richard van, *Historická antropologie. Vývoj. Problémy. Úkoly*, Praha 2002.

- DURDÍK, Josef, *Karakter*, Praha 1872.
- EISLER, Riane, *Číše a meč, agrese a láska aneb Žena a muž v průběhu staletí*, Praha 1995.
- ELBLOVÁ, Antonie, *Ze školy Amerlingů*. In: *Ženský svět* 15, 1911, 1, s. 3–5.
- ELIAS, Norbert, *O procesu civilizace. Sociogenetická a psychogenetická zkoumání. I. Proměny chování ve světských vyšších vrstvách Západu*, Praha 2006.
- FAFEJTA, Martin, *Úvod do sociologie pohlaví a sexuality*, Věrovany 2004, s. 30.
- FEDDERSEN, Friedrich Jakob, *Kniha mravů křesťanských pro měšťana i sedláka*, Praha 1786.
- FELLNEROVÁ, Sabine, UNTERREINEROVÁ, Katrin, *Milostné pletky v habsburské monarchii*, Praha 2013.
- FIALOVÁ, Ludmila, *Příspěvek k možnostem studia sňatečnosti v českých zemích za demografické revoluce*. In: *Historická demografie* 9, 1985, s. 89–121.
- FIALOVÁ, Ludmila, *Změny ve vývoji plodnosti v českých zemích za demografické revoluce*. In: *Historická demografie* 15, 1991, s. 143–189.
- FIALOVÁ, Ludmila, HORSKÁ, Pavla, KUČERA, Milan, MAUR, Eduard, MUSIL, Jiří, STLOUKAL, Milan, *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1996.
- FLAUBERT, Gustav, *Paní Bovaryová*, Praha 2008.
- FLEXNER, Abraham, *Prostituce v Evropě*, Praha 1925.
- FLODR, Miroslav, *Brněnské nevěstky v nejstarších dějinách města*. In: *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity* 43, 1994, 41, s. 7–13.
- FOUCAULT, Michel, *Dějiny sexuality. I. Vůle k vědění*, Praha 1999.
- FOURNIER, Alain, *Našim synům, když dospívají osmnáctého roku několik rad lékařských*, Praha 1906.
- FRANCEK, Jindřich, *Já jsem se dopustila... Sexuální delikty ve východních Čechách 16.–18. století*, Ústí nad Orlicí 2008.
- FRANCEK, Jindřich, *Velké dějiny zemí Koruny české. Tematická řada, svazek III. Zločinnost a bezpráví*, Praha 2011.
- FRANCEK, Jindřich, *Zločin a trest v českých dějinách. Nové vydání rozšířené o paměti prvního československého kata Leopolda Wöhlschlagera. Ve službách spravedlnosti za Rakouska i za republiky*, Praha 2007.

- FRANTA, Bohuslav, *Parlamentní právo žen*, Praha 1916.
- FREUD, Sigmund, *Spisy z let 1904–1905*, Praha 2000.
- FREUD, Zikmund, *Tři úvahy o sexuální teorii*, Praha 1926.
- FRIČ, Josef Václav, *Paměti J. V. Friče*, Praha 1939.
- FRIEDMAN, David M., *On. Kulturní historie penisu*, Praha 2002.
- Gender and historical memory. Historické proměny v perspektivě rodu*. Díl 1 a 2, Praha 1998 a 2000.
- GEORG, Iwan Eugen, *Pohlavní život v manželství se zvláštním zřetelem k problému omezení porodů způsobem přirozeným a mravně nezávadným. S tabulkami k určení neplodných dnů u každé ženy*, Praha 1932.
- GERLICH, Reinhard, *Diskrétní odpovědi na intimní otázky. Dvacet kapitol pro vážné lidi*, Praha 1924.
- GILBERT, Martin, *První světová válka*, Praha 2005.
- GÖDTEL, Reiner, *Sexualita a násilí*, Praha 1992.
- GOMBRICH, E. H., *Příběh umění*, Praha 1989.
- GOODY, Jack, *Proměny domácnosti v evropské historii*, Praha 2006.
- HALÍŘOVÁ, Martina (ed.), *Od početí ke školní brašně. Sborník z odborného semináře konaného 29.–30. května 2008 ve Východočeském muzeu v Pardubicích*, Pardubice 2008.
- HALÍŘOVÁ, Martina (ed.), *Oznamuje se láskám našim... aneb svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu století. Sborník z konference konané 13.–14. září 2007 ve Východočeském muzeu v Pardubicích*, Pardubice 2007.
- HALÍŘOVÁ, Martina, *Sociální patologie a ochrana dětství od dob osvícenství do roku 1914*, Pardubice 2012.
- HANÁKOVÁ, Petra, HECZKOVÁ, Libuše, KALIVODOVÁ, Eva (ed.), *V bludném kruhu. Mateřství a vychovatelství jako paradox moderny*, Praha 2006.
- HANSGIRGOVÁ, Františka, *Hospodyně našeho věku. Krátké naučení městského i venkovského hospodářství*, Praha 1874.
- HARMACH, Karel, *Otázka vyššího vzdělání žen a rakouský parlament*. In: HONZÁKOVÁ, Albína (ed.), *Československé studentky let 1890–1930. Almanach na*

oslavu čtyřicátého výročí založení ženského studia Eliškou Krásnohorskou, Praha 1930, s. 20–21.

HAVLÍČKOVÁ-LAICHTROVÁ, Vojtěch, *K boji proti prostituci*, Praha 1910.

HIML, Pavel, *Zrození vagabunda. Neusedlí lidé v Čechách 17. a 18. století*, Praha 2007.

HOF, Ulrich Im, *Evropa a osvícenství*, Praha 2001.

HOFFMANNOVÁ, Jaroslava, *První generace žen v pražských archivech*. In: PEŠEK, Jiří, LEDVINKA, Václav (ed.), *Žena v dějinách Prahy*. Sborník příspěvků z konference Archivu hl. m. Prahy a Nadace pro gender studies 1993. Documenta Pragensia XIII, Praha 1996, s. 328–330.

HOFMANN, Eduard, *Sebeprznění a roztržení blány panenské*. In: *Časopis lékařů českých* 10, 1871, s. 105–113.

HOMOLÁČ, Jiří, *Znásilnění jako téma*. In: PETRBOK, Václav (ed.), *Sex a tabu v české kultuře 19. století*, Praha 1999, s. 185–195.

HONZÁKOVÁ, Albína (ed.), *Československé studentky let 1890–1930. Almanach na oslavu čtyřicátého výročí založení ženského studia Eliškou Krásnohorskou*, Praha 1930.

HONZÁKOVÁ, Anna, *K zápasu o lékařské studium*. In: HONZÁKOVÁ, Albína (ed.), *Československé studentky let 1890–1930. Almanach na oslavu čtyřicátého výročí ženského studia Eliškou Krásnohorskou*, Praha 1930, s. 66–76.

HORÁK, A., *Zákon rozlukový po roce praxe*. In: *Právník* 59, 1918, s. 285.

HORSKÁ, Pavla, *K otázce vlivu mimomanželských porodů na vývoj plodnosti z hlediska historické demografie*. In: *Demografie* 22, 1980, s. 343–350.

HORSKÁ, Pavla, KUČERA, Milan, MAUR, Eduard, STLOUKAL, Milan, *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*, Praha 1990.

HÖSCHL, Cyril, MACHALICKÝ, Jiří, HOLÝ, Bohuslav, *Eros v evropské grafice v průběhu staletí*, Praha 1999.

CHALUPNÝ, Emanuel, *O otázce populační a reformě trestního práva. Přednáška doc. dr. Chalupného, pronesená dne 10. ledna 1929 na schůzi Sociálního ústavu ČSR, a rozhovor o této přednášce*, Praha 1929.

CHMELÍK, Jan a kol., *Mravnost, pornografie a mravnostní kriminalita*, Praha 2003.

JANČÍKOVÁ, Eva, *Historie svateb od nejstarších dob po současnost*, Praha 2012.

JANIŠ, Kamil, *K. J. Obrátil – Komenský sexuální osvěty*, Ústí nad Orlicí 2008.

- JANIŠ, Kamil, *Z dějin sexu a erotiky aneb co jsme se ve škole neučili*, Hradec Králové, Trutnov 2004.
- JEMELKA, Martin, *Na Šalamouně. Společnost a každodenní život v největší moravskoostravské hornické kolonii (1870–1950)*, Ostrava 2008.
- JIRÁNEK, Tomáš, KUBEŠ, Jiří (ed.), *Dítě a dětství napříč staletími. 2. Pardubické bienále 4.–5. dubna 2002*, Pardubice 2003.
- JIROUŠKOVÁ, Jana (ed.), *Svatební rituály u nás a ve světě*, Praha 2012.
- JOACHIM, Václav, *Naše ústava*, Praha 1921.
- JOHANIDES, Josef, *Magdalena Dobromila Rettigová. 1785–1845*, Praha 1995.
- JUNGMANN, Antonín Jan, *Umění porodnické, k užítku ženám při porodu obsluhujícím vydané*, Praha 1827.
- KALINOVÁ, Anna, NOVÁKOVÁ, Lenka (ed.), *Dcerám českým – brněnský ženský vzdělávací spolek Vesna v letech 1870–1920*, Brno 2007.
- KLIMEK, Antonín, *Velké dějiny země Koruny české. Svazek XIII. 1918–1929*, Praha, Litomyšl 2000.
- KNEIDL, Pravoslav, *Česká lidová grafika v ilustracích novin, letáků a písniček*, Praha 1983.
- Knihá práw nad přečiněnímí hrdelními a těžkými řádu městského, (totiž policie) přestupky*, Vídeň 1804.
- KODYM, Filip Stanislav, *Mladá matka, jak by se před porodem i v šestinedělí zachovati měla a dítě své v prvním jeho věku ošetřovati měla*, Praha 1852.
- Kompas pro mladého dělníka, učně nebo tovaryše*, Brno 1888.
- KOPÁČ, Radim, SCHWARZ, Josef, *Nevěstince a nevěstky. Obrázky z erotického života Pražanů*, Praha, Litomyšl 2013.
- KOPIČKOVÁ, Božena, *Žena evropského středověku v zasetí své doby. (Několik úvah s důrazem na českomoravské prostředí)*. In: LENDEROVÁ, Milena, Eva nejen v ráji. Žena v Čechách od středověku do 19. století, Praha 2002, s. 13–44.
- KORČÁK, Jaromír, *Současný vzestup plodnosti v českých zemích*, Praha 1947.
- KOŘALKA, Jiří, *Zvolení ženy do českého zemského sněmu roku 1912*. In: PEŠEK, Jiří, LEDVINKA, Václav (ed.), *Žena v dějinách Prahy. Sborník příspěvků z konference Archivu hl. m. Prahy a Nadace pro gender studies 1993. Documenta Pragensia XIII*, Praha 1996, s. 307–320.

- KOSSMANN, R., WEISS, Jul., *Život muže a ženy v lásce a manželství*, Praha 1932.
- KOVÁŘ, Petr a kol., *Sexuální agrese. Znásilnění z pohledu medicíny a práva*, Praha 2008.
- KOZLOVÁ, Eliška, *Příspěvek k racionalizaci práce v domácnosti*. In: Letáky a brožury hospodářské 4, Vyškov b. d. [po roce 1931], s. 9.
- KRÁSNOHORSKÁ, Eliška, *Listy staré vychovatelky k někdejší schovankám*, Praha 1868.
- KRÁSNOHORSKÁ, Eliška, *Svědectví o Minervě*. In: *Ženské listy* 39, s. 6–15 a 29–33.
- KRÁSNOHORSKÁ, Eliška, *Z kroniky ženského studia v Rakousku*. In: *Ženské listy* 23, 1895, 11, s. 202–207.
- KRÁSNOHORSKÁ, Eliška, *Ženská otázka česká*, Praha 1881.
- KRAUS, Jiří, *Hledání salonní mluvy*. In: LORENZOVÁ, Helena, PETRASOVÁ, Taťána (ed.), *Salony v české kultuře 18. století. Sborník příspěvků z 18. ročníku symposia k problematice 19. století*. Plzeň, 12.–14. března 1998, Praha 1999, s. 88–90.
- Kristus a panna. Úplná rozjímavá a modlitební kniha. Na tisíciletou památku úmrtí sv. Methoděje, apoštola Slovanů, která se slaví na posvátném Velehradě r. 1885, sepsáno pro zbožné dívky československé*, Brno 1889.
- KŘIVÝ, Karel, *Elen Keyová o manželské mravnosti*. In: *Ženská revue* 7, 1911, 2, s. 53–60.
- KŘÍŽEK, Čeněk, *Českým paním. Pravá pomoc v těhotenství, při porodu, v šestinedělí a při ženských nemocech. Sbírká užitečných pravidel a naučení pro pohlaví ženské*, Praha 1875.
- KŘÍŽENECKÝ, Jaroslav, *Zákonná úprava příbuzenských sňatků s hlediska biologicko-lékařského*. In: *Právník* 57, 1918, s. 325–331, 361–365.
- KUČEROVÁ, Vlasta, *K historii ženského hnutí v Čechách. Amerlingova éra*, Brno 1914.
- KÜHNOVÁ-GNAUCK, Elisabeth, *Sociální postavení ženy*, Praha 1898.
- KUKLA, Karel Ladislav, *Pražské bahno*, Praha 1992.
- KYPR, Ondřej, *Ženy do parlamentů? Příspěvek k otázce volebního práva žen*, Jihlava 1912.
- LAURIN, František, *Pokrevnství a švakrovství jakožto překážky manželství rozlučující*, Praha 1891.

LEDVINKA, Václav, PEŠEK, Jiří (ed.), *Ponížení a odstrčení. Města versus katastrofy. Sborník příspěvků z 8. vědeckého zasedání Archivu hlavního města Prahy, konaného ve dnech 2. a 3. října 1995*, Praha 1998.

LENDEROVÁ, Milena, *A ptáš se knížko má... Ženské deníky 19. století*, Praha 2008.

LENDEROVÁ, Milena, *Devatenácté století v půli cesty*. In: CEJNKOVÁ, Dana, HOLUBOVÁ, Zuzana, VACHŮT, Petr, 100 000 let sexu. O lásce, plodnosti a rozkoši. Sborník a katalog výstavy Brno 14. 11. 2008–15. 2. 2009, Brno 2008, s. 104–113.

LENDEROVÁ, Milena, *Eva nejen v ráji. Žena v Čechách od středověku do 19. století*, Praha 2002.

LENDEROVÁ, Milena, *Chytila patrola aneb prostituce za Rakouska i republiky*, Praha 2002.

LENDEROVÁ, Milena, *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*, Praha 1999.

LENDEROVÁ, Milena, *Řeč svatebních oznámení*. In: HALÍŘOVÁ, Martina (ed.), *Oznamuje se láskám našim... aneb svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu století*. Sborník z konference konané 13.–14. září 2007 ve Východočeském muzeu v Pardubicích, Pardubice 2007.

LENDEROVÁ, Milena, *Tělo intimní. Poznámky k sexualitě 19. věku*. In: LENDEROVÁ, Milena, HANULÍK, Vladan, TINKOVÁ, Daniela (ed.), *Dějiny těla. Prameny, koncepty, historiografie*, Červený Kostelec 2013, s. 149–177.

LENDEROVÁ, Milena, RÝDL, Karel, *Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století*, Praha, Litomyšl 2006.

LENDEROVÁ, Milena, HANULÍK, Vladan, TINKOVÁ, Daniela (ed.), *Dějiny těla. Prameny, koncepty, historiografie*, Červený Kostelec 2013.

LENDEROVÁ, Milena, JIRÁNEK, Tomáš, MACKOVÁ, Marie, *Z dějin české každodennosti. Život v 19. století*, Praha 2009.

LENDEROVÁ, Milena, KOPIČKOVÁ, Božena, BUREŠOVÁ, Jana, MAUR, Eduard (ed.), *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, Praha 2009.

LENDEROVÁ, Milena, TINKOVÁ, Daniela, HANULÍK, Vladan, *Tělo mezi medicínou a disciplínou. Proměny lékařského obrazu a ideálu lidského těla v dlouhém 19. století*, Praha 2014.

LORENZOVÁ, Helena, PETRASOVÁ, Taťána (ed.), *Salony v české kultuře 18. století. Sborník příspěvků z 18. ročníku symposia k problematice 19. století. Plzeň, 12.–14. března 1998*, Praha 1999, s. 88–90.

- LUŽICKÁ-SRBOVÁ, Věnceslava, *Žena ve svém povolání*, Praha 1872.
- MACEK, Pavel, *Dějiny policie a četnictva. II. Československá republika (1918–1939)*, Praha 1999.
- MACFADDEN, Bernarr, *Dokonalá zdravotní věda pro praktický život. Díl II. Macfaddenova encyklopedie tělesné kultury*, Praha 1924.
- MACURA, Vladimír, *Příběh encyklopedie dam*. In: *Tvar* 5, 1998, s. 1 a 4–5.
- MACHAČOVÁ, Jana, *Pracovní doba a zaměstnání žen a dětí v průmyslových oblastech českých zemí 1848–1918*. In: *Slezský sborník* 87, 1989, 4, s. 286.
- MACHAČOVÁ, Jana, MATĚJČEK, Jiří, *Nástin sociálního vývoje českých zemí 1780–1914*, Opava 2002.
- MACHAČOVÁ, Jana, MATĚJČEK, Jiří (ed.), *Studie k sociálním dějinám 19. století. III. díl*, Opava 1993.
- MACHOVÁ, Eliška, *Ženský vzdělávací a výrobní spolek Vesna v Brně*. In: *Kalendář paní a dívek českých* 4, 1891, 10, s. 301–302.
- MACKOVÁ, Marie, *Sňatek ve světle rakouského Všeobecného občanského zákoníku*. In: HALÍŘOVÁ, Martina (ed.), *Oznamuje se láskám našim... aneb svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu století. Sborník z konference konané 13.–14. září 2007 ve Východočeském muzeu v Pardubicích*, Pardubice 2007, s. 67–73.
- MACKOVÁ, Marie, *Žena 19. století ve zdech kláštera*. In: ČADKOVÁ, Kateřina, LENDEROVÁ, Milena, STRÁNÍKOVÁ, Jana (ed.), *Dějiny ženy aneb evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie*, Pardubice 2006, s. 303–312.
- MACURA, Vladimír, *Český sen*, Praha 1998.
- MÁCHA, Karel Hynek, *Máj*, Praha 1999.
- MALEČKOVÁ, Jitka, *Úrodná půda. Žena ve službách národa*, Praha 2002.
- MALÍNSKÁ, Jana, *Do politiky prý žena nesmí – proč? Vzdělání a postavení žen v české společnosti v 19. a na počátku 20. století*, Praha 2005.
- MALÍNSKÁ, Jana, *Financování českého dívčího gymnázia Minerva, spolku pro ženské studium*. In: *Moderní dějiny* 17, 2009, 1, s. 1–33.
- MALÍNSKÁ, Jana, *My byly, jsme a budeme! České ženské hnutí 1860–1914 a idea českého národa*, Praha 2013.
- MANTEGAZZA, Pavel, *Hygiena lásky*, Praha 1895.

- MANTEGAZZA, Paolo, *Physiologie lásky*, Praha 1891.
- MANTEGAZZA, Pavel, *Physiologie ženy*, Praha 1894.
- MARAÑÓN, Gregorio, *Tři úvahy o pohlavním životě. Pohlaví, práce a sport. Mateřství a feminismus. Pohlavní výchova a pohlavní rozlišení*, Praha 1937.
- Masaryk a ženy. Sborník k 80. narozeninám prvního prezidenta republiky československé T. G. Masaryka. Díl I.*, Praha 1930.
- MASARYK, Tomáš Garrigue, *Mnohoženství a jednoženství. Přednáška pořádaná spolkem Domovina 7. března 1899*, Praha 1899.
- MASARYK, Tomáš Garrigue, *Mravní názory*, Praha 1923.
- MASARYK, Tomáš Garrigue, *Žena a politika*. In: *Ženský obzor* 5, 1904–1905, 3.
- MATĚJČEK, Jiří, *Obchodníci z venkova a malého města (1840–1914). F. Jandová, A babička povídala... K. Wenke, Jan Vognar, Kupec ve Smiřicích a jeho doba*. In: MACHAČOVÁ, Jana, MATĚJČEK, Jiří (ed.), *Studie k sociálním dějinám 19. století. III. díl*, Opava 1993, s. 65–109.
- MATĚJČEK, Jiří, *Nedorozumění historiografů/ek? Fasety patriarchalismu a emancipace žen*. In: ČADKOVÁ, Kateřina, LENDEROVÁ, Milena, STRÁNÍKOVÁ, Jana (ed.), *Dějiny ženy aneb evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie*, Pardubice 2006, s. 215–223.
- MATLAS, Pavel, *Delikt smilstva a jeho postih na schwarzenberském panství Hluboká nad Vltavou (1666–1760)*. In: *Archivum Trebonense* 2006. Sborník studií pracovníků Státního oblastního archivu v Třeboni, Praha 2006, s. 76–96.
- MICHLOVÁ, Marie, *Byli jsme a budem aneb česká každodennost 1914–1918*, Řitka 2013.
- MIŘIČKA, Alexandr, *Přerušení těhotenství lékařem a jeho povinnost oznamovací*. In: *Právník* 57, 1918, 3, s. 82–90.
- MIŘIČKA, August, *Trestní právo hmotné. Část obecná i zvláštní*, Praha 1934.
- MITLÖHNER, Miroslav, *Erotika a paragrafy*, Praha 1999.
- MORAVCOVÁ, Miriam (ed.), *Lidé – města. Pražané jini – druzí – cizí*, Praha 1992.
- MURÍN, Gustáv, *Sex kontra kultura*, Praha 1999.
- MUSILOVÁ, Dana, *Politická: poslání nebo profese*. In: ČADKOVÁ, Kateřina, LENDEROVÁ, Milena, STRÁNÍKOVÁ, Jana (ed.), *Dějiny ženy aneb evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie*, Pardubice 2006, s. 387–406.

MUSILOVÁ, Dana, *Z ženského pohledu. Poslankyně a senátorky Národního shromáždění Československé republiky. 1918–1939*, Hradec Králové 2009.

NASO, Publius Ovidius, *Umění milovat*, Praha 2002.

NETUŠIL, František Jaroslav, *Populační problémy*. In: *Přítomnost* 2, 1925, 12, s. 524–527.

NEUDORFLOVÁ, Marie L., *České ženy v 19. století. Úsilí a sny, úspěchy i zklamání na cestě k emancipaci*, Praha 1999.

NEUDORFLOVÁ, Marie L. (ed.), *Charlotta G. Masaryková. Sborník příspěvků z konference ke 150. výročí jejího narození, konané 10. listopadu 2000*, Praha 2001.

NEUMANN, Stanislav Kostka, *Dějiny ženy. Populárně sociologické, etnologické a kulturně historické kapitoly*, Praha 1999.

NOVÁK, Pavel, *Dějiny hmotné kultury a každodennosti českého venkova devatenáctého a první poloviny dvacátého století*, Praha 2007.

NUSSBERGER, Jiří, *Ložnicová historie aneb kapitoly z dějin sexuality*, Praha 1992.

O nalezcích v Čechách. Přednáška paní Marie Červinkové-Riegrové v Měšťanské besedě v Praze dne 16. ledna 1888, Praha 1888.

O pohlavní výchově mládeže. Podání Spolkové rady pedagogického muzea Komenského c. k Zemské školní radě pro Království české, Vinohrady 1917.

O pornografii a braku v literatuře. Anketa pořádaná Masarykovým lidovými ústavem (svazem osvětovým) v Praze dne 20. března 1927. Výtah z referátů podle stenogramu, Praha 1927.

Obecný zákonník občanský mocnářství rakouského. Ku potřebě právníkův i každého občana vůbec vysvětlen a potřebnými formuláři opatřen, Praha 1887.

OBRÁTIL, K. J., *Kryptadia. Příspěvky ke studiu pohlavního života našeho lidu. Díl I.–III.*, Praha, Litomyšl 1999.

Ochrana chudé mládeže škoie odrostlé. Přednáška paní Marie Červinkové-Riegrové v Občanské besedě na Smíchově dne 8. prosince 1887, Praha 1888.

OSVALDOVÁ, Barbora, *Česká médi a feminismus*, Praha 2009.

OTRUBA, Mojmír, *Božena Němcová*, Praha 1962.

OVEČKA, Libor, „Člověče, bylo ti oznámeno, co je dobré...“ *Česká katolická morální teologie 1884–1948*, Praha 2011.

PACHMANOVÁ, Martina, *Proměny a tabuizace mateřství v českém moderním umění. Od symbolické Velké matky ke katastrofě mateřské identity*. In: HANÁKOVÁ, Petra, HECZKOVÁ, Libuše, KALIVODOVÁ, Eva (ed.), *V bludném kruhu. Mateřství a vychovatelství jako paradoxy modernity*, s. 116–119.

Památník třicetileté činnosti bývalého Amerického klubu dam v Praze (1865–1895) jež založil V. Náprstek, Praha 1896.

Pamětní spis na oslavu pětadvacetiletého trvání Městské vyšší dívčí školy, Praha 1888.

PANÝREK, Duchoslav, *Kdo zvedne kámen? Výklady a rozklady starého lékaře o pohlaví a jeho důsledcích*, Pardubice 1926.

PAY, Pavel, *Prodejná láska. Historie nejstaršího řemesla v deseti kapitolách*, Praha 1992.

PEČÍRKA, Josef, *Domácí lékař. Učení o člověku ve stavu zdravém a chorobném*, Praha 1870.

PEDALOVÁ, Josefa, *Chlebové posvátní aneb svaté prosby a vzdychání k Hospodinu*, Praha 1826.

PELLICO, Silvio, *O povinnostech člověka rozprava k jinochu*, Praha 1863.

PEROUTKA, *Krize manželství?* In: *Přítomnost* 2, 5–8, 1925, s. 65–66, 81–82, 107–109 a 120–122.

PEŠEK, Jiří, *Nekoncesované pouliční nevěstky města Královských Vinohrad na počátku 20. století*. In: LEDVINKA, Václav, PEŠEK, Jiří (ed.), *Ponížení a odstrčení. Města versus katastrofy. Sborník příspěvků z 8. vědeckého zasedání Archivu hlavního města Prahy, konaného ve dnech 2. a 3. října 1995*, Praha 1998, s. 129–132.

PEŠEK, Jiří, LEDVINKA, Václav (ed.), *Žena v dějinách Prahy. Sborník příspěvků z konference Archivu hl. m. Prahy a Nadace pro gender studies 1993*. Documenta Pragensia XIII, Praha 1996.

PETRBOK, Václav (ed.), *Sex a tabu v české kultuře 19. století*, Praha 1999.

POHOŘELÝ, Josef Mírúmil, *Bůh, gediná tauha má. Modlitební kniha pro každé pohlaví*, Praha 1857.

POHOŘELÝ, Josef Mírúmil, *Obraz smjsseného manželstw. Powjdka pro katolické panny*, Praha 1842.

POINT, Jean, *Sex-apeal*, Praha [1932].

POIRE, Henri, *Nahota v umění*, Praha 1932.

Poslednj dnowé i poprawa Markety Stierlenowé, vražednice manžela i syna swého a společnika gegiho Christiana Luk. Hörtinga guillotinowané v Esslingách 18. prosince 1866, Plzeň 1867.

POŠTULKA, Vladimír, *Dějiny pornografie*, Praha 2007.

PRÁZDNÝ, Aleš, *K Nietzschevě pojetí ženy*. In: ČADKOVÁ, Kateřina, LENDEROVÁ, Milena, STRÁNÍKOVÁ, Jana (ed.), *Dějiny ženy aneb evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie*, Pardubice 2006, s. 417–427.

PRAŽÁK, František, *České dítě*, Praha 1948.

Pro rodinu a domácnost. Rádce pro snoubence a manžele, Praha 1934.

PRUŠKA, Jindřich, *Ženám*, Praha 1920.

PŘEČKOVÁ, Karla, *Hledající se a hledaná. Společenské představy o ženě za první československé republiky (1918–1938). Magisterská diplomová práce (Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci)*, Olomouc 2008.

Přípravné osnovy trestního zákona o zločinech a přečinech a zákona přestupkového, Praha 1926.

RAJSKÁ, Bohuslava, *Z let probuzení*. Kniha první, Praha 1872.

RATAJOVÁ, Jana, STORCHOVÁ, Lucie (ed.), *Nádoby mdlé, hlavy nemající? Diskurzy panenství a vdovství v české literatuře raného novověku*, Praha 2008.

RATAJOVÁ, Jana, STORCHOVÁ, Lucie (ed.), *Žádná ženská člověk není. Polarizace genderů v českojazyčné literatuře druhé poloviny 18. století*, Praha 2010.

REINSBERG, Josef, *Nauka o soudním lékařství. I. O pudu pohlavním a otázkách soudních povstávajících z pudu pohlavního*, Praha 1883.

RESLIN, Eucharius, KUBA, Jan, VELIKÝ, Albertus, BONATIOLIUS, Ludvík, MERLINGER, Bartoloměj, *Kniha lékařství mnohých v stavu manželském potřebných těhotných žen a porodných bab. Ruoženná zahrádka*, Olomouc 1558.

RETTIGOVÁ, Magdalena Dobromila, *Domáci kuchařka*, Praha 1999.

RETTIGOVÁ, Magdalena Dobromila, *Martha. Ein belehrendes Unterhaltungsbuch für Mädchen, welche gute Frauen werden wollen*, Znojmo 1840.

RETTIGOVÁ, Magdalena Dobromila, *Mladá hospodyňka v domácnosti, jak sobě počínati má, aby své i manželovi spokojenosti došla*, Praha 1840.

RIBBING, Seved, *Manželství a život pohlavní. Kniha pro snoubence a manžele*, Praha 1923.

- RINGDAL, Nils Johan, *Nejtěžší povolání světa Kapitoly z dějin prostituce*, Brno 2000.
- RITTNER, Eduard, *Církevní právo katolické II*, Praha 1889.
- ROUSSEAU, Jean-Jacques, *Emil čili O vychování*, Přerov 1907.
- ROŽÁNEK, Otakar, *Pud pohlavní a prostituce*. I. a II. díl, Praha 1903.
- RUSSELL, Bertrand, *Manželství a mravnost*, Praha 1931.
- Růže ze Sionu. Modlitební kniha pro katolické křesťany*, Praha 1873.
- RYCHLÍKOVÁ, Magdaléna, *Změny v postavení ženy ve společnosti ve 2. polovině 19. století*. In: NEUDORFLOVÁ, Marie L. (ed.), Charlotta G. Masaryková. Sborník příspěvků z konference ke 150. výročí jejího narození, konané 10. listopadu 2000, Praha 2001, s. 41–46.
- ŘEHÁK, Karel Lev, *Katolická mravouka*, Praha 1893.
- SAK, Robert, *Salon dvou století. Anna Lauermannová-Mikschová a její hosté*, Praha 2003.
- SECKÁ, Milena, *Americký klub dam a jeho význačné členky*. In: Žena umělkyně na přelomu 19. a 20. století. Sborník příspěvků z mezinárodní odborné konference ve Středočeském muzeu v Roztokách u Prahy ve dnech 11. a 12. října 2005, Roztoky u Prahy 2005, s. 267–275.
- SECKÁ, Milena, *Vojta Náprstek a jeho knihovna*. In: *Knihy a dějiny* 1, 1994, 1, s. 31–37.
- SEIDL, Carl, *Matrikenführung. Nach den Österreich geltenden kirchlichen und staatlichen Gesetzen und Verordnungen. Handbuch in Matriken un Ehe-Angelegenheiten*, Wien 1897.
- SCHELEOVÁ, Ilona, SCHELLE, Karel a kol., *Soudnictví (historie, současnost a perspektivy)*, Praha 2004.
- SCHEUFLER, Pavel, *Počátky fotografie aktu v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. In: PETRBOK, Václav (ed.), *Sex a tabu v české kultuře 19. století*, Praha 1999, s. 208–212.
- SKRAM, Amalia, *Povídky o manželství*, Praha 1908.
- SLÁMOVÁ, Božena, *Příspěvek k historii kontracepčního hnutí a kontracepčních method*, Praha 1937.
- SMĚRIČKOVÁ, Helena (ed.), *První dívčí ženské gymnázium. Sborník ke 100. výročí založení*, Praha 1990.

- SOKOL, Petr, HAJŠMAN, Jan, *Po stopách plzeňské spravedlnosti. Historie a topografie hrdelního soudnictví*, Domažlice 2010.
- SPLITEK, Jaroslav Alois, *Světový hospodářský stav poválečný a jeho vliv na hospodářskou a sociální politiku*, Praha 1921.
- SRB, Vladimír, *Demografický profil polské menšiny v Československu*. In: *Český lid* 74, 1987, 3, s. 151–165.
- SRB, Vladimír, KUČERA, Milan, *Vývoj obyvatelstva českých zemí v 19. století*. In: *Statistika a demografie* 1, 1959, s. 115–116.
- Starejte se o své služebné! Napomenutí službu dávajícím a šlechtným lidumilům*, Praha 1871.
- Statistický přehled ženských spolkův, odborův a komitétů československých. K paměti všeobecné zemské výstavy v Praze 1891 a zároveň dvacetiletého trvání Ženského Výrobního Spolku Českého v Praze pořádala redakce Ženských listů*, Praha 1891.
- STEIN, H., *Prostituce a zákon. Zákon o potírání pohlavních nemocí*, Praha 1922.
- STENGERS, Jean, NEEK, Anne van, *Masturbation. The history of a great terror*, New York 2001.
- STEPPAN, J., *O špatném vlivu žen na muže*. In: *Přednášky volné Lidové školy v Kolíně. II. Podzimní období*, Kolín 1910, s. 37–38.
- STOKLASA, Julius, *Výživa obyvatelstva ve válce*, Praha 1916.
- STOLÁROVÁ, Lenka, VLNAS, Vít, *Láska – Touha – Vášeň. Milostné náměty v umění 15.–19. století. Katalog výstavy 29. 4.–31. 8. 2008. Clam-Gallasův palác*, Praha 2008.
- STORCH, František, *Řízení trestní rakouské. I. a II. díl* (reprint původního vydání z roku 1887), Praha 2011.
- STORCHOVÁ, Lucie, *Gender a „přirozený řád“ v českojazyčných diskurzích vdovství, panenství a světectví raného novověku*. In: RATAJOVÁ, Jana, STORCHOVÁ, Lucie (ed.), *Nádoby mdlé, hlavy nemající? Diskurzy panenství a vdovství v české literatuře raného novověku*, Praha 2008, s. 508–540.
- STORCHOVÁ, Lucie, *„Rozdělití samečka od samičky... z příčiny pohlaví.“* In: RATAJOVÁ, Jana, STORCHOVÁ, Lucie (ed.), *Žádná ženská člověk není. Polarizace genderů v českojazyčné literatuře druhé poloviny 18. století*, Praha 2010, s. 455–475.
- STRÁNÍKOVÁ, Jana, *Výchova a vzdělávání dívek na cestě k moderní občanské společnosti. Genderové a sociální aspekty procesu socializace mládeže v období 1774–1868*, Pardubice 2013.

- STRÁNSKÁ-ABSOLONOVÁ, Olga, *Mateřství*. In: *Ženská revue* 9, 1961, 1, s. 26–27.
- STRÁNSKÝ, Adolf, *Panna křesťanská neb knížka modlící pro panny*, Hradec Králové 1837.
- STRETTIOVÁ, Marie, *O starých časech a dobrých lidech*, Praha 1947.
- SVĚTLÁ, Karolína, *Upomínky*, Praha 1901.
- SVOBODA, Filip, *Trestněprávní aspekty pornografie. Diplomová práce fakulty právnické Univerzity Karlovy v Praze*, Praha 2014.
- SVOBODNÝ, Petr, *Vlašský špitál a anatomické pitvy na pražské lékařské fakultě v 60. a 70. letech 18. století*. In: *Časopis lékařů českých* 131, 1992, 5, 152–153.
- SVOBODNÝ, Petr, HLAVAČKOVÁ, Ludmila, *Pražské špitály a nemocnice*, Praha 1999.
- SVOBODNÝ, Petr, KUDĚLA, Jiří, *Matriky zemřelých Vlašského špitálu v Praze (1719–1789)*. In: *Historická demografie* 15, 1991, s. 47–75.
- SVOBODOVÁ, Blanka, „Portrét“ *nekoncesovaných pouličních prostitutek v Praze a jejich předměstích v sedmdesátých a osmdesátých letech 19. století*. In: LEDVINKA, Václav, PEŠEK, Jiří (ed.), *Ponížení a odstrčení. Města versus katastrofy. Sborník příspěvků z 8. vědeckého zasedání Archivu hlavního města Prahy, konaného ve dnech 2. a 3. října 1995*, Praha 1998, s. 119–127.
- SVOBODOVÁ, Růžena, *Po svatební hostině. Povídky o manželství*. Díl první, Praha 1916.
- ŠEDIVÝ, Ivan, *Češi, české země a velká válka*, Praha 2001.
- ŠIMÁČKOVÁ, Ludmila, *Vynikající ženy mimo rodinný kruh. Dle rozličných anglických pramenů*, Praha 1872.
- ŠKODA, Josef, *Panna ve své důstojnosti čili Pravidla života nábožné panny*, Praha 1840.
- ŠTEMBERKOVÁ, Marie, *Doktorky filozofie a medicíny na pražské univerzitě od r. 1901 do konce první světové války*. In: PEŠEK, Jiří, LEDVINKA, Václav (ed.), *Žena v dějinách Prahy. Sborník příspěvků z konference Archivu hl. m. Prahy a Nadace pro gender studies 1993. Documenta Pragensia XIII*, Praha 1996, s. 439–443.
- ŠTĚPÁNKOVÁ, Petra, „*Když jdu, tak jdu.*“ *Nezadržitelná Božena Viková-Kunětická*. In: HANÁKOVÁ, Petra, HECZKOVÁ, Libuše, KALIVODOVÁ, Eva (ed.), *V bludném kruhu. Mateřství a vychovatelství jako paradox moderny*, Praha 2006, s. 14–37.

ŠTĚPÁNOVÁ, Irena, *Spolek Domácnost a jeho česká Kuchařská škola – specifický přínos pro emancipaci*. In: Folia Ethnographica 33, 1999, s. 9–18.

ŠUBRTOVÁ, Alena, *Dějiny populačního myšlení a populačních teorií*, Praha 1989.

ŠUBRTOVÁ, Alena, *Kontracepce, aborty a infanticida v pramenech k předstatistickému období*. In: Historická demografie 15, 1991, s. 9–46.

ŠVAŘÍČKOVÁ-SLABÁKOVÁ, Radmila, *Rodinné strategie šlechty. Mensdorffové-Pouilly v 19. stoletím*, Praha 2007.

TABLIC, Bohuslav, *Kratičká dietetika, tj. Zpráva o zadržení dobrého řádu života, a k zachování tudy stálého zdraví až do nejpozdější starosti. Kniha pro každého, nejvíce pak pro školy slovenské*, Vacov 1819.

TINKOVÁ, Daniela, *Hřích, zločin, šílenství v čase odkouzlování světa*, Praha 2004.

TINKOVÁ, Daniela, *Předcházet či trestat? Problém infanticidia v osvícenské společnosti*. In: Český časopis historický 101, 2003, 1, s. 27–76.

TINKOVÁ, Daniela, *Tělo, věda, stát. Zrození porodnice v osvícenské Evropě*, Praha 2010.

TOLSTOJ, Lev Nikolajevič, *Anna Karenina*, Praha 1997.

TREFNÝ, František, *Sexuální zvrácenosti*, Praha 1932.

TRÝB, Antonín, *Sexuální výchova a nákazy pohlavní*. In: Přítomnost 2, 1925, s. 637–640.

TŘEBÍZSKÝ, Václav Beneš, *Pomněnky ve vínek nebeský dcerám českým*, Praha 1947.

TŮMA, Antonín, *Jak jest postaráno o zaopatření a výchovu sirotků i vdov po padlých vojínech*, Praha 1916.

TURKOVÁ, Miloslava, *Náplň činnosti ženských spolků v Čechách v 90. letech 19. století*. In: MORAVCOVÁ, Miriam (ed.), *Lidé – města. Pražané jiní – druzí – cizí*, Praha 1992.

UHROVÁ, Eva, *Radostná i hořká Františka Plamínková*, Praha 2014.

UHROVÁ, Eva, *Ženy, které uměly myslet i bez manžela*, Praha 2009.

UCHALOVÁ, Eva, *Česká móda 1870–1918. Od valčíku po tango*, Praha 1997.

UMBERTO, Eco (ed.), *Dějiny krásy*, Praha 2005.

URBAN, Jaroslav Fr., *Zbloudilé duše*, Praha 1916.

URBAN, Otto, *Česká společnost 1848–1918*, Praha 1982.

URBANOVÁ, Martina, VEČEŘA, Miloš, *Ženská delikvence. Teoreticko-empirická studie k problému právních postojů a hodnotových orientací delikventních žen*, Brno 2004.

VANĚČEK, Václav, *Dějiny státu a práva v Československu do roku 1945*, Praha 1970.

VAŇÁČ, Martin, *Katolická teologická fakulta Univerzity Karlovy v letech 1891–1939*, Praha 1999.

VELEK, Luboš, *První v Rakousku! Zvolení prvního poslance-ženy Boženy Vikové-Kunětické v roce 1912. Příspěvek k vývoji volebního práva a ženského hnutí v habsburské monarchii*. In: VOJÁČEK, Milan (ed.), *Reflexe a sebereflexe ženy v české národní elitě 2. poloviny 19. století*. Sborník příspěvků z konference uspořádané ve dnech 23.–24. listopadu 2006 Národním archivem ve spolupráci s Archivem hlavního města Prahy, Praha 2007, s. 259–319.

VELKOVÁ, Alice, *Dítě jako oběť. Vraždy dětí spáchané jejich matkami ve 2. polovině 19. století*. In: HALÍŘOVÁ, Martina (ed.), *Od početí ke školní brašně*. Sborník z odborného semináře konaného 29.–30. května 2008 ve Východočeském muzeu v Pardubicích, Pardubice 2008, s. 147–163.

VELKOVÁ, Alice, *Nemanželské děti ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století*. In: JIRÁNEK, Tomáš, KUBEŠ, Jiří (ed.), *Dítě a dětství napříč staletími*. 2. Pardubické bienále 4.–5. dubna 2002, Pardubice 2003, s. 205–227.

VELKOVÁ, Alice, *Venkovské ženy v letech 1650–1850. Perspektivy výzkumu s využitím historické demografie, mikrohistorie, historické antropologie a dějin každodennosti*. In: ČADKOVÁ, Kateřina, LENDEROVÁ, Milena, STRÁNÍKOVÁ, Jana (ed.), *Dějiny ženy aneb evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie*, Pardubice 2006, s. 125–144.

VEREŠ, Pavel, *Regionální vývoj plodnosti na Slovensku v letech 1910 až 1980*. In: *Demografie. Revue pro výzkum populačního vývoje* 28, 1986, 2, s. 110–117.

VEREŠ, Pavel, *Vývoj plodnosti na Slovensku v letech 1910 až 1980*. In: *Demografie. Revue pro výzkum populačního vývoje* 25, 1983, 3, s. 203–208.

VESELÁ, Renata, *Vybrané historické zdroje současného rodinného práva*, Ostrava 2013.

VESELÝ, František Xaver, *Všeobecný slovník právní. Příruční slovník práva soukromého i veřejného zemí na říšské radě zastoupených. Díl třetí. Padělání peněz – pých vodní*, Praha 1898.

VESELÝ, František Xaver, *Všeobecný slovník právní. Příruční slovník práva soukromého i veřejného zemí na říšské radě zastoupených. Díl pátý. Tabák – živnost zlatnická*, Praha 1899.

VESELÝ, Josef, *Ženy české. Nositelky štěstí svého národa*, Praha 1888.

VIKOVÁ-KUNĚTICKÁ, Božena, *O ženském mandátu do sněmu království českého*, Praha 1913.

VÍTÁK, Antonín Konstantin, *Klín mateřský čili nauka o výchově rodinné, která totíž děti od početí a narození až do čtvrtého roku věku dětského tělesně a duševně ošetřovati a rozumně vychovávati. Díl I. Kniha pravidel a zásad vychovatelských a zdravotnických, nesoucích se k výchově před narozením, k ošetřování novorozencův a k výchově kojenců do prvního roku. Pro rodiče a vychovatele, zvláště pak pro matky, otce, dospívající dcery, panice a snoubence*, Praha 1902.

VLNAS, Vít, *Umění něžně erotické. Milostné náměty v dílech 16.–19. století ze sbírek Národní galerie v Praze*, Kašperské Hory 2004.

VOJÁČEK, Milan (ed.), *Reflexe a sebereflexe ženy v české národní elitě 2. poloviny 19. století. Sborník příspěvků z konference uspořádané ve dnech 23.–24. listopadu 2006 Národním archivem ve spolupráci s Archivem hlavního města Prahy*, Praha 2007.

VOJVODÍK, Josef, *Mezi mýtem matriarchátu a misogynstvím. Erben, Bachofen, Weiniger, Deleuze*. In: HANÁKOVÁ, Petra, HECZKOVÁ, Libuše, KALIVODOVÁ, Eva (ed.), *V bludném kruhu. Mateřství a vychovatelství jako paradox moderny*, Praha 2006, s. 50–70.

VOLAVKA, Vojtěch, *Sochařství devatenáctého století. Umění národního obrození II*, Praha 1948.

VONDRUŠKA, Vlastimil, *Intimní historie od antiky po baroko*, Praha 2007.

VOŠAHLÍKOVÁ, Pavla, *Česká žena v politice a veřejné činnosti na přelomu 19. a 20. století*. In: PEŠEK, Jiří, LEDVINKA, Václav (ed.), *Žena v dějinách Prahy. Sborník příspěvků z konference Archivu hl. m. Prahy a Nadace pro gender studies 1993. Documenta Pragensia XIII*, Praha 1996, s. 291–299.

VOŠAHLÍKOVÁ, Pavla, MARTÍNEK, Jiří a kol., *Cesty k samostatnosti. Portréty žen v éře modernizace*, Praha 2012.

VYTOPIIL, Jaroslav, *Pohlavní otázka mladého věku*, Pardubice 1924.

VRHEL, František, *Antropologie sexuality. Sociokulturní hledisko*, Brno 2002.

WEYR, František, NEUBAUER, Zdeněk (ed.), *Ústavní listina Československé republiky. Její znění s poznámkami*, Praha, Brno, 1931.

- WIESNER, Antonín, *Dějiny prostituce a příjice v Československu*, Praha 1925.
- WILDE, Oscar, *Lady Fuckingham*, Praha 2013.
- WITTMANN, Josef, *Jak krásný a důležitý jest křesťanský stav manželský?*, Brno 1890.
- WOLFF, Larry, *Týrání a zneužívání dětí ve Vídni v době Freuda. Korespondenční listky z konce světa*, Praha 2007.
- ZÁHOŘ, Zdeněk, *Jak vzniká život. Čítanka pohlavní výchovy o 5 dílech*, Praha 1925.
- ZÁHOŘ, Zdeněk, *Pohlaví, láska, otcovství. Příručka pro chlapce*, Praha 1923.
- ZÁHOŘ, Zdeněk, *Příručka pohlavní výchovy pro rodiče*, Praha 1931.
- ZAPOVÁ, Honorata, *Nezabudky. Dar našim pannám*, Praha 1870.
- Ze zkušeností laické učitelky náboženství (A. H.)*. In: *Československá žena* 1, 1931, s. 7.
- ZÍBRT, Čeněk, *Staročeská tělověda a zdravotní obrázky podle rukopisův a knih staročeských i cizích*, Praha 1924.
- ZIKEL, Heinz, *Hygiena manželství a libánek*, Prostějov 1923.
- ZWEIG, Stefan, *Svět včerejška. Vzpomínky jednoho Evropana*, Praha 1999.
- Žena umělkyně na přelomu 19. a 20. století. Sborník příspěvků z mezinárodní odborné konference ve Středočeském muzeu v Roztokách u Prahy ve dnech 11. a 12. října 2005*, Roztoky u Prahy 2005.
- ŽIPEK, Alois, *Domov za války 1914. Svědectví účastníků*. 1. díl, Praha 1929.

Internet

- Císařský patent* [online], [cit. 2014-10-18]. Dostupné z: <http://spcp.prf.cuni.cz/lex/195-1855.htm>.
- Digitální archiv periodik*. In: Kramerius. Národní knihovna České republiky [online], [cit. 2015-04-01]. Dostupné z: <http://kramerius.nkp.cz/PShowChars.do>.
- Digitální databáze Project Gutenberg* [online], [cit. 2015-04-03]. Dostupné z: <http://www.gutenberg.org/>.
- Digitální databáze JSTOR* [online], [cit. 2015-04-02]. Dostupné z: <http://www.jstor.org/>.
- Diskuze o návrhu zákona na reformu manželského práva*. In: *Stenoprotokoly 51. schůze, Národní shromáždění československé*, Praha, 20. 5. 1919, Archiv Poslanecké

sněmovny Parlamentu České republiky, Digitální repozitář [online], [cit. 2015-04-03]. Dostupné z: <http://www.psp.cz/eknih/1918ns/ps/stenprot/052schuz/s052004.htm>.

Formulace genderu ve filosofii. In: Ústav historických věd Fakulty filosofické Univerzity Pardubice [online], [cit. 2014-10-18]. Dostupné z: <http://uhv.upce.cz/cs/formulace-genderu-ve-filosofii/>.

HAJNAL, John, *Age at Marriage and Proportions Marrying*. In: Population Studies 7, 1953, s. 111–136 [online], [cit. 2015-04-04]. Dostupné z: http://faculty.washington.edu/samclark/soc533/Syllabus/Readings/4/1/Hajnal-J_1953_Age-Marriage-Proportion-Marrying.pdf.

Historische österreichische Zeitungen und Zeitschriften (ANNO). In: Österreichische Nationalbibliothek [online], [cit. 2015-04-04]. Dostupné z: <http://alex.onb.ac.at/cgi-content/anno>.

Jmenný rejstřík poslanců a poslankyň Národního shromáždění. In: Národní shromáždění československé, Praha, 14. 11. 1918–15. 4. 1920, Archiv Poslanecké sněmovny parlamentu České republiky, Digitální depozitář [online], [cit. 2015-03-23]. Dostupné z: <http://www.psp.cz/eknih/1918ns/ps/rejstrik/jmenny/index.htm>.

MARX, Karl, ENGELS, Bedřich, *Německá ideologie. Kritika nejnovější německé filosofie v jejich představitelích Feuerbachovi, B. Bauerovi a Stirnerovi a německého socialismu v jeho různých prorocích*, s. 8 [online], [cit. 2015-03-10]. Dostupné z: http://www.kmbe.cz/nemecka_ideologie_final.pdf.

PETRÁČEK, Tomáš, *Druhý vatikánský koncil – náčrt předběžné bilance*. In: Tiskové středisko České biskupské konference, 10. 10. 2012, nestr. [online], [cit. 2015-02-28]. Dostupné z: <http://tisk.cirkev.cz/res/data/153/017473.pdf>.

PROUDHON, Pierre-Joseph, *What is property? An Inquiry into the principle of right and of government*, nestr. [online], [cit. 2015-03-10]. Dostupné z: <http://www.gutenberg.org/files/360/360-h/360-h.htm>.

Stenographische Protokolle des Abgeordnetenhauses des Reichsrathes. In: Sitzungsprotokolle. Haus der Abgeordneten, 373. Sitzung der X. Session, Sitzungsprotokolle, 11. 3 1890, s. 13 709 [online], [cit. 2015-02-20]. Dostupné z: <http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=spa&datum=0010&size=45&page=14505>.

Veřejné matriční knihy. In: Sbírká matrik, Praha, 1850–1920, Archiv hlavního města Prahy, Archivní katalog [online], [cit. 2015-03-15]. Dostupné z: <http://www.ahmp.cz/index.html?wstyle=2&catalogue=1>.

Veřejné matriční knihy. In: Matriční obvod Liberec, Liberec, 1872–1921, Státní oblastní archiv v Litoměřicích, Okresní hejtmanství Liberec [online], [cit. 2015-03-15]. Dostupné z: http://matriky.soalitomerice.cz/matriky_lite.

Zákon č. 37/1918 Sb., o prozatímní ústavě. In.: Parlament České republika, Poslanecká sněmovna, 13. 11. 1918, nestr. [online], [cit. 2015-03-24] Celé znění na adrese: http://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1918.html.

9 PŘÍLOHY

**Příloha č. 1 – Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v letech 1850–1929
(na tisíc obyvatel středního stavu)**

Období	Sňatky	Narození ⁶⁰³	Zemřelí
1850–1959	8,23	39,78	30,42
1860–1869	8,73	38,22	29,84
1870–1879	8,69	39,24	29,14
1880–1889	7,82	37,51	28,86
1890–1899	7,96	36,02	26,46
1900–1909	7,84	33,02	22,75
1910–1919	6,71	22,12	19,48
1920–1929	10,28	22,20	13,07

Zdroj: FIALOVÁ, Ludmila, *Příspěvek k možnostem studia sňatečnosti v českých zemích za demografické revoluce*. In: *Historická demografie* 9, 1985, s. 91

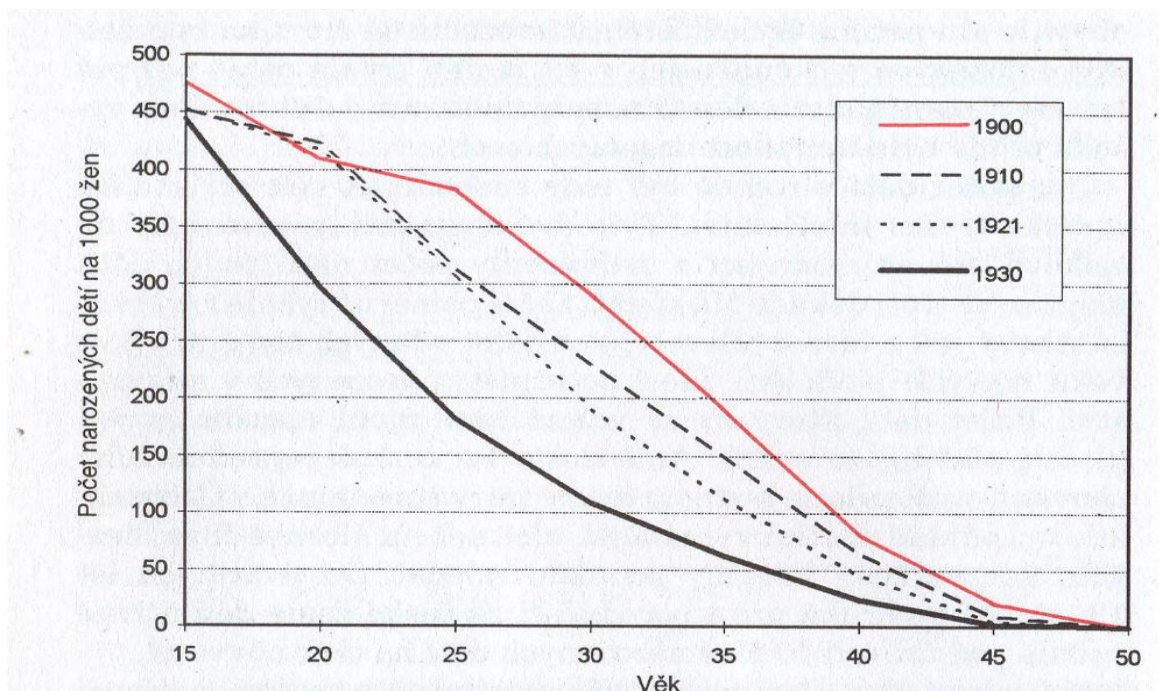
Příloha č. 2 – Průměrný věk při sňatku v českých zemích

Rok	Muži		Ženy	
	celkem	první sňatky	celkem	první sňatky
1850	31,9	-	27,2	-
1857	32,4	-	27,5	-
1869	31,2	-	27,5	-
1880	30,1	27,7	26,5	25,2
1890	30,8	27,9	26,8	25,4
1900	30,0	27,8	26,2	25,1
1910	30,0	27,8	26,0	25,9
1921	30,1	28,6	25,9	25,3

Zdroj: FIALOVÁ, Ludmila, *Příspěvek k možnostem studia sňatečnosti v českých zemích za demografické revoluce*. In: *Historická demografie* 9, 1985, s. 93.

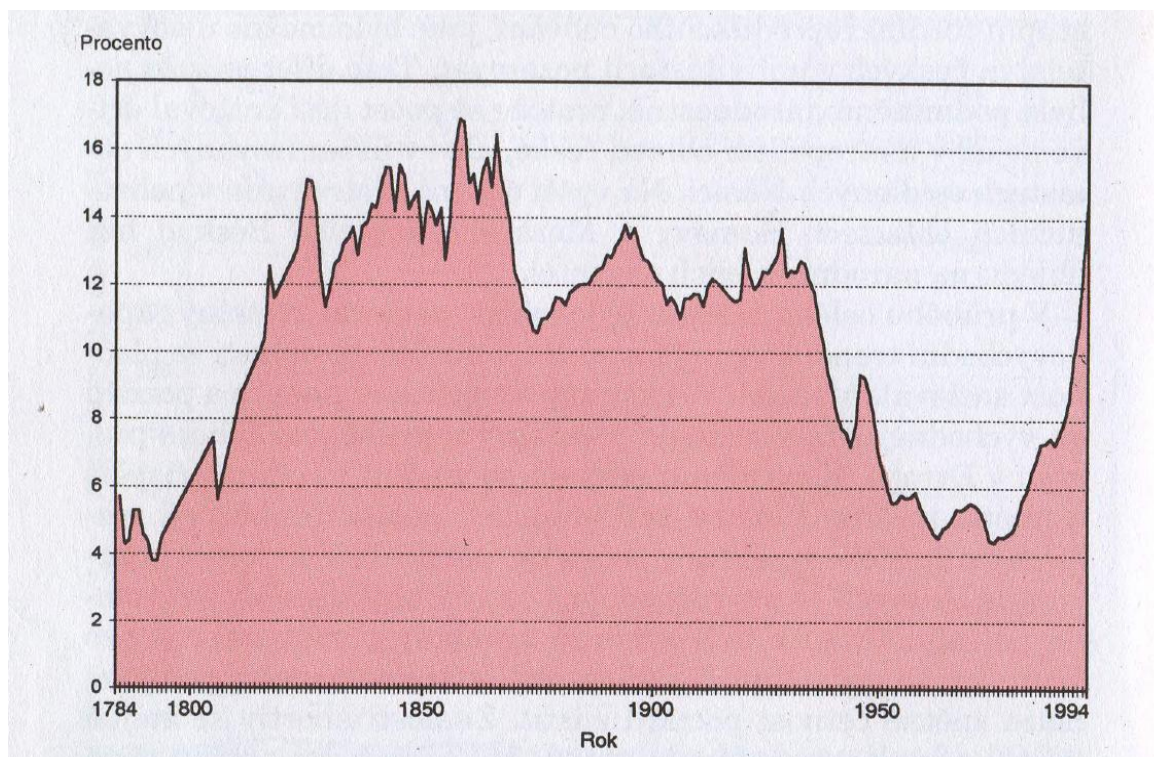
⁶⁰³ Od roku 1910 pouze živě narození.

Příloha č. 3 – Plodnost vdaných žen podle věku v letech 1900, 1910, 1921 a 1930

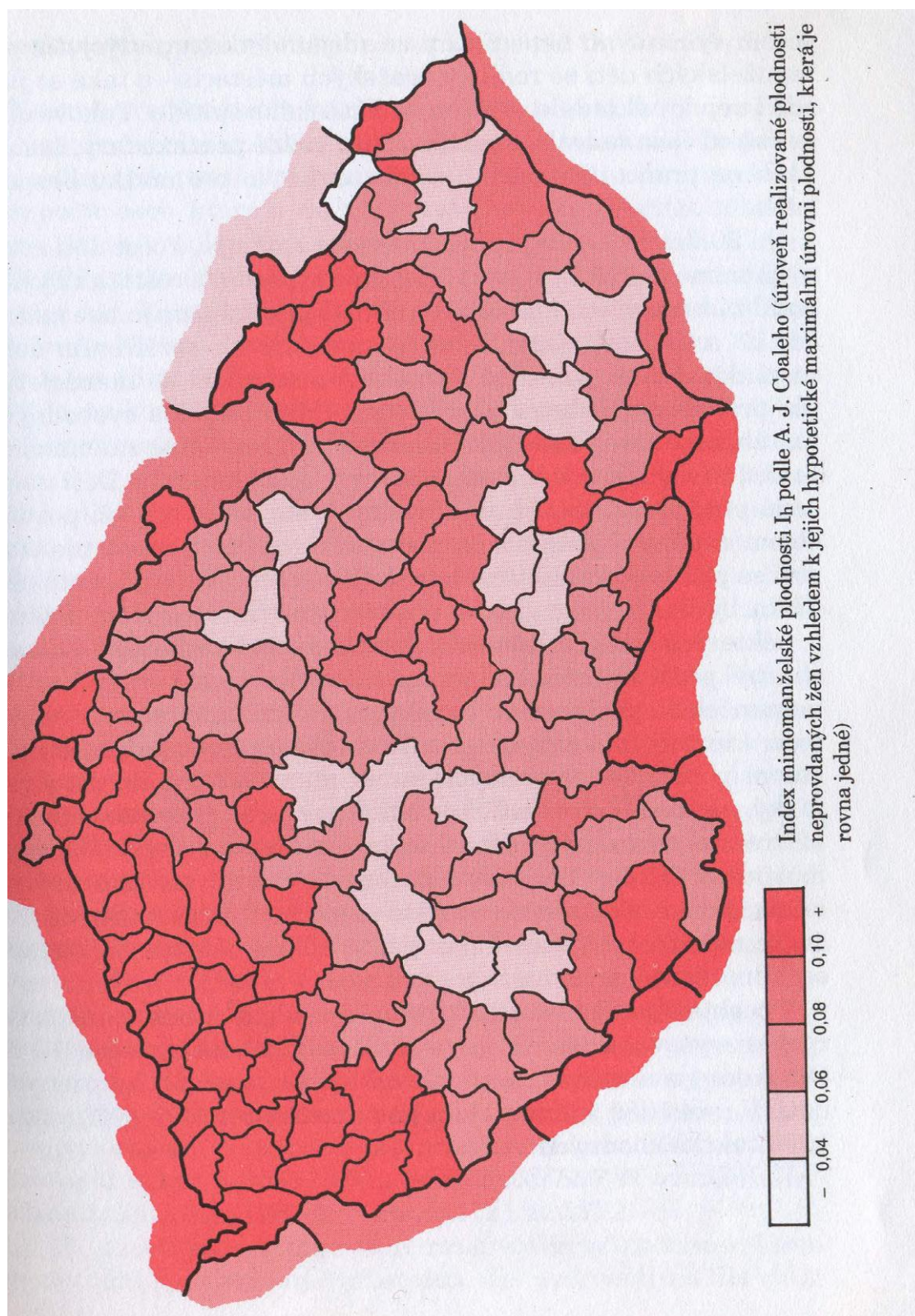
Zdroj: FIALOVÁ Ludmila, HORSKÁ Pavla, KUČERA, Milan, MAUR, Eduard, MUSIL, Jiří, STLOUKAL, Milan, *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1998, s. 170.

Příloha č. 4 – Podíl dětí narozených mimo manželství z úhrnu narozených dětí od roku 1785

Zdroj: FIALOVÁ Ludmila, HORSKÁ Pavla, KUČERA, Milan, MAUR, Eduard, MUSIL, Jiří, STLOUKAL, Milan, *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1998, s. 172.

Příloha č. 5 – Nemanželská plodnost v roce 1900 podle okresů

Zdroj: FIALOVÁ Ludmila, HORSKÁ Pavla, KUČERA, Milan, MAUR, Eduard, MUSIL, Jiří, STLOUKAL, Milan, *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1998, s. 173.

**Příloha č. 6 – Druhy trestných činů a jejich celkový úhrn v letech 1882, 1892
a 1905**

Zločiny	1882	1892	1900	1905
<i>vražda</i>	31	16	22	26
<i>vražda dítěte</i>	19	12	2	5
<i>zabití</i>	24	23	35	25
<i>těžké ublížení na těle</i>	472	421	464	360
<i>krádež</i>	3 578	2 917	2 393	2 382
<i>zpronevěra</i>	134	94	128	154
<i>loupež</i>	22	26	27	18
<i>žhářství</i>	36	40	26	26
<i>podvod</i>	537	494	464	555
<i>smilstvo</i>	118	159	198	292
<i>dvojženství</i>	3	8	4	2
Přečiny	1882	1892	1900	1905
<i>proti veřejnému pokoji a řádu</i>	166	185	366	102
<i>proti bezpečnosti života</i>	53	55	88	66
<i>proti bezpečnosti majetku</i>	183	308	340	438
Přestupky	1882	1892	1900	1905
<i>zločiny nedospělých</i>	104	157	198	175
<i>proti veřejnému pokoji a řádu</i>	12	12	26	23
<i>proti veřejným orgánům pro všeobecnou bezpečnost</i>	5 701	5 893	8 061	5 660
<i>proti povinnostem veřejného úřadu</i>	21	19	87	84
<i>proti bezpečnosti života</i>	10 468	12 568	15 501	12 594
<i>proti bezpečnosti majetku</i>	42 413	33 432	30 841	20 371
<i>proti bezpečnosti cti</i>	15 154	10 687	10 624	8 730
<i>proti veřejné mravopověstnosti</i>	6 642	3 720	2 898	2 282
<i>proti zákonu o tuláctví</i>	19 602	48 379	28 605	26 612

Zdroj: FRANCEK, František, *Velké dějiny zemí Koruny České. Tematická řada, sv. III. Zločinnost a bezprávi,* Praha a Litomyšl 2011, s. 456–457

**Příloha č. 7 – Druhy trestných činů a jejich celkový úhrn
v letech 1918–1922**

Zločiny	1918–1922
<i>vražda</i>	46
<i>zabití</i>	22
<i>těžké poškození na těle</i>	436
<i>zlomyslné poškození cizího majetku</i>	202
<i>žhářství</i>	18
<i>krádež</i>	19 146
<i>zpronevěra</i>	748
<i>loupež</i>	96
<i>podvod i podvodný úpadek</i>	2 036
<i>násilné smilstvo</i>	35
Přestupky	1918–1922
<i>proti bezpečnosti života</i>	-
<i>úmyslné tělesné poškození</i>	9 486
<i>zlomyslné poškození cizího majetku</i>	1 778
<i>krádež</i>	55 852
<i>zpronevěra</i>	2 065
<i>podvod</i>	3 922

Zdroj: FRANCEK, František, *Velké dějiny zemí Koruny České. Tematická řada, sv. III. Zločinnost a bezprávi*, Praha a Litomyšl 2011, s. 480–481.

10 RESUMÉ

In the Czech lands in the period 1850-1920 a fundamental and irreversible social, cultural, legal and internal political transformations was achieved. These changes had a significant impact on the formation and shaping of the future of sovereign Czechoslovak Republic and its democratic system. One of the major pillars of the process of formation the independent Czech nation were represented by women. Their growing position in the society, increasing influence on the shaping of the "Czechness", increasingly extensive activities in public administration and academic circles and, ultimately, their share of crime this work focuses on. Generally speaking, the main topic of the thesis deals with the transformation of contemporary construct perception of femininity. In the first half of the 19th century the application in the public domain was very strongly associated with nationalism – intellectual movement which controlled the majority of the Czech society. If women wanted to promote to be successful or even wanted to pay to atypical interest for their gender - it was useful to completely give themselves in the service of patriotic ideals. During the second half of the 19th century, mainly due to the social-political changes that were irreversible outcome of the revolution in 1848, czech women emancipation efforts intensified. Women wanted to join the „struggle for self-determination of the Czech nation“ and help shape the form of a company whose increasingly import part they became. They were, however, well aware of the many obstacles to their efforts, especially the lack of education, from which their zero representation in scientific and academic fields, as well as non-existent participation in the political process, depended on. This „epiphany“ led to more practical and pragmatic approach to the issue of emancipation and to setting the realistic objectives.

Due to the specified time period, which reflects seven decades of Czech, or Czechoslovak history and to wide scope of research, this topics was designed not only as a work of historical probe, but other disciplines such as law, medicine, criminology, psychology, antropology, political science and sociology used to help. This transdisciplinarity allowed a more thorough analysis of individual topics, which included a complete and comprehensive picture of Czech women in theirs various social roles. For a proper understanding of the selected topic the ample space was used to describe the initial socio-political situation, which served as a comparative model for future social changes.